

DEMOGRÁFIA

2005. XLVIII. ÉVF. 4.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Elekes Zsuzsanna</i> : A drogfogyasztás elterjedtsége és a fogyasztásra ható társadalmi tényezők iskolában tanuló fiatalok körében	345
<i>Földházi Erzsébet</i> : Az elváltak lakáskörülményei	375
<i>Faragó Tamás</i> : Életciklusok és családmodellek egy magyarországi városban a 18–19. században	415

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mészáros József</i> : A társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek és a termékenység kölcsönhatása	436
--	-----

IRODALOM

KÖNYV

<i>Kiss Tamás</i> (szerk.): Népeségi folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Kriterion Kiadó. 2004. 345 p. (<i>Turai Tünde</i>)	451
--	-----

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Lewin-Epstein, N. – Kogan, I. – Wanner, R. A.</i> : Institutional structure and immigrant integration: a comparative study of immigrants' labour market attainment in Canada and Israel (Intézményi struktúra és a bevándorlók beilleszkedése: a bevándorlók munkaerő-piaci helyzetének összehasonlító vizsgálata Kanadában és Izraelben). <i>International Migration Review</i> , 2003. Vol. 37. No 2. 389–420. (<i>G. I.</i>)	455
<i>Hayward, Mark D. – Bridget K. Gorma</i> : The long arm of childhood: the influence of early-life social conditions on men's mortality (A gyermekkor hosszú távú hatása: a korai életkörülmények hatása a férfiak mortalitására). <i>Demography</i> , 2004/1. 87–107. p. (<i>F. E.</i>)	458
<i>McQuillan, Kevin</i> : When does religion influence fertility? (Mikor befolyásolja a vallásosság a termékenységet?) <i>Population and Development Review</i> , 2004/1. 25–56. p. (<i>F. E.</i>)	461
<i>Sassler, Sharon</i> : The process of entering into cohabiting unions (Az élettársi kapcsolat létesítésének folyamata). <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2004/2. 491–505. p. (<i>F. E.</i>)	463
<i>Brown, S. L.</i> : Family structure and child well-being: the significance of parental cohabitation (Családszerkezet és gyermekjólét: a szülők házasságon kívüli együttélésének lehetősége) <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2004/2. 351–367. p. (<i>Sz. G. S.</i>)	466

<i>McNay K. – Arokiasamy, P. – Cassen, R.H.</i> : Why are uneducated women in India using contraception? A multilevel analysis (Miért alkalmaznak iskolázatlan nők Indiában fogamzásgátlót? Többszintű vizsgálat). <i>Population Studies</i> , 2003/1. 21–44. p. (Sz. G. S.)	467
<i>Luy, M.</i> : Verschieden Aspekte der Sterblichkeitsentwicklung in Deutschland von 1950 bis 2000 (A halálozás alakulásának különböző megközelítései Németországban 1950 és 2000 között). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschafta</i> , 2004/1. 3–62. p. (Sz. G. S.)	468
<i>Bade, K.L. – Oltmer, J.</i> : Zwischen Aus- und Einwanderungsland: Deutschland und die Migration seit der Mitte des 17. Jahrhunderts (A ki- és bevándorlóország státusa között: Németország és a migráció a 17. század közepe óta). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2004/2–4. 263–306. p. (Sz. G. S.)	469
<i>Grohman, H.</i> : Die Alterung unserer Gesellschaft. Ursachen, Wirkungen, Handlungsoptionen (Társadalmunk öregedése. Okok, hatások, kezelési lehetőségek). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2004/2–4. 443–462. p. (Sz. G. S.)	470
<i>Klein, Th. – Eckhard, J.</i> : Fertilität in Stieffamilien (Termékenység a mostoha- és stepenfamiliaalkotott családokban). <i>Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie</i> , 2004/1. 71–94. p. (Sz. G. S.)	471
<i>Engelhardt, H. – Prskawetz, A.</i> : On the changing correlation between fertility and female employment over space and time (A termékenység és a női munkavállalás közti változó összefüggéséről térben is időben). <i>European Journal of Population</i> , 2004/1. 35–62. p. (Sz. G. S.)	472
<i>Zhirova, I.A. – Frolova, O.G. etc.</i> : Abortion-related maternal mortality in the Russian Federation (Abortuszról eredő anyai halálozás az orosz Köztársaságban). <i>Studies in Family Planning</i> , 2004/3. 178–187. p. (Sz. G. S.)	472

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demografie	473
Demography	474
European Journal of Population	475
Genus	475
Journal of Marriage and the Family	477
Population	477
Population and Development Review	478
Population Research and Policy Review	478
Population Studies	479
Population Trends	479
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	480

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>Zsuzsanna Elekes</i> : The spreading of illicit drug use and social factors influencing drug consumption in secondary school population	345
<i>Erzsébet Földházi</i> : Housing conditions of the divorced	375
<i>Tamás Faragó</i> : Life cycles and family models in a Hungarian town in the 18 th and 19 th centuries	415

ARTICLES

<i>József Mészáros</i> : Interaction of social security pension systems and fertility ..	436
--	-----

REVIEW

BOOK

<i>Tamás Kiss</i> (ed.): Népeségi folyamatok az ezredfordulón Erdélyben. (Population development at the millennium in Transylvania.) Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Kriterion Kiadó. 2004. 345 p. (<i>Tünde Turai</i>)	451
---	-----

ARTICLES

<i>Lewin-Epstein, N. – Kogan, I. – Wanner, R. A.</i> : Institutional structure and immigrant integration: a comparative study of immigrants' labour market attainment in Canada and Israel. <i>International Migration Review</i> , 2003. Vol. 37. No 2. 389–420. (<i>I. G.</i>)	455
<i>Hayward, Mark D. – Bridget K. Gorma</i> : The long arm of childhood: the influence of early-life social conditions on men's mortality. <i>Demography</i> , 2004/1. 87–107. p. (<i>E. F.</i>)	458
<i>McQuillan, Kevin</i> : When does religion influence fertility? <i>Population and Development Review</i> , 2004/1. 25–56. p. (<i>E. F.</i>)	461
<i>Sassler, Sharon</i> : The process of entering into cohabiting unions. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2004/2. 491–505. p. (<i>E. F.</i>)	463
<i>Brown, S. L.</i> : Family structure and child well-being: the significance of parental cohabitation. <i>Journal of Marriage and Family</i> , 2004/2. 351–367. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	466
<i>McNay K. – Arokiasamy, P. – Cassen, R.H.</i> : Why are uneducated women in India using contraception? A multilevel analysis. <i>Population Studies</i> , 2003/1. 21–44. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	467
<i>Luy, M.</i> : Verschieden Aspekte der Sterblichkeitsentwicklung in Deutschland von 1950 bis 2000 (Different approaches to mortality changes in Germany from 1950 to 2000). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2004/1. 3–62. p. (<i>S. G. Sz.</i>)	468

<i>Bade, K.L. – Oltmer, J.</i> : Zwischen Aus- und Einwanderungsland: Deutschland und die Migration seit der Mitte des 17. Jahrhunderts (From the land of departure to the land of destination: Germany and the migration since the middle of the 17 th century). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2004/2–4. 263–306. p. (S. G. Sz.)	469
<i>Grohman, H.</i> : Die Alterung unserer Gesellschaft. Ursachen, Wirkungen, Handlungsoptionen (Ageing of our society. Causes, impacts, possibilities of managing). <i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i> , 2004/2–4. 443–462. p. (S. G. Sz.)	470
<i>Klein, Th. – Eckhard, J.</i> : Fertilität in Stieffamilien (Fertility in stepfamilies). <i>Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie</i> , 2004/1. 71–94. p. (S. G. Sz.)	471
<i>Engelhardt, H. – Prskawetz, A.</i> : On the changing correlation between fertility and female employment over space and time. <i>European Journal of Population</i> , 2004/1. 35–62. p. (S. G. Sz.)	472
<i>Zhirova, I.A. – Frolova, O.G. etc.</i> : Abortion-related maternal mortality in the Russian Federation. <i>Studies in Family Planning</i> , 2004/3. 178–187. p. (S. G. Sz.)	472

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demografie	473
Demography	474
European Journal of Population	475
Genus	475
Journal of Marriage and the Family	477
Population	477
Population and Development Review	478
Population Research and Policy Review	478
Population Studies	479
Population Trends	479
<i>Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft</i>	480

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

A DROGFOGYASZTÁS ELTERJEDTSÉGE ÉS A FOGYASZTÁSRA HATÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK ISKOLÁBAN TANULÓ FIATALOK KÖRÉBEN

ELEKES ZSUZSANNA

A fiatalkori kábítószer-fogyasztás magyarországi megjelenéséről szóló első információink a hatvanas évek végéről származnak. Bár a hetvenes években készült egy-két kisebb kutatás, megjelent egy-két, szűk szakmai körben terjedő publikáció, a nyolcvanas évek közepéig – több más negatív társadalmi jelenséghez hasonlóan – a hivatalos fórumokat mégis a probléma teljes negligálása, elhallgatása jellemzi. Bár a nyolcvanas évek közepétől kezdődően a kábítószer-fogyasztás a politikai és a közérdeklődés előterébe került, elterjedtségéről és jellegéről az első két évtizedre vonatkozóan sem megbízható statisztikai adatokkal, sem pedig kutatási eredményekkel nem rendelkezőnk. Szórványos információk alapján azt valószínűsíthetjük, hogy elsősorban különféle gyógyszerek (nyugtatók, altatók, ópiáttartalmú köhögéscsillapítók stb.) önmagukban, egymással vagy alkohollal történő fogyasztása, valamint a szipuzás jelentette a hazai drogfogyasztást. A nyolcvanas években az előbbieket már kiegészültek a házi termesztésű kender szívásával, valamint az elsősorban lengyel „technológiával” készített mákszármazékok (máktea, „lengyel kompót” stb.) használatával. A hazai drogprobléma kezdeti időszakáról azonban megbízható, nemzetközi összefüggésekben is értelmezhető átfogó ismereteink nincsenek (*Elekes* 1993, *Elekes* 2003).

A kábítószer-fogyasztás elterjedtségével kapcsolatos rendszeresebb kutatások Magyarországon a kilencvenes évek elején indulnak, elsősorban a legveszélyeztetettebb fiatal korcsoportokra vonatkoztatva. 1995-től kezdődően pedig Magyarország is bekapcsolódik az ESPAD- (European School Survey Project on Alcohol and Other Dugs) programba, amelyet kifejezetten a fiatalok alkohol- és egyéb drogfogyasztási szokásainak megismerése és megértése iránti nemzetközi igény hozott létre azzal a céllal, hogy rendszeres időközönként nemzetközileg összehasonlítható adatokat gyűjtsön a fiatalok fogyasztási szokásairól és az azokban bekövetkezett változásokról. Az első ESPAD-adatfelvételre 1995-ben került sor 26 ország részvételével, a másodikra 1999-ben, 30 országra kiterjesztve, a 2003. évi adatfelvételen pedig 35 európai ország vett részt. (*Hibell et al.* 1997, 2000, 2004; *Elekes – Paksi* 1996, 2000a, 2003; *Elekes* 2005).

Az alábbi tanulmány a 2003. évi magyarországi ESPAD-kutatás tiltottszerfogyasztásra¹ és visszaélészerű gyógyszerfogyasztásra² vonatkozó néhány eredményét mutatja be.³ Arra keressük a választ, melyek azok a tényezők, amelyek növelik a tiltott drogok kipróbálásának a valószínűségét, fogyasztói különböznek-e a gyógyszert orvosi javaslat nélkül fogyasztóktól, illetve azoktól, akik ezeket a szereket még soha nem próbálták ki. Külön nem tárgyaljuk a fiatalok körében igen elterjedt alkoholfogyasztást és a dohányzást, noha az előbbiekkal gyakran együtt jelennek meg és kialakulásukra ugyanazok a tényezők lehetnek hatással. Mindazonáltal azokban a relációkban, amelyekre nézve nemzetközi adatok is rendelkezésre állnak, elemzéseinket kiterjesztjük valamennyi említett szer fogyasztására.

Az egységes ESPAD-adatok a naptári év szerint 16 évesekre vonatkoznak. Így az elterjedtséggel és az 1995 és 2003 közötti trendekkel foglalkozó, valamint a nemzetközi összehasonlító részekben az ő adataikat közöljük. A 16 éves korosztály – az egyes ESPAD-kutatások során változó arányban – különböző iskolai évfolyamokon tanult, 2003-ban túlnyomó többségük a 9–10-en. Mivel a 9–10. évfolyamos minta elemszáma jelentősen meghaladja a 16 évesekét, a társadalmi-demográfiai változók bemutatásakor a nagyobb elemszámú évfolyamos mintát használjuk.⁴

AZ ELTERJEDTSÉG FŐBB MUTATÓI

Valamilyen *tiltott droggal* a megkérdezettek 16,2%-a élt már az élete során. Többségük alkalmi fogyasztó, de 6,4%-ra rúg azoknak az aránya is, akik 5 vagy több alkalommal használták már valamelyik szert. A fiúknál valamelyest magasabb, 18,4%, a lányoknál pedig 13,8% a tiltott szerek életprevalenciája.⁵ A 16 éves fiatalok körében kiemelkedően a legelterjedtebb a marihuánafogyasztás, a megkérdezettek 15,8%-a élt már vele legalább egyszer. A fiúknál az életprevalencia-érték jóval magasabb (18,1%), mint a lányoknál (13,2%). A gyakorisági adatok azonban mindkét nemnél arra utalnak, hogy a fogyasztás csupán néhány alkalomra korlátozódik.

¹ Az ESPAD-kutatásban tiltott drogok között az alábbi szerek szerepelnek: marihuána vagy hasis, LSD, amfetaminok, crack, kokain, heroin, ecstasy.

² Orvosi recept nélküli nyugtató/altató vagy alkohol gyógyszerrel együtt történő fogyasztása.

³ A kutatást az OTKA (T037395), valamint a Gyermek, Ifjúsági és Sportminisztérium támogatta. Az adatfelvételt Paksi Borbálával közösen végeztük.

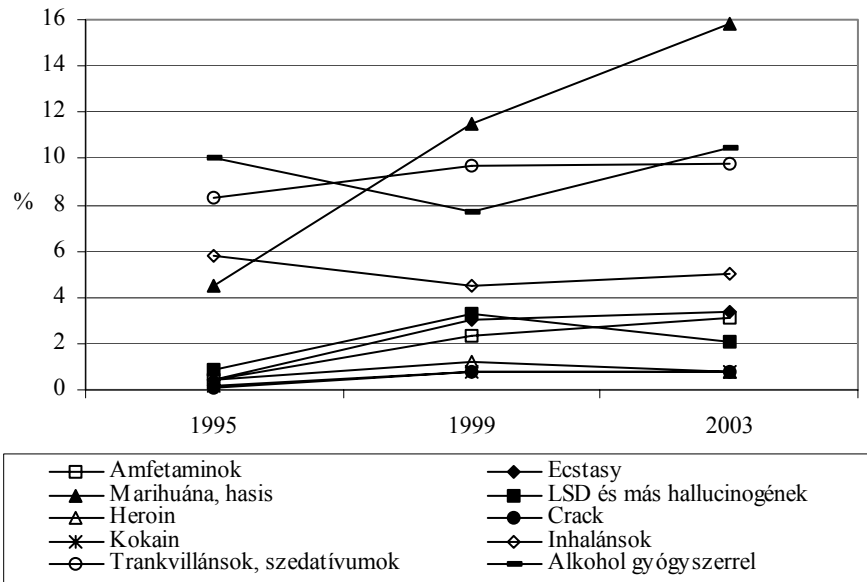
⁴ A kutatás az iskola típusa és székhelye szerint rétegzett országos reprezentatív mintán készült, osztályos önkitöltős lekérdezési módszerrel. A 9–10. évfolyamosokra vonatkozó minta nettó elemszáma: 5465, a 16 évesekre vonatkozóé: 2677.

⁵ Azoknak az aránya, akik már legalább egyszer fogyasztották az adott szert eddigi életük során.

Sokkal kisebb, 5%-os prevalenciaértékeket találunk az *egyéb tiltott szerek fogyasztása* esetén; a fiúknál az arány 5,2%, lányoknál pedig 4,9%. Viszonylag elterjedt az ecstasy (3,1%), az amfetaminok (3,1%), az LSD és egyéb hallucinogének (2,1%). Az összes többi drog fogyasztása 1% alatti életprevalencia-értéket mutat. Különösen figyelemreméltó, hogy az egyéb drogfogyasztás⁶ egészét tekintve a 16 éves magyar fiatalok körében második legelterjedtebb az *alkohol gyógyszerrel együtt történő fogyasztása*: a teljes minta 10,5%-a próbálta már életében (fiúk 8,1%, lányok 13,1%). *Orvosi javaslat nélkül nyugtatót* a megkérdezettek 9,8%-a használt (fiúk 6,5%, lányok 13,4%). A fentiekén kívül gyakrabban találkozunk még a szipuzással (5%).

A tiltott drogok fogyasztásának életprevalencia-értéke 2003-ban 30%-kal magasabb, mint 1999-ben és 3,4-szer akkora, mint 1995-ben volt. A növekedés üteme az elmúlt négy évben tehát valamelyest csökkent, azonban még mindig jelentős volt. 1999-ben azt tapasztaltuk, hogy szinte valamennyi tiltott drog fogyasztása emelkedett. 2003-ban a növekedés már elsősorban, sőt szinte kizárólag a marihuánafogyasztás emelkedésének tudható be. 1999-hez képest csekély növekedés figyelhető meg az amfetaminok, az ecstasy, az inhalánsok, valamint az alkohol gyógyszerrel együtt történő fogyasztásában. A többi drog életprevalenciája vagy csekély mértékben csökkent, vagy pedig nem változott. Nemenként vizsgálva az adatokat megállapíthatjuk azt is, hogy míg a fogyasztás 1995 és 1999 közötti növekedését elsősorban a fiúk generálták, az 1999 és 2003 közöttit már elsősorban a lányok. Valamennyi vizsgált évben megfigyelhetjük, hogy *a magyar fiatalok körében a marihuána után legelterjedtebb a visszaélésre alkalmas, de legálisan beszerezhető szerek (gyógyszerek és inhalánsok) fogyasztása*, és valamennyi egyéb tiltott szer prevalenciaértéke ennél alacsonyabb.

⁶ Tiltott szerek és visszaélészerű gyógyszerfogyasztás.

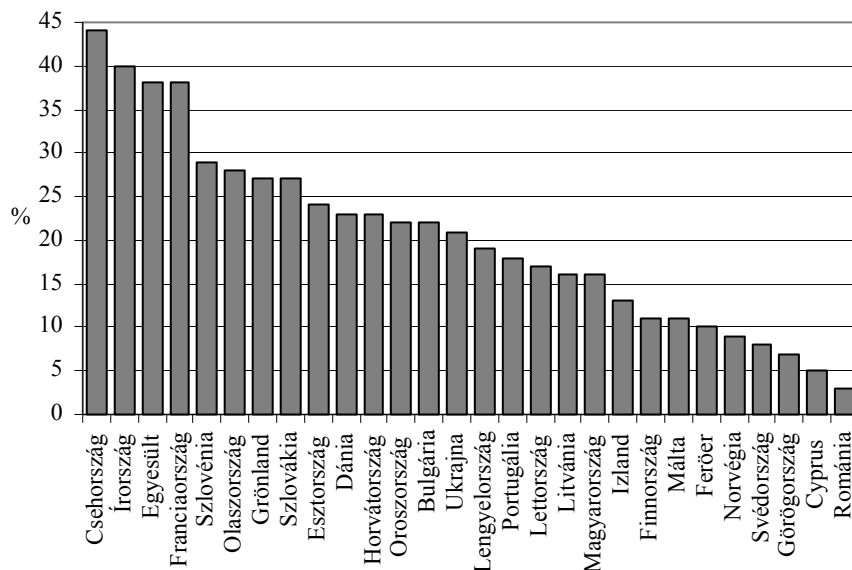
I. Az egyes szerek életprevalencia-értékeinek alakulása 1995–2003 között a 16 éves középiskolások körében
Changes in lifetime prevalence rate of different drugs (%) in 16-year old secondary school population between 1995 and 2003

Az aktuális fogyasztást kifejező *havi prevalenciaértékek*⁷ arra utalnak, hogy a magyar fiatalok túlnyomó többsége ebben az életkorban elsősorban alkalmi fogyasztó vagy csak próbálkozó. Ugyanakkor az 1995 és 2003 között megfigyelt jelentős növekedés a havi prevalenciaértékekben is megmutatkozik: ez a marihuána esetében az 1995. évi 1%-ról 2003-ra 6%-ra, az egyéb tiltott szerekkel illetően 1%-ról 5%-ra emelkedett.

A *tiltott szerek fogyasztásának* terjedése nem csak Magyarországon tapasztalható, 1995 és 2003 között megfigyelhető volt az ESPAD-kutatásban részt vevő legtöbb országban. Csökkenés csupán a két legnagyobb fogyasztást produkáló országban (Egyesült Királyság és Írország), valamint a Feröer szigeteken következett be. 1999 és 2003 között viszont az országok többségében inkább a stagnálás volt a jellemző, míg növekedés főleg a volt szocialista országokban mutatkozott. Figyelemre méltó, hogy a mindhárom felmérésben részt vevő országok között egyetlen olyan sem akadt, amelyben a fogyasztás folyamatos csökkenése következett volna be. *Magyarország, az 1995 és 2003 között*

⁷ Aki az előző hónapban legalább egyszer fogyasztott valamilyen szert.

végbement jelentős növekedés ellenére, ma is az alacsony fogyasztással jellemezhető országok közé tartozik.

Forrás: Hibell et al. 2004. 164.

II. A tiltott szerek fogyasztásának életprevalencia-értéke a 16 évesek körében Európában

Lifetime prevalence rates of illicit drug use in 16-year old population in Europe

Az orvosi előírás nélkül használt nyugtató/altató, valamint a gyógyszerek alkohollal történő fogyasztása mint a drogozás formája 1995 és 2003 között meglehetősen nagy stabilitást mutat Európa országaiban. Szerkezeti aránya nemcsak nálunk, hanem nemzetközi szinten is jelentős. Magyarország a nyugtatók visszaélészerű fogyasztásában az ötödik, a gyógyszer alkohollal történő fogyasztásában pedig a hatodik helyen szerepel (Hibell et al. 2004).

A TILTOTT, ILLETVE LEGÁLIS SZEREK FOGYASZTÁSÁNAK ÖSSZEFÜGGÉSE EGYES TÁRSADALMI-DEMOGRÁFIAI JELLEMZŐKKEL

Ebben a fejezetben csupán a könnyebb követhetőség miatt beszélünk tiltott, illetve legális szerek fogyasztásáról. Az eltérő kategóriát – a hazai sajátosságokat szem előtt tartva – a korábbiaknál tágabban értelmezzük, a tiltott szerek

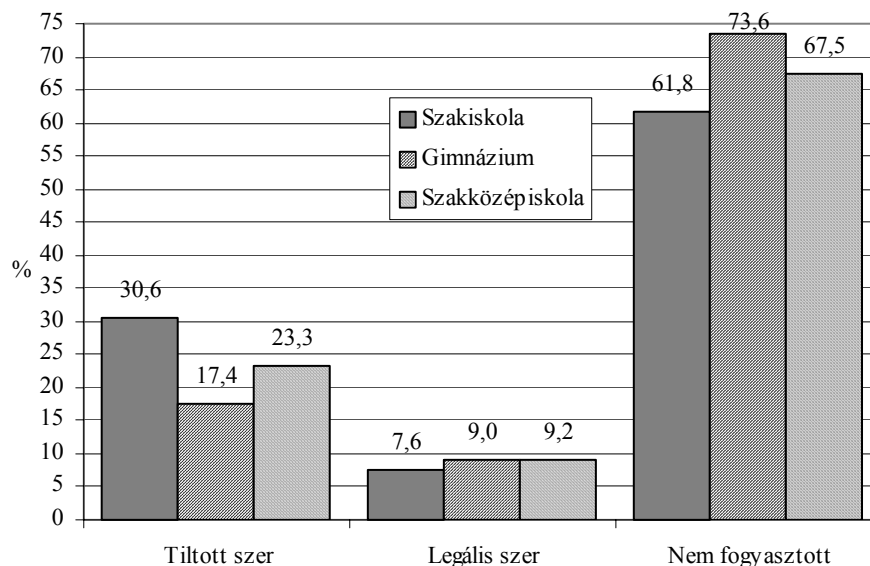
közé sorolva a marihuána/hasis, az LSD, az ecstasy, az amfetaminok, a crack, a kokain, a heroin, az egyéb ópiátok, a mágikus gomba, a GHB, valamint az inhalánsok és a patron/lufi használatát. Ugyanakkor leszűkítettük a legális drogok fogalmát. A továbbiakban legális szerek fogyasztóinak azokat tekintjük, akik orvosi előírás nélkül használtak nyugtatót/altatót vagy fogyasztottak gyógyszert alkohollal együtt, de nem éltek semmilyen tiltott szerrel.

A legális vagy tiltott szerek fogyasztóit az életprevalencia-értékek alapján definiáltuk: azokat soroltuk közéjük, akik az életük során legalább egyszer kipróbálták már valamelyiket. A fogyasztást nem azért határoztuk meg ilyen tágan, mert azonos problémának tartanánk a különféle szerek kipróbálását, alkalmi vagy rendszeres fogyasztását. Ugyanakkor ismerve a hazai jogi és közmegejtélést, valamint eddigi kutatási eredményeinkre alapozva magunk is úgy véljük, hogy a tiltott szerek egyszerű kipróbálása is normasértő, negatív következményekkel járó viselkedésnek minősül, ezért önmagában már ez is és nem csak a fogyasztás gyakorisága vagy a fogyasztott szer fajtája jelzi a társadalmi normákkal való szembefordulást.

Az iskola

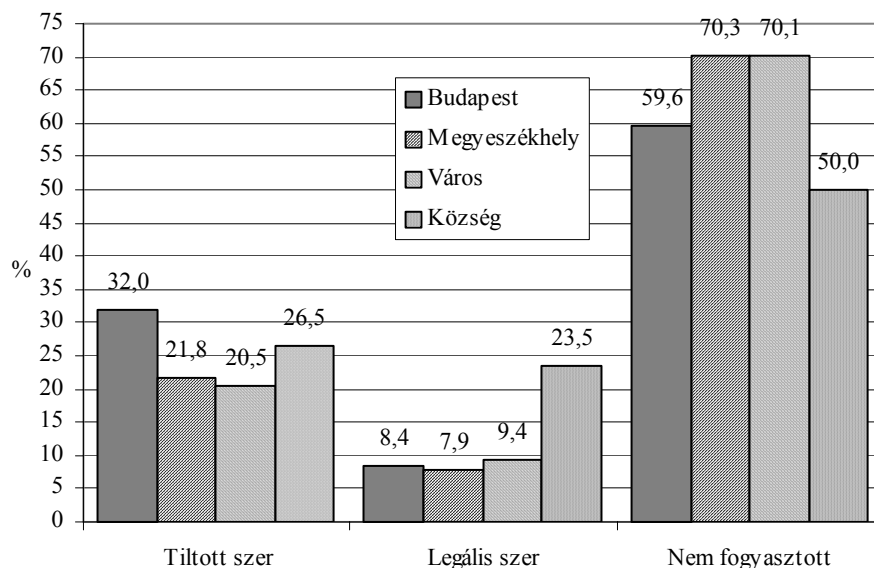
Az iskolai élet és a szerfogyasztás összefüggését az iskola típusa, székhelye, valamint az iskolai teljesítmény, illetve (a lógás miatti) hiányzás mutatóival vizsgáltuk.

Az iskola típusa szignifikáns kapcsolatban van a tiltott és legális szerek fogyasztásának előfordulásával ($p < 0,05$). A korábbi ESPAD-kutatásokhoz hasonlóan a semmilyen szert nem fogyasztók aránya a gimnáziumokban a legmagasabb, alacsonyabb a szakközépiskolákban, a legalacsonyabb pedig a szakiskolákban. A gimnáziumok kedvező mutatója a tiltott szerek fogyasztásának átlag alatti prevalenciaértékéből következik. A legális szerek fogyasztása a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban hasonló mértékű, a szakiskolákban ennél alacsonyabb. A tiltott szer fogyasztásának életprevalencia-értéke a szakiskolákban a legmagasabb – a megkérdezettek közel egyharmada kipróbálta már valamelyiket – és a gimnáziumokban a legalacsonyabb – egyhatodos aránnyal.

*III. A tiltott és legális szerek fogyasztása az iskola típusa szerint
Illicit and licit drug use by the type of school*

Az iskola székhelye szintén szignifikáns kapcsolatot mutat ($p < 0,05$) a szerfogyasztás egyes változatainak az előfordulásával. Az érintettek legmagasabb arányban a községi, valamint a fővárosi középiskolákban fordulnak elő. A községekben a fiatalok fele, a fővárosban pedig több mint 40%-a fogyasztott már életében valamilyen visszaélésre alkalmas szert. A megyeszékhelyeken és az egyéb városokban ez az arány 30% körüli. Míg a fővárosban elsősorban a tiltott szerek fogyasztásának magas az aránya (minden harmadik fiatal kipróbálta már valamelyiket), addig a községekben a tiltott szerek átlag feletti fogyasztása mellett kiemelkedően gyakori a gyógyszerekkel való visszaélés is.

IV. A tiltott és legális szerek fogyasztása az iskola székhelye szerint
Illicit and licit drug use by the seat of the school

Nemcsak az iskola székhelyének településtípusa, hanem *régiója*⁸ is szignifikáns kapcsolatot mutat ($p < 0,05$) a szerfogyasztás prevalenciaértékeivel. A legális vagy tiltott szert fogyasztók aránya Budapest mellett a legmagasabb az ország délnyugati régiójában, ahol a megkérdezett diákok több mint egyharmada érintett. Ez a magas kipróbálási arány mindkét körzetben a tiltott szerek magas életprevalencia-értékére vezethető vissza. Jelentősen elmarad ugyanakkor ennek a mutatóknak az országos átlagától a középkeleti régió adata, viszont éppen fordított a reláció a legális szerek tekintetében. A legális szerek kipróbálásának aránya az északkeleti országrészen a legalacsonyabb, a többi régióban átlag körüli.

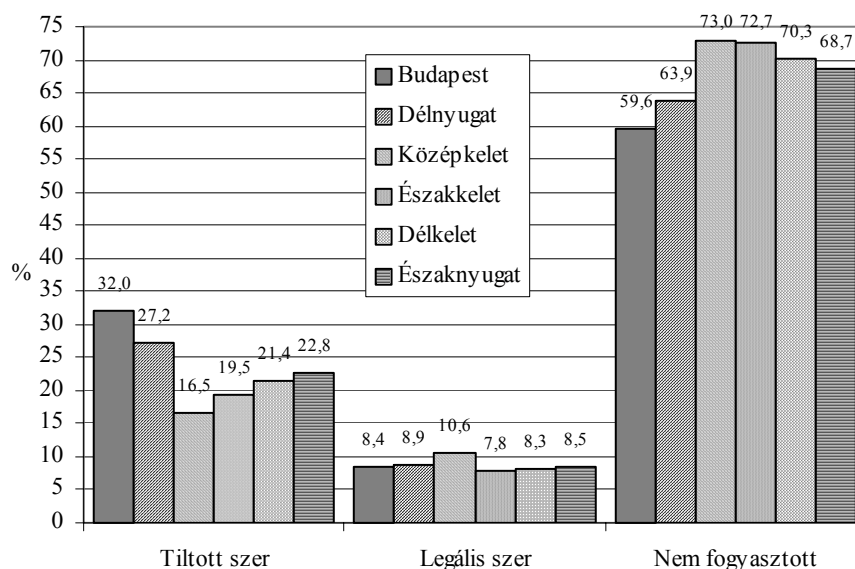
⁸ Délnyugati régió: Baranya, Tolna, Zala, Somogy

Középkeleti régió: Jász-Nagykun-Szolnok, Heves, Nógrád, Pest

Északkeleti régió: Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg

Délkeleti régió: Bács-Kiskun, Csongrád, Békés

Északnyugati régió: Vas, Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém, Győr-Moson-Sopron

V. A tiltott és legális szerek fogyasztása az iskola székhelye szerint – régiók
Illicit and licit drug use by the seat of the school – regions

Az iskolai teljesítmény szubjektív szignifikáns kapcsolatot mutat a szerfogyasztással. Az előző félév tanulmányi átlaga mint objektív mutató egyértelműen a semmilyen szert nem fogyasztók között a legjobb. Ettől alig marad el a legális szert fogyasztók eredménye, míg a leggyengébb azoké, akik éltek már tiltott szerekkel. Hasonló különbségeket figyelhetünk meg az iskolai teljesítmény *szubjektív megítélése* alapján. A korosztályukhoz viszonyítva magukat a legjobb teljesítményűnek a semmilyen szert nem fogyasztók vélik. Alig rosszabbnak ítélik saját teljesítményüket azok, akik valamilyen legális szert már kipróbáltak életük során. Sokkal szigorúbb azok önértékelése, akik fogyasztottak már tiltott szert. Közöttük a teljesítményüket átlag alattinak ítézők aránya 28% (a teljes mintában 16,9%).

Számos felmérés igazolta, hogy az *iskolai hiányzások gyakorisága* (betegség, „lógás” vagy egyéb ok miatt) szoros kapcsolatot mutat a különféle szerfogyasztási szokásokkal. A 2003. évi ESPAD-kutatás is megkülönböztetett figyelmet szentelt a *lógás miatti hiányzás* és a szerfogyasztás viszonyának. A kapcsolat a kutatásban részt vevő valamennyi országban szignifikánsnak bizonyult (Hibell et al. 2004). A 9–10. évfolyamosokra vonatkozó magyar adatokat az 1. táblázat összegzi.

1. A lógás miatti iskolai hiányzás és a különféle fogyasztói magatartások közötti kapcsolatot kifejező Spearman-féle korrelációs együttható értéke
Spearman correlation coefficients expressing relation between truancy and different kinds of drug use

Fogyasztás	A lógás miatt hiányzott napok száma		
	fiú	lány	összes
<i>Dohányzás</i>			
A dohányzás gyakorisága az eddigi életben	0,272**	0,312**	0,291**
Napi dohányzás	0,299**	0,330**	0,313**
<i>Alkohol</i>			
Az alkoholfogyasztás gyakorisága az eddigi életben	0,185**	0,225**	0,198**
Az alkoholfogyasztás gyakorisága az előző 12 hónapban	0,218**	0,215**	0,213**
Nagyívás az előző 30 napban	0,269**	0,286**	0,269**
<i>Tiltott drog fogyasztása</i>			
A marihuanafogyasztás gyakorisága az eddigi életben	0,259**	0,269**	0,261**
Egyéb tiltott szerek fogyasztásának gyakorisága az eddigi életben	0,193**	0,256**	0,224**

* p < 0,05 ** p < 0,01

A magyar fiatalok esetében a lógás miatti hiányzás valamennyi szerfogyasztási mutatóval szignifikáns kapcsolatban van, akár a fiúkat, akár a lányokat tekintjük.

A család

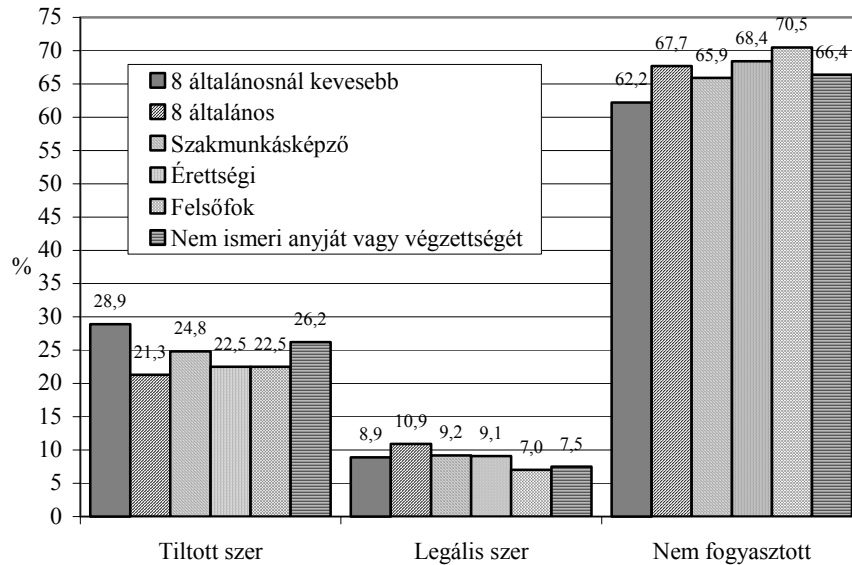
Kutatások sora igazolta, hogy a szülők magasabb iskolai végzettsége mérsékeltebb dohányzással és – kevésbé egyértelműen – mérsékeltebb alkoholfogyasztással jár együtt (Bjarnasson 2000). Ezért ennek a kapcsolatnak a vizsgálata szintén kiemelt szerepet kapott a 2003. évi ESPAD-kutatásban. Az eredmények szerint a különféle szerfogyasztási szokások országonként igen eltérő – pozitív és negatív – összefüggést mutatnak a szülők iskolázottságával. A részt vevő 35 ország között egy olyan sincs, amelynek adatai szerint mindkét szülő iskolai végzettsége hatással lenne mindhárom szer fogyasztására. A *dohányzás* esetében az összefüggés általában negatív, azaz elmondható, hogy Európában az iskolázottabb szülők gyerekei rendszerint kevesebbet dohányoznak. Sokkal

kevésbé egyértelmű a kapcsolat a fiatalok *alkoholfogyasztásával*: inkább negatív (az iskolázottabb szülők gyerekei kevesebbet isznak) Európa északi vidékein és inkább pozitív (az iskolázottabb szülők gyerekei többet isznak) Európa keleti részén. Hasonló tendencia figyelhető meg a *marihuánafogyasztást* illetően. Bár a kép tarka, egyenes viszony inkább Európa keleti felén, fordított viszony pedig Északon gyakoribb (Hibell et al. 2004).

A *dohányzásra* vonatkozó magyar adatok egyértelműen alátámasztják azt, hogy a magasabb iskolai végzettségű szülők gyerekei kevésbé érintettek ebben a szenvedélyben. Az *alkoholfogyasztás* semmilyen mutatója nincs szignifikáns kapcsolatban az apa iskolázottságával. Az anyáé ugyan összefügg a lerészegedés előfordulásával, de olyan módon, hogy az a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségűek gyerekeinél a legritkább. Ugyanakkor ha a 2003. évi adatokat a korábbi ESPAD-eredményekkel hasonlítjuk össze, megállapíthatjuk, hogy a szülők iskolai végzettsége mára kisebb befolyással van a fiatalok alkoholfogyasztására és annak szélsőségesebb formáira, mint a korábbiakban.

Előző vizsgálataink során azt tapasztaltuk, hogy a legalacsonyabb és a legmagasabb iskolai végzettségű apák gyerekei között a legelterjedtebb a *tiltott szerek fogyasztása*. 2003-ban a kapcsolat nem mutatkozik szignifikánsnak: a prevalenciaértékek az apa iskolázottsága szerint alig szóródnak. Nagyobb eltéréseket mutat a visszaélésszerű gyógyszerfogyasztás, mégpedig úgy, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű apák gyermekei nagyobb arányban használtak már nyugtatót, altatót orvosi javaslat nélkül, a kapcsolat azonban itt sem szignifikáns.

Míg 1999-ben a fiatalok szerfogyasztási szokásaira az apakénál kevésbé hatott az anyák iskolázottsága, addig 2003-ban ez utóbbi mutat szignifikáns összefüggést. A tiltott szer fogyasztásának legmagasabb prevalenciaértékét a legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező anyák gyerekeinél találjuk, valamint azoknál, akik nem ismerik anyjuk iskolai végzettségét vagy nem ismerik anyjukat. A visszaélésszerű gyógyszerfogyasztás a 8 általános iskolai végzettségű anyák gyerekei körében a legmagasabb, míg a felsőfokú végzettségű anyák esetében a legalacsonyabb.

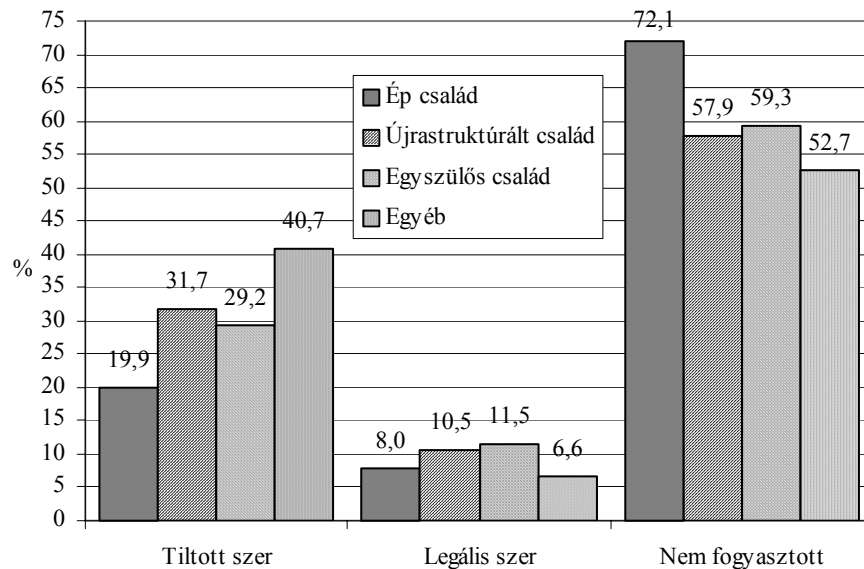
VI. A tiltott és legális szerek fogyasztása az anya iskolai végzettsége szerint
Illicit and licit drug use by the educational status of the mother

Számos felvételtől tudjuk, hogy azok a fiatalok, akik mindkét biológiai szülőjükkel együtt élnek, kisebb valószínűséggel dohányoznak, fogyasztanak alkoholt vagy tiltott szereket (Bjarnasson 2000; Bjarnasson et al. 2003). Kevésbé egyértelmű következtetésre jutottak a kutatók azoknak a családi konstellációknak a hatásáról, amikor csak egy biológiai szülő van jelen, illetve amikor az egy biológiai szülőhöz nevelőszülő társul. Egyes tanulmányok azt valószínűsítik, hogy az egyszülős családokban nevelkedő fiatalok fogyasztási szokásai hasonlóak az újrastrukturált családokban⁹ élőkéhez (lásd pl. Ahlström et al. 2001), mások szerint viszont ez utóbbiak és a két biológiai szülővel együtt élők között vonható inkább ilyen párhuzam (Adlaf – Ivis 1996; Bjarnasson et al. 2003). Az 1995. évi magyar adatok szerint az egy biológiai szülővel élő fiatalok fogyasztási gyakorlata inkább a teljes családban nevelkedőkhöz állt közel, a nagyobb fogyasztás pedig az újrastrukturált családban élők és a biológiai szülő nélkül nevelkedők esetében volt inkább jellemző. 1999-re az egy biológiai szülős családmodell óvó hatása megszűnni látszott, és az érintettek fogyasztása inkább az újrastrukturált családok gyermekeiéhez állt közelebb (Elekes – Paksi 2000b).

⁹ Itt és a továbbiakban: ép vagy teljes család: mindkét biológiai szülő jelen van; újrastrukturált család: egy biológiai és egy nevelőszülő; egyéb család: nincs jelen biológiai szülő.

A 2003. évi ESPAD-vizsgálat szerint a dohányzás a kutatásban részt vevő országok többségében szignifikáns kapcsolatot mutat a *családszerkezettel*, mégpedig oly módon, hogy az egy biológiai szülő által nevelt, illetve az újrastrukturált családban élők között egyértelműen gyakrabban fordult elő, mint az ép családban nevelkedők körében. Az alkoholfogyasztás és a családszerkezet kapcsolata országonként nagyobb változatosságot mutat, egyes – főleg a keleti – országokban a kölcsönhatás gyengébb, míg máshol egyértelműen megfigyelhető az ép család óvó hatása. Az országok többségében a marihuánafogyasztás szintén egyértelműen összefügg a családszerkezettel: az egyszülős és az újrastrukturált család gyermekei sokkal nagyobb valószínűséggel élnek ezzel a szerrel, mint az intakt családban nevelkedők (Hibell et al. 2004).

A 2003. évi magyar adatok valamennyi szer esetében szignifikáns kapcsolatot mutatnak a fogyasztás előfordulása és gyakorisága, valamint a családszerkezet között. Míg a dohányzás esetében az egy biológiai szülő által nevelték kevésbé látszanak veszélyeztetettnak, mint az újrastrukturált családban élők, addig az alkoholt tekintve a két családtípus befolyása között nem találtunk jelentős különbséget. Egyértelmű, hogy mindkét szenvedéllyel szemben óvó hatása van az ép családnak, a biológiai szülő nélkül nevelkedőknek pedig nagyobb a veszélyeztetettsége. A tiltott szerek fogyasztásának életprevalencia-értéke különösen alacsony az ép családban nevelkedő fiatalok körében, viszont magas az újrastrukturált és főleg a biológiai szülőt nélkülöző családokban élők között. A visszaélésszerű gyógyszerfogyasztás az egyszülős és az újrastrukturált családokban mutat átlag feletti értéket.

VII. A tiltott és legális szerek fogyasztása a család szerkezete szerint
Illicit and licit drug use by the structure of family

Összességében a tiltott és legális drogokat fogyasztók aránya a két biológiai szülővel együtt élők között a legalacsonyabb, legmagasabb pedig azoknak a fiataloknak az esetében, akik mindkét biológiai szülőt nélkülözik.

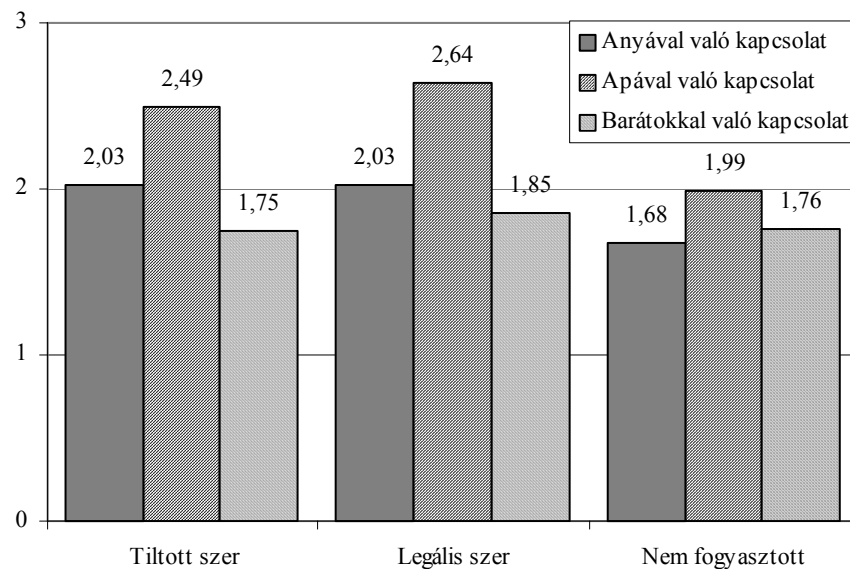
Kevés vizsgálat bizonyítja egyértelműen, hogy a *család anyagi helyzete* hatással van a fiatalok szerfogyasztási szokásaira. A 2003. évi ESPAD-kutatás ezt a tényezőt szubjektív megítélés tárgyává tette. A felmérésben az a kérdés szerepelt, hogy „másokhoz képest milyennek ítéled családot anyagi helyzetét?” Az érintett országok összesített adatai szerint a dohányzás vagy nem kapcsolódik a család anyagi helyzetéhez, vagy inkább a szegényebb családokra jellemző. Az alkoholfogyasztás egyes országokban inkább a szegényebb családokban gyakoribb, míg máshol inkább a magasabb jövedelműeknél fordul elő. A marihuánafogyasztás Európában általában nem mutat kapcsolatot a család anyagi helyzetével, néhány (különösebb földrajzi és egyéb sajátosságokkal nem azonosítható) országban azonban mutatkozik pozitív irányú összefüggés (Hibell et al. 2004).

Magyarországon – az európai viszonyokhoz hasonlóan – a dohányzás és a család szubjektív anyagi helyzete nem mutat kapcsolatot. Az alkoholfogyasztás inkább jellemző a tehetősebb családok gyermekeire. Gyenge, de hasonló irányú

kapcsolatot figyelhetünk meg az egyéb szerek fogyasztása esetében is. A család anyagi helyzetét azok ítélték legnagyobb arányban az átlagosnál jobbnak, akik már éltek tiltott szerrel. Ezzel szemben a legális szert fogyasztók között volt a legalacsonyabb ugyanezek hányada. Szintén ez utóbbi csoportban volt a legnagyobb azoknak az aránya, akik családjuk anyagi helyzetét átlag alattinak ítélték. Azt mondhatjuk tehát, hogy szubjektív értelemben a visszaélősszerűen gyógyszert fogyasztók a legszegényebbek. A tiltott szert, illetve a semmit nem fogyasztók közötti különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy az előbbieket valamelyest gyakrabban adtak polarizált (nagyon jó vagy nagyon rossz) válaszokat.

Családi és baráti kapcsolatok

A szülőkkel és a barátokkal kialakított kapcsolat minőségét egy ötfokú skálán mértük, ahol az 1 a „nagyon elégedett”, az 5 pedig az „egyáltalán nem elégedett” válaszlehetőséget jelölte. A szülőkhöz fűződő viszony értékelése szignifikáns kapcsolatot mutat a szerfogyasztással, a barátokhoz fűződő viszonyé azonban nem. A semmilyen szert nem fogyasztók az apjukkal és az anyjukkal való viszonyukkal is elégedettebbek (alacsonyabb skálaérték). Az anyával való elégedetlenség mértéke a tiltott és a legális szert fogyasztók körében azonos, az apával való elégedetlenség mértéke a tiltott szert fogyasztók között valamelyest alacsonyabb.

VIII. A különböző kapcsolatokkal való elégedetlenség átlagértéke fogyasztói csoportonként (magasabb átlagérték = nagyobb elégedetlenség)
Mean values of dissatisfaction with different relations by consumers' groups
(higher mean value = higher degree of dissatisfaction)

A *szülői kontroll* szintén kitüntetett szerepet kapott a 2003. évi ESPAD-kutatásban. Korábbi vizsgálatok szerint a támogató szülői magatartás és a szülői ellenőrzés visszatartó hatású a drogfogyasztás kialakulásában. Az erős szülői szabályozásról ugyanakkor a legtöbben arra a következtetésre jutottak, hogy ebből a szempontból vagy irreleváns, vagy hatástalan. Az ESPAD-kutatás a szülői kontroll hatásának felmérésére a „Tudják-e a szüleid, hol töltöd a szombat estéidet” kérdést alkalmazták. A részt vevő országok túlnyomó többségében egyértelműen és lényegesen többet dohányoztak, ittak vagy fogyasztottak marihuánát azok a fiatalok, akik a kérdésre nemleges választ adtak (Hibell et al. 2004). A magyar adatok szintén a szerfogyasztás és a szülői kontroll közötti szoros kapcsolatára utalnak.

*2. A szülői kontroll és a szerfogyasztás közötti kapcsolatot kifejező
Spearman-féle korrelációs együttható értéke
Spearman correlation coefficients expressing relation between parental control
and drug use*

Szerfogyasztás	Nem tudják a szülők, hol tölti a szombat estét a megkérdezett		
	fiú	lány	összes
<i>Dohányzás</i>			
A dohányzás gyakorisága az eddigi életben	0,261**	0,348**	0,301**
Napi dohányzás	0,223**	0,296**	0,256**
<i>Alkohol</i>			
Az alkoholfogyasztás gyakorisága az eddigi életben	0,281**	0,291**	0,289**
Az alkoholfogyasztás gyakorisága az előző 12 hónapban	0,294**	0,308**	0,304**
A nagyívás gyakorisága az előző 30 napban	0,243**	0,245**	0,248**
<i>Tiltott drog fogyasztása</i>			
A marihuánafogyasztás gyakorisága az eddigi életben	0,226**	0,212**	0,223**
Egyéb tiltott szer fogyasztásának gyakorisága az eddigi életben	0,140**	0,175**	0,155**

* p < 0,05 ** p < 0,01

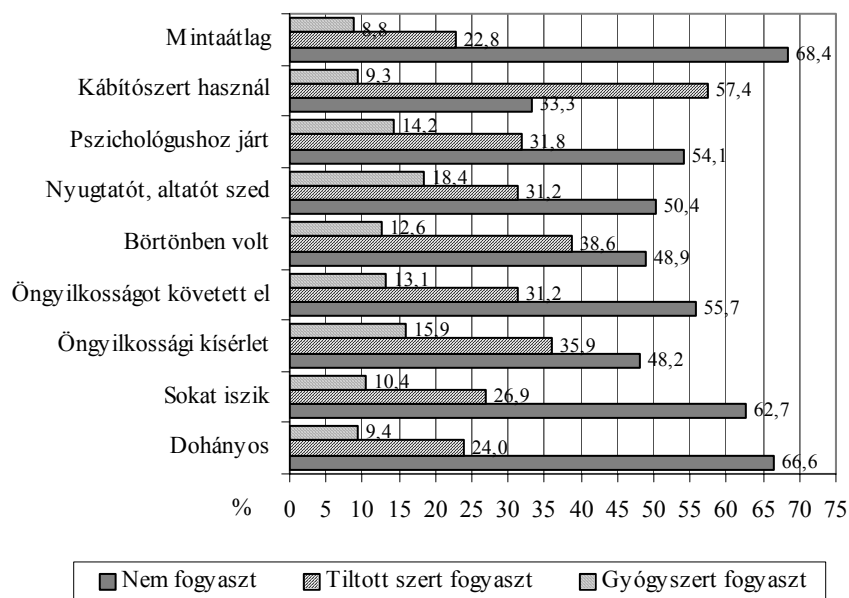
A szakirodalom kiemelt hatást tulajdonít az *idősebb testvér fogyasztási szokásainak* is (Stormshak et al. 2004), ezért az ESPAD-kérdőív erre is kitért. Valamennyi részt vevő országban szignifikáns kapcsolat mutatkozott az idősebb és a fiatalabb testvér fogyasztása között. Eszerint ha az idősebb testvér iszik, dohányzik vagy marihuánát fogyaszt, növekszik a valószínűsége a fiatalabb testvér azonos viselkedésének. Ezt az összefüggést jelzik a magyar adatok is.

3. Az idősebb testvér és az interjúalany fogyasztása közötti kapcsolatot kifejező
Spearman-féle korrelációs együttható értéke
*Spearman correlation coefficients expressing relation between the respondent's
and his/her elder brother/sister's drug use*

Szerfogyasztás	Fiú	Lány	Összes
Van olyan idősebb testvér, aki dohányzik			
<i>Dohányzás</i>			
A dohányzás gyakorisága az eddigi életben	0,180**	0,223**	0,200**
Napi dohányzás	0,184**	0,214**	0,197**
Van olyan idősebb testvér, aki volt részeg			
<i>Alkohol</i>			
Az alkoholfogyasztás gyakorisága az eddigi életben	0,129**	0,148**	0,134**
Az alkoholfogyasztás gyakorisága az előző 12 hónapban	0,121**	0,153**	0,133**
A nagyívás gyakorisága az előző 30 napban	0,137**	0,134**	0,119**
Van olyan idősebb testvér, aki marihuánát szívott**			
<i>Tiltott drog fogyasztása</i>			
A marihuánafogyasztás gyakorisága az eddigi életben	0,251**	0,247**	0,246**

* p < 0,05 ** p < 0,01

Nemcsak az idősebb testvérnek, hanem a család többi tagjának a káros fogyasztási szokása és különböző formákban megjelenő devianciája is szignifikáns kapcsolatot mutat a fiatalok szerfogyasztásával. A családban előforduló devianciák átlagos száma 1,7 volt azok körében, akik semmilyen szerrel nem próbálkoztak. Ugyanez a mutató jóval magasabb a tiltott és legális szert fogyasztók esetében. Figyelemre méltó, hogy a visszaélésszerűen gyógyszert fogyasztók között valamelyest magasabb a családi devianciák átlagos száma (2,55), mint a tiltott szert fogyasztóknál (2,45).

IX. Az egyes fogyasztási formák előfordulása a családban mutatkozó devianciák szerint

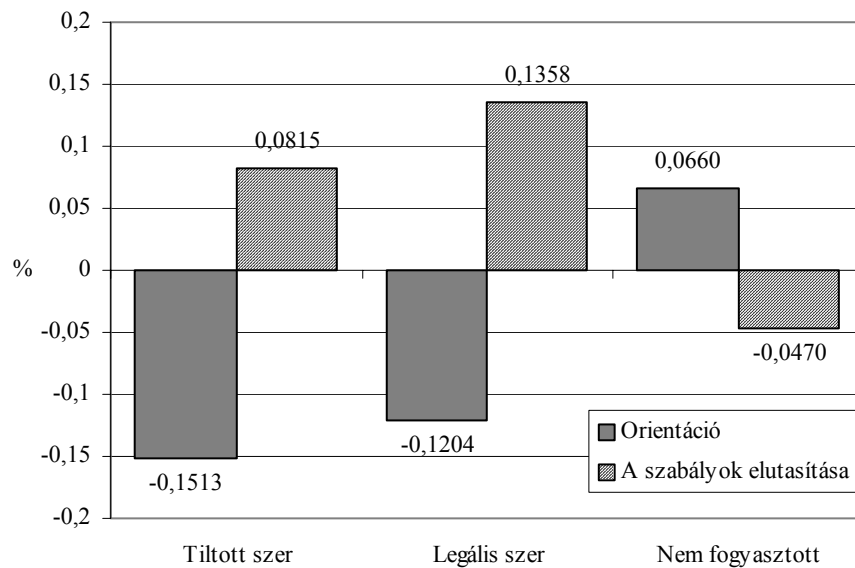
Frequency of different kinds of drug use by deviancies present in the family

A családban előforduló dohányzás – ahogy az a mintaátlaghoz közeli adatokból kiderül – jelentős mértékben nem befolyásolja a fiatalok szerfogyasztási szokásait. A tiltott szer fogyasztása azoknak a fiataloknak a csoportjában a legelterjedtebb, akiknek a családjában is előfordul. A mintaátlagot jelentősen meghaladja a tiltott szer fogyasztásának gyakorisága azoknak az esetében is, akiknél párhuzamosan bármelyik más deviancia vagy káros fogyasztási szokás is megjelenik. A visszaélészerű gyógyszerfogyasztásban leginkább azok érintettek, akik családjában előfordul nyugtatófogyasztás, öngyilkossági kísérlet vagy pszichológus igénybevétele. A tágabb családban meghonosodott káros fogyasztási szokások – az idősebb testvérehez hasonlóan – szintén fokozzák a megkérdozett fiatalok veszélyeztetettségét. Ugyanakkor megállapítható, hogy az egyéb devianciák előfordulása is növeli a tiltott vagy legális szer fogyasztásának valószínűségét.

Pszichoszociális tényezők

A szerfogyasztás és a megkérdezett fiatalok pszichoszociális állapotának összefüggését szubjektív indikátorokból képzett indexek közötti kapcsolatok vizsgálatával igyekeztünk feltárni. Szubjektív indikátorokként a Rosenberg-féle önbecsülési skálát, a Weissman-féle depresszió skálát, valamint a Bjarnasson-féle anómiaskálát alkalmaztuk (Hibell et al. 2001). Ezeken kívül felhasználtunk még egy önkárosító magatartásokra vonatkozó kérdéssort is, valamint felmértük a nyugtatók orvosi előírásra történő használatát.

Az anómiaskálán végzett főkomponens-elemzés során két egyértelműen elkülöníthető beállítódást tudunk megkülönböztetni. Az egyikben a létező (illetve hiányzó) orientáció, azaz az elidegenedés relációja ragadható meg, a másikban pedig a szabályokkal szembeni negatív (illetve pozitív) viszony fejeződik ki. Az önbecsülésre vonatkozó kérdéssor elemeit – szintén főkomponens-elemzéssel – egy indexbe tömörítettük. Végül a depresszióskálát a pszichológiai gyakorlatban szokásos átlagolással tömörítettük. Valamennyi vizsgált szubjektív indikátor szignifikáns kapcsolatot mutat a szerfogyasztással.

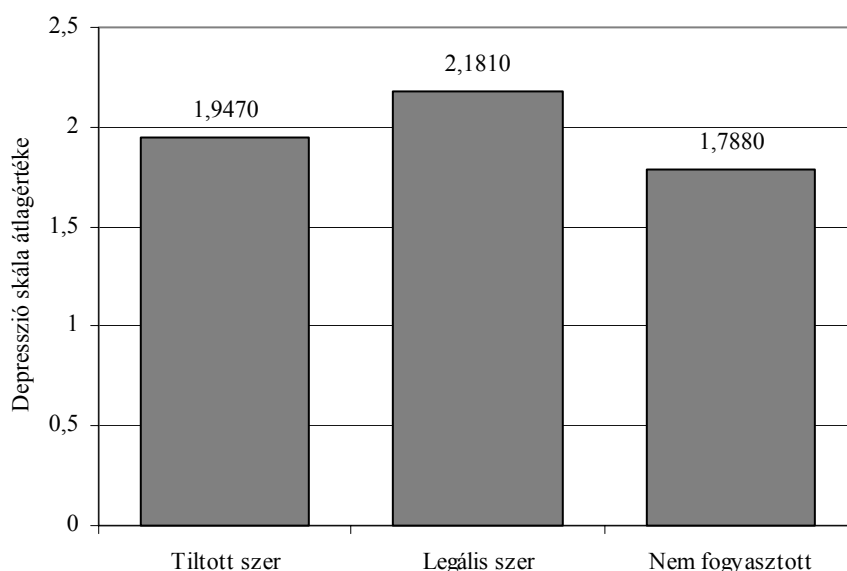

X. Az anómiamutatóból képzett faktorok átlagértéke a fogyasztott szerek típusai szerint

Mean values of the factors of anomie by drug use (illicit drug use, licit drug use, non-use)

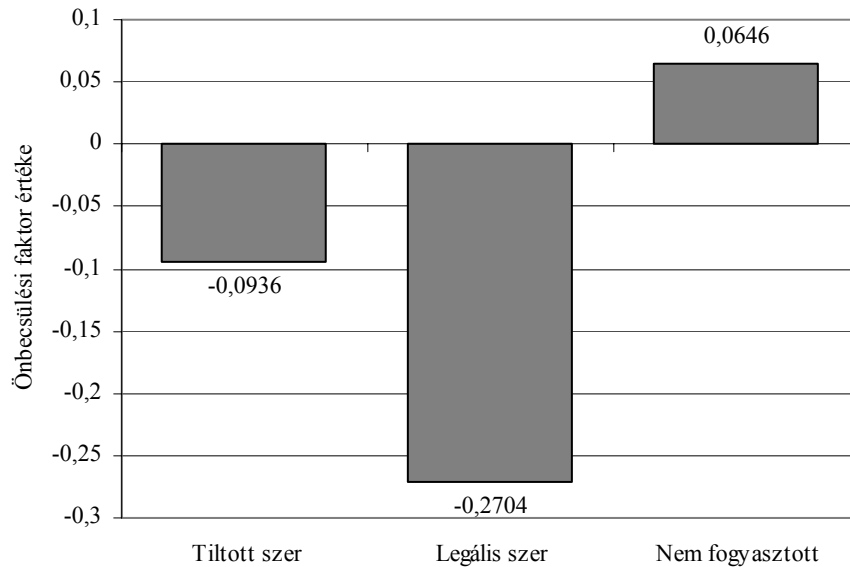
Az *orientációra utaló faktor* a semmilyen szert nem fogyasztók esetében pozitív, a legális vagy tiltott szert fogyasztóknál pedig negatív előjelű. A *szabályok elutasítása* legmagasabb, pozitív értéket a visszaélészerűen gyógyszer fogyasztók esetében vesz fel, de pozitív előjelű a tiltott szerrel élőket illetően is. Azaz az anómiára vonatkozó kérdések alapján a tiltott és legális szert fogyasztókra is az átlagot meghaladó orientációhiány és a szabályok nagyobb mértékű elutasítása jellemző.

A *depresszióskála* átlagértéke nem túl nagy, de szignifikáns különbségeket mutat a három csoportban. A depressziómutató értéke a visszaélészerűen gyógyszer fogyasztók esetében a legmagasabb, ennél valamelyest alacsonyabb a tiltott szert fogyasztókat illetően, a legalacsonyabb értéket pedig a semmilyen szert sem fogyasztóknál veszi fel.

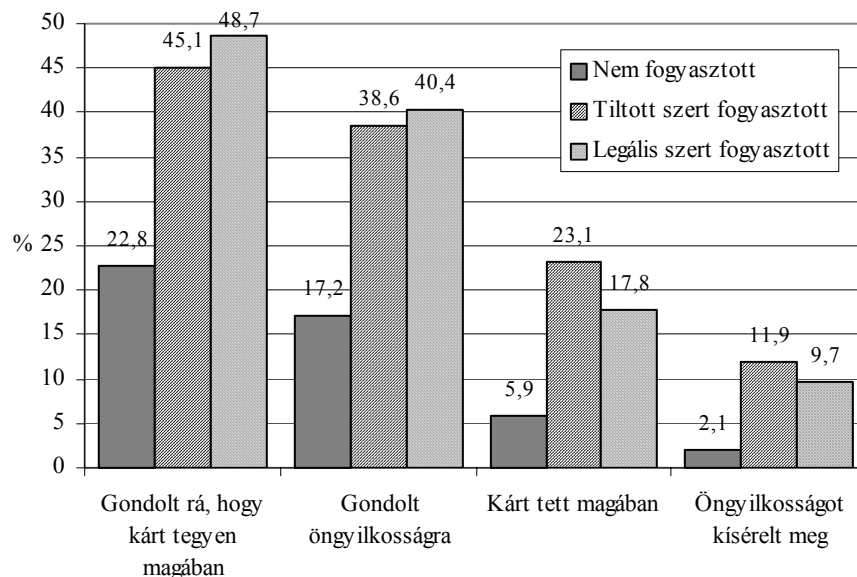
XI. *A depresszióskála átlagértéke a tiltott és legális szert fogyasztók, valamint a nem fogyasztók között*
Mean value of the depression scale by drug use (illicit drug use, licit drug use, non-use)

Az *önbecsülésfaktor* enyhe pozitív értéket csak a semmilyen szert nem fogyasztók esetében mutat. Az önbecsülés hiánya leginkább a visszaélészerűen gyógyszer fogyasztókat jellemzi.

XII. Az önbecsülésfaktor értéke a tiltott és legális szert fogyasztók, valamint a nem fogyasztók között
Mean value of the self-respect factor by drug use (illicit drug use, licit drug use, non-use)

Az önkárosító magatartásformák gyakorlata, illetve lehetőségének felvetése meglehetősen elterjedt a középiskolások között. A megkérdezettek 30,2%-a gondolt már arra élete során, hogy kárt tegyen magában, és 10,8%-a ténylegesen meg is tette; 24,1%-uk foglalkozott már az öngyilkosság gondolatával, és 5%-uk – nyilatkozatuk szerint – valóban meg is kísérelte azt.

XIII. Az önkárosító magatartások gyakorisága a tiltott és legális szert, valamint a nem fogyasztók között

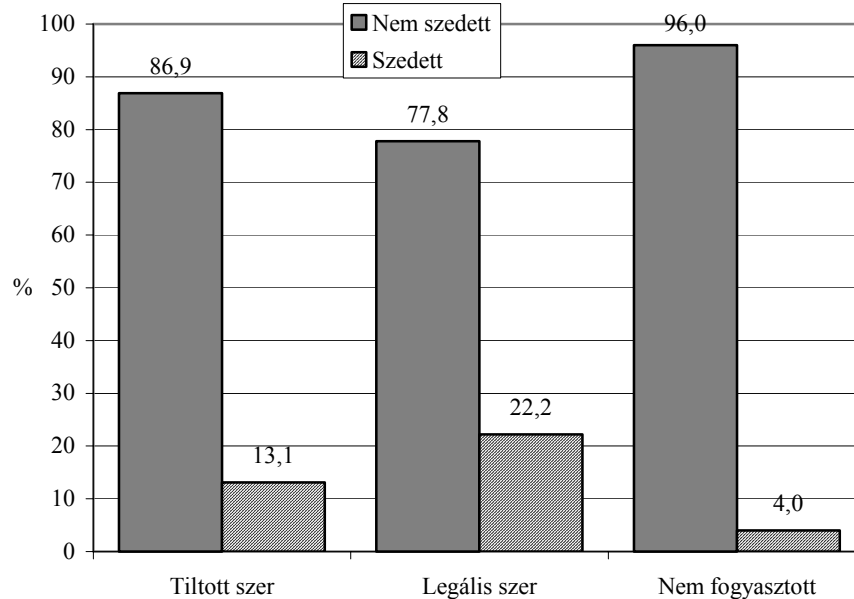
Frequency of different kinds of self-destructive behaviour by drug use (illicit drug use, licit drug use, non-use)

Az önkárosító magatartásformák előfordulása, illetve lehetőségének felvetése a semmilyen szert nem fogyasztók körében a legritkább. Önkárosító tetten a legnagyobb arányban a visszaélésszerűen gyógyszert fogyasztók gondolkodtak, míg a tényleges cselekedet a tiltott szert már fogyasztók között fordult elő a legnagyobb arányban.

Nyugtatók orvosi előírásra történő használatának jelentős szerepet tulajdonítunk a szerfogyasztási szokások alakulásában. Korábbi kutatási eredményeink szerint azok a fiatalok, akik orvosi rendelkezésre szedtek már nyugtatót/altatót, az ezt nem használó társaikhoz képest nagyobb valószínűséggel teszik ezt orvosi javaslat hiányában is, továbbá inkább hajlanak arra, hogy tiltott szereket próbáljanak ki (Elekes 1993; Elekes – Paksi 1996). Ugyanakkor a nyugtató/altató orvosi előírásra történő alkalmazása a fiatalok pszichoszociális állapotára is utalhat.

Az összefüggés a 2003-as felmérés szerint is szignifikánsnak bizonyult. Az orvos által felírt nyugtató szedése legritkábban a semmilyen szert sem fogyasztók körében fordult elő; hozzájuk képest több mint háromszoros gyakoriságot

mutatott a tiltott szert fogyasztók között, és ennél is jelentősen magasabb a legális szert fogyasztók esetében.

XIV. Az orvos által felírt nyugtató szedésének előfordulása szerfogyasztás szerint

Frequency of the consumption of sedatives/tranquillizers prescribed by physician by drug use (illicit drug use, licit drug use, non-use)

Összegzésként: a pszichoszociális állapotra vonatkozó mutatók arra utalnak, hogy a legális szert fogyasztókra inkább a szabályok elutasítása a jellemző, leginkább őket veszélyezteti a depresszió, a legalacsonyabb az önbecsülésük, és ők gondolnak leggyakrabban önkárosító tettekre, szednek orvos által felírt nyugtatót; a tiltott szert fogyasztók esetében szintén átlag feletti a depresszió előfordulása, alacsony az önbecsülésük, de őket inkább az orientáció hiánya jellemzi, leginkább ők hajlanak önkárosító magatartásra, átlag feletti arányban szednek orvosi előírásra nyugtatót.

A szerfogyasztás kipróbálását befolyásoló tényezők együttes elemzése

Az eddigiekben vizsgált tényezők önálló hatásának kimutatása – az összetételhatás kiszűrése – érdekében logisztikus regressziós elemzést végeztünk. A

modellbe bevont változók körét bővítettük a *szabadidő eltöltésére* és a *barátok szerfogyasztására* vonatkozó, továbbá a *kérdezett saját dohányzási és alkoholfogyasztási szokásait leíró mutatóval*. Független változóként az első modellben a tiltott szerek életprevalencia-értékét, a másodikban pedig a legális szerek életprevalencia-értékét alkalmaztuk.

A tiltott szer kipróbálására nyert modell magyarázó ereje valamennyi mutató szerint jelentősen meghaladja a legális szerek kipróbálására vonatkozó modellét. Ezért azt feltételezzük, hogy a vizsgált változók alapján a tiltott szert kipróbálók köre sokkal egyértelműbben körülhatárolható, mint azoké, akik legális szert próbálnak ki.

4. A tiltott és legális drogok kipróbálásának esélye (a logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai)
Chance of trying illicit and licit drugs (chance ratios of logistic regression models)

Változó	Tiltott szerek		Legális szerek	
	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)
Nem (referencia: fiú)	0,000	0,523	0,000	2,332
Szórakozásból motorozás (legalább havonta)	0,007	1,410		
Szórakozásból olvas (legalább havonta)			0,043	0,820
Játékautomatán játszik (legalább havonta)			0,006	1,558
Esténként elmegy szórakozni (legalább havonta)	0,000	2,163		
Hiányzás lógás miatt az iskolából (referencia: nem hiányzott)	0,000		0,011	
- 1-2-szer az előző hónapban	0,000	1,739	0,018	1,345
- 3- vagy többször az előző hónapban	0,052	1,546	0,025	1,587
Évfolyam (referencia: 9. évfolyam)	0,008	1,334	0,013	1,272
Településtípus (referencia: Budapest)	0,000			
- megyeszékhely	0,000	0,500		
- város	0,000	0,528		
- község	0,740	0,833		
A családban előforduló devianciák száma	0,069	1,065	0,000	1,157
Vannak dohányzó barátok	0,009	1,347		
Legtöbb vagy valamennyi barátja fogyaszt marihuánát	0,000	7,187		
Legtöbb vagy valamennyi barátja fogyaszt ecstasyt	0,000	3,507		
Legtöbb vagy valamennyi barátja kombinálja a gyógyszert az alkohollal			0,000	3,930
Depresszió	0,006	0,740	0,000	1,434
Idősebb testvére marihuánát fogyaszt	0,000	3,377		
Orvosi javaslatra nyugtatót, altató szedett (referencia: soha nem szedett)			0,000	
- szedett, de kevesebb, mint 3 hétig			0,000	4,025
- szedett, 3 hétig vagy tovább			0,000	7,358
Visszaélészerű gyógyszerfogyasztás az életben	0,000	2,956	*	*
Tiltott szer fogyasztása az életben	*	*	0,000	3,148
Napi dohányzás	0,000	4,424	0,001	1,438
Nagyivás előfordult az előző hónapban	0,000	1,860	0,000	1,703
Az apához fűződő kapcsolattal való elégedettség	0,001	0,679	0,000	0,679
Nagelkerke-féle R ²	0,497		0,358	
R ² _L	61,6		35,2	

Az eddig leíró statisztikai módszerrel vizsgált mutatók közül a logisztikus regresszió elemzés is egyértelmű kapcsolatot jelez a *nem* és a szerkipróbálás között. A lányok kisebb valószínűséggel próbálnak ki tiltott szereket és sokkal nagyobb eséllyel legális szereket, mint a fiúk. Az *iskolához kötődő tényezők* közül a lógás miatti hiányzás növeli a tiltott vagy legális szer kipróbálásának az esélyét, bár ez a hatás inkább az előbbi esetében látszik egyértelműnek. Az iskola településtípusa csak a tiltott szerek kipróbálására van hatással, még pedig úgy, hogy a Budapesten tanuló fiatalok esetében ennek esélye az egyéb településen tanulókéhoz képest jelentősen nagyobb. Az iskola típusa és az iskolai eredmények a regressziós elemzés szerint nincsenek szignifikáns hatással egyik szer kipróbálására sem. A *családdal kapcsolatos tényezők* közül csupán a családi devianciák száma és az apához fűződő kapcsolat bizonyult szignifikánsnak. A modellekben a szülők iskolai végzettsége, anyagi helyzete és a család szerkezete sem befolyásolja igazoltan a tiltott vagy legális szerek kipróbálásának az esélyét. Az apához fűződő kapcsolattal való elégedettségnek mind a tiltott, mind a legális szerek kipróbálását illetően visszatartó hatása van. A családban előforduló devianciák, káros viselkedési formák szignifikáns hatást csak a legális szerek kipróbálására gyakorolnak. Hasonlóan csak a legális szerek használatával hozható összefüggésbe az *orvosi javaslatra korábban szedett nyugtató/altató*, erre nézve azonban az esélyhányadosok értéke kiemelkedően magas. Eszerint ha valaki korábban legfeljebb három hétig szedett orvosi javaslatra nyugtatót, négyszer akkora eséllyel, ha pedig ennél hosszabb ideig, akkor hétszer akkora eséllyel fog orvosi javaslat nélkül is gyógyszert fogyasztani, mint azok, akiknek arra nem volt szükségük.

A leíró elemzésben nem szerepeltetett változók közül a *szabadidő eltöltésének formái*, a *kortársak fogyasztási szokásai*, valamint a *saját egyéb fogyasztási szokások mutatnak szignifikáns hatást a tiltott és legális szer kipróbálására*. Míg az előbbi esélyét a rendszeresebb motorozás és az otthonon kívüli esti szórakozás növeli, addig a legális szer kipróbálására az olvasás és a játékautomatán játszás van (az előbbi esetében csökkentő, az utóbbi esetében növelő) hatással. A kortársak fogyasztási szokásai közül a barátok dohányzása, tiltott szer fogyasztása, valamint az idősebb testvér marihuánafogyasztása a tiltott szer fogyasztásának esélyét, a barátok gyógyszer–alkohol kombinációja pedig a legális szer fogyasztásának esélyét fokozza jelentős mértékben.

Mind a tiltott, mind a legális szer kipróbálásának a valószínűsége jelentősen emelkedik *egyéb káros fogyasztási szokások* megléte, így a napi rendszerességgel folytatott dohányzás és a megelőző hónapban előfordult nagyívás esetén. A tiltott szer kipróbálása fokozza a legális szer kipróbálásának az esélyét és fordítva.

Mindent összevetve, a logisztikus regressziós elemzés eredményei arra utalnak, hogy a tiltott és legális szerek kipróbálásában *kitüntetett szerepet játszanak a fiataloknak a kortársaikkal létező kapcsolatai, a kortársak fogyasztási szoká-*

sai, a szabadidő elöltésének a módja. A hagyományos szerek – cigaretta, alkohol – rendszeresebb vagy szélsőségebb fogyasztása növeli a tiltott szerek és a visszaélésszerű gyógyszerhasználat esélyét.

ÖSSZEGZÉS

Az ESPAD-kutatások eredményei alapján a 16 éves magyar középiskolások körében 1995 és 2003 között lényegesen gyakoribbá vált a tiltott drogok kipróbálása. A visszaélésszerű gyógyszerfogyasztás szintén terjedt a vizsgált időszakban, a növekedés üteme azonban elmarad a tiltott szerekétől. Összességében a fiatalok 16,2%-a élt már valamilyen tiltott szerrel és 16,8%-a fogyasztott orvosi javaslat nélkül nyugtatót, altatót vagy alkalmazta a gyógyszer és az alkohol kombinációját. Azoknak az aránya, akik tiltott szert nem, csak gyógyszert fogyasztottak visszaélészerűen, 7,5%. A prevalenciaértékek alapján legelterjedtebb a marihuána, a gyógyszer alkohollal történő fogyasztása, valamint a nyugtató/altató szedése orvosi javallat nélkül. Míg a tiltott szerek életprevalencia-értéke alapján ma is Európa azon országai közé tartozunk, amelyekben alacsony a fogyasztási arány, addig a visszaélésű gyógyszerfogyasztás elterjedtségét tekintve az elsők között foglalunk helyet.

A tiltott és legális szerek kipróbálását befolyásoló tényezők vizsgálatakor egyértelműen igazolódott az *iskola és a család* számos jellemzőjének szerepe. Így sokkal kisebb a gyakorisága a vidéki városok gimnáziumaiban tanuló fiatalok körében, mint a fővárosban vagy a szakiskolákban tanulóknál. A gyakoribb iskolai hiányzás, a rosszabb tanulmányi eredmény vagy az önértékelés szerint gyengébb iskolai teljesítmény nagyobb arányú szerkipróbálást hoz magával.

A *család társadalmi helyzetének* tényezői közül az apa iskolai végzettségének hatása a korábbi kutatásokban kimutatotthoz képest csökkent, azt anyáé viszont enyhén emelkedett, mégpedig oly módon, hogy a legkevésbé képzett anyák gyerekei között az átlagosnál elterjedtebb a tiltott szer fogyasztása. Ugyanez az összefüggés gyengébb a legális szer kipróbálását illetően. A család jobb anyagi helyzete inkább a tiltott drogok kipróbálásával jár együtt, a rosszabb pedig a legális szerekével. A szülők iskolai végzettségénél és anyagi helyzeténél erősebb a befolyása a család szerkezetének. Egyértelműen óvó hatása van az ép családoknak, ugyanakkor mindkét biológiai szülő hiánya csak a tiltott szerek fogyasztásának valószínűségét növeli. A tiltott és legális szerek fogyasztása is ritkábban fordul elő azoknál a fiataloknál, akik elégedettek a szüleikhez, különösen az apjukhoz fűződő viszonyukkal, és akik erősebb szülői kontroll alatt állnak.

A *pszichoszociális állapotot* vizsgáló mutatók vizsgálata alapján valószínűsíthetjük, hogy mind a tiltott, mind a legális szert fogyasztókra átlagot meghaladó orientációhiány és a szabályok nagyobb mértékű elutasítása jellemző. A

káros szerek – és elsősorban a legális szerek – fogyasztóit alacsonyabb önbecsülés és magasabb depressziós érték jellemzi, mint akik ebben nem érintettek.

Az elvégzett logisztikus regressziós elemzés a kortársak fogyasztási szokásainak és a szabadidő eltöltési formáinak kitüntetett szerepére hívta fel a figyelmet.

Összességében tehát – korábbi kutatási eredményeinkkel összhangban – azt valószínűsíthetjük, hogy *a tiltott és legális szerek fogyasztásának kialakulását kevésbé az objektív társadalmi helyzet, sokkal inkább a baráti, iskolai kapcsolatok, szórakozási formák motiválják*. Adataink alapján az is nyilvánvaló, hogy a tiltott drogokkal próbálkozó fiatalok a 16 éves iskolai népességben nem képeznek elkülönülő csoportot, hiszen ezzel a devianciával párhuzamosan jelentkezik a rendszeres dohányzás és a szélsőségesebb formájú alkoholfogyasztás. Elemzéseink során elkülönítettük a tiltott szert próbálókat és a gyógyszer orvosi recept nélkül használókat, hiszen ez utóbbi csoport fogyasztása lehet öngyógyító célú is. Adataink azonban arra utalnak, hogy *a visszaélészerűen gyógyszert fogyasztók sok tekintetben inkább hasonlítanak a tiltott szert fogyasztókra, mint a minden káros szertől tartózkodókra*. Sőt, a regressziós vizsgálatból az is egyértelműen kiderült, hogy a tiltott szer kipróbálása jelentős mértékben növeli a nyugtató/altató orvosi előírás nélküli fogyasztásának esélyét és fordítva, a visszaélészerű gyógyszerfogyasztás többszörösére növeli a tiltott szer kipróbálásának a valószínűségét. Ezért tehát okkal hihetjük, hogy ma Magyarországon a nyugtató/altató önkényes fogyasztása inkább a tipikus tiltott szerek pótlásaként értelmezhető, mint alkalmi, öngyógyító jellegű fogyasztásként.

IRODALOM

- Adlaf, E.M. – Ivis F.* (1996): Structure and Relations: The Influence of Familial Factors on Adolescent Substance Use and Delinquency. *Journal of Child and Adolescent Substance Use*, 1–19.
- Ahlström, S. – Metso, L. – Tuovinen, E. L.* (2001): ESPAD 1995 and 1999. Country Report. Finland, Themes 1. STAKES.
- Bjarnasson, T.* (2000): Adolescent Substance Use: A Study in Durkheimian Sociology. Doctoral dissertation, University of Notre Dame.
- Bjarnasson, T. – Andersson, B. – Choquet, M. – Elekes, Zs. – Morgan M. – Rapinett, G.* (2003): Alcohol, Culture, Family Structure and Adolescent Alcohol Use: Multi-Level Modeling of Frequency of Heavy Drinking Among 15–16 Year Old Students in Eleven European Countries. *Journal of Studies on Alcohol*, 64, 200–208.
- Elekes Zs.* (1993): Magyarországi droghelyzet a kutatások tükrében. Budapest, 1993. Országos Alkohológiai Intézet, Alkohológiai füzetek sorozat 24.
- Elekes, Zs.* (2003): The Hungarian Drug Scene: An Overview of the Drug Scene in Hungary from the Appearance of the Problem to the Present. *Dialog: Enquete Beyond Borders. Perspectives for Regional Cooperation in Treating Addiction. International Conference 2003, Vienna*, p. 31–44.

- Elekes Zs.* (2005): A drogfogyasztás nemek közötti különbözőségei és hasonlóságai. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005. TÁRKI – Ifjúsági, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, p. 177–193.
- Elekes Zs. – Paksi B.* (1996): A magyarországi középiskolások alkohol és drogfogyasztása. ESPAD The European School Survey Project on Alcohol and Drugs 1995. Budapest, 1996. Népjóléti Minisztérium.
- Elekes Zs. – Paksi B.* (2000a): Drogok és fiatalok – A középiskolások droghasználata, alkoholfogyasztása és dohányzása az évezred végén Magyarországon. Budapest, 2000. IsMertető. Ifjúsági és Sportminisztérium Kábítószerügyi Koordinációért felelős helyettes államtitkárság.
- Elekes Zs. – Paksi B.* (2000b): A család hatása a fiatalok alkohol- és drogfogyasztására, valamint egyéb viselkedészavaraira. In: Spéder Zs. – Tóth P. P. (szerk.): Emberi viszonyok – Cseh-Szombathy László tiszteletére. Budapest. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég kiadó, p. 161–180.
- Elekes Zs. – Paksi B.* (2003): The ESPAD'03 Country Report – Hungary. Kézirat.
- Hibell, B. – Andersson, B. – Bjarnasson, T. – Kokkevi, A. – Morgan, M. – Narusk, A.* (1997): The 1995. ESPAD Report - Alcohol and Other Drug Use Among Students in 26 European Countries. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs Stockholm 1997. CAN, Council of Europe.
- Hibell, B. – Andersson, B. – Ahlström, S. – Balakireva, O. – Bjarnasson, T. – Kokkevi, A. – Morgan, M.* (2000): The 1999 ESPAD Report. The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 30 European Countries Stockholm CAN, Council of Europe.
- Hibell, B. – Andersson, B. – Bjarnasson, T. – Ahlström, S. – Balakireva, O. – Kokkevi, A. – Morgan, M.* (2004): The ESPAD Report 2003. Alcohol and Other Drug Use Among Students in 35 European Countries Stockholm CAN, Council of Europe.
- Stormshak, E. – Comeau, C. – Shepard, S.* (2004): The Relative Contribution of Sibling Deviance and Peer Deviance in the Prediction of Substance Use across Middle Childhood. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 32, 635–649.

Tárgyszavak:

Deviancia
Életmód
Ifjúság

**THE SPREADING OF ILLICIT DRUG USE AND SOCIAL FACTORS
INFLUENCING DRUG CONSUMPTION IN SECONDARY SCHOOL
POPULATION**

Abstract

The paper presents some results of the ESPAD (European School Survey Project on Alcohol and other Drugs) survey conducted in Hungary 2003 in 16-years old secondary school population.

On the basis of the Hungarian results 16,2% of students have already tried some illicit drugs and 16,8% have ever used some medicines (tranquillizers or sedatives) without prescription. Between 1995 (the year of the first ESPAD survey) and 2003 the lifetime prevalence rate of illicit drug has definitely increased in Hungary. In spite of this increase Hungary still belongs to those European countries where illicit drug use is less widespread. By the prevalence rate of tranquillizers/sedatives Hungary is among leader European countries.

We have found definitive relations between licit and illicit drug use and several indicators of adolescent's school and family background. Truancy, low school performance shows significant correlation with illicit drug use. Family structure, parental control also correlates with drug use. The most important influences we have found are peer relations, sibling substance use and leisure time activities on illicit and licit drug use of school children.

AZ ELVÁLTAK LAKÁSKÖRÜLMÉNYEI*

FÖLDHÁZI ERZSÉBET

1. BEVEZETÉS

Az utóbbi évtizedekben a fejlett országokban a háztartások szerkezete alapvető változásokon ment keresztül, elsősorban annak következtében, hogy az emberek egyéni életútja sokkal változatosabbá, összetettebbé vált. A demográfiai szerkezetre és a lakásmobilitásra főként az egyedül élők növekvő száma, valamint a házas- és élettársi kapcsolatok dinamikája volt hatással. Magyarországon a válási gyakoriság jelenleg az európai átlagnak felel meg, és ha lényegesen nem változik, akkor a mostanában kötött házasságok csaknem fele végződik majd bontóperrel. Ráadásul a vonatkozó statisztikák lefelé torzítanak, mert nem tartalmazzák azokat, akik külön élnek, de törvényesen nem váltak el, továbbá azokat sem, akik élettársi kapcsolatot tartottak fenn, majd szétköltöztek.

A válásokról hosszú évekre visszamenőleg rendelkezünk statisztikai adatokkal, keveset tudunk azonban a válások okairól és következményeiről. Ezért a KSH Népeségtudományi Kutatóintézete 2002–2003-ban kérdőíves vizsgálatot végzett a 2000-ben elvált férfiak és nők körében. Azért választottuk a kétéves késleltetést, mert a válás után már elegendő idő eltelt ahhoz, hogy az érintettek kialakítsák új életkörülményeiket, ugyanakkor még viszonylag frissek a rá vonatkozó emlékeik, benyomásaik. (A szakértők a válást követő első két évet tartják a legnehezebb időszaknak, ezt „krízisperiódusnak” is nevezik. (Lásd *Chase-Lansdale – Hetherington* 1990; *Bognár – Telkes* 1986.)

A válás általában magával vonja legalább az egyik fél elköltözését. Brit tapasztalatok (*Flowerdew et al.* 1999) azt mutatják, hogy az elváltak lakásmobilitása nagyobb, mint a házasoké. Feltehetően nálunk is hasonló a helyzet, számolni kell azonban néhány kifejezetten magyar sajátossággal. Az egyik ilyen, hogy a lakosság vagyonának csaknem kétharmada ingatlanban testesül meg – hasonló arányokra a fejlett országokban nincs példa. Az is különleges, hogy a magyarok 93%-a saját tulajdonú lakásban él – máshol a bérlés jóval elterjedtebb (*Várkonyi* 2005). Gyakori eset tehát, hogy a lakás a család

* A kutatás az NKFP 5/128/2001számú, „Demográfiai kihívások” című projekt keretében készült.

egyetlen vagyona, amelyet a közös élet során nagy erőfeszítésekkel teremtettek meg, s amelynek a váló felek közötti megosztása viták és nehézségek forrása.

Az elváltak – a szakirodalom szerint – általában a településen belüli mobilitást részesítik előnyben, hogy megőrizhessék helyi támogató hálózatukat, munkahelyüket, barátaikat, közel lehessenek gyermekeikhez és ők is a megszokott környezetükben maradhassanak. Sok esetben mégis másik településre kénytelenek költözni, ami mindannyiuknak egyaránt megterhelő: a család jelentős kapcsolati veszteséget szenved el, a felnőtteknek esetleg új munkahely, a gyerekeknek új iskola közösségébe kell beilleszkedniük (*Amato 2000*).

Magyarországon általánosan elterjedt az a nézet, hogy a bíróság rendre a nőknek ítéli a gyermekeket és a lakást, a férfiak pedig kénytelenek elköltözni az addigi közös otthonból, gyakran sokkal rosszabb körülmények közé (pl. *Hernádi 1989; Gréczy 2005*). Kellő empirikus megalapozottsággal azonban ennél sokkal árnyaltabb képet nyerhetünk a válás és a lakáskörülmények változásainak összefüggéseiről.

Adatbázisunknak köszönhetően végigkövethetjük interjúalanyaink lakáskörülményeinek változását a házasságkötés előtti időszakról kezdve a váláskor szinte törvényszerűen romló lakásviszonyokon keresztül a válást követően két évvel kialakult, már viszonylag konszolidáltabb körülményekig. Ennek az útnak az egyes állomásait fogjuk elemezni, s egyúttal kísérletet teszünk arra, hogy megragadjuk az elváltak különböző csoportjaira jellemző „lakás-utakat”.

Az elemzés során mindvégig szem előtt tartjuk, hogy a válás hosszabb folyamat, amely nem a bíróságon kezdődik és nem is ott ér véget. Továbbá külön hangsúlyt helyezünk a volt férjek, illetve feleségek tapasztalatainak megkülönböztetésére, hiszen ahogyan más jelent a házasság a férfi és más a nő számára,¹ a válásnak is nemenként más a jelentése és mások a következményei.

2. HÁZASSÁGKÖTÉS: HOL KEZDIK KÖZÖS ÉLETÜKET A HÁZASPÁROK?

A házasságkötés a felnőtté válás folyamatának egyik legfontosabb állomása. Az új pár természetes törekvése az önálló, a szülőktől független életvitel kialakítása. Ennek egyik feltétele a saját lakás. Elkülönült otthonhoz azonban közvetlenül a házasságkötést követően – főként anyagi okok miatt – az érintetteknek csak egy része jut, a többiek a szülőikkel többé-kevésbé kényszerűen együtt lakva kezdik közös életüket.

¹ Utalás Bernard (1972) elhíresült kifejezésére: „his and her marriage” (a „férfi és a nő házassága”).

1. Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után (%)
With whom did you live together right after your marriage? (%)

Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után	Szám	%
Önállóan	657	41,0
A férj szüleivel	605	37,7
A feleség szüleivel	149	9,3
Egyéb módon	193	12,0
Összesen	1603	100,0

Közvetlenül a házasságkötés után a megkérdezettek közül legtöbben (47%) a szülőkkel laktak, jellemzően (37,7%) a férj szüleinél, kevesebben (9,3%) a feleség szüleivel. A házasságkötést megelőzően csupán 16%-uk élt önállóan, azt követően ez az arány 41%-ra emelkedett ² (1. táblázat).

Feltételezhető azonban, hogy a különböző időszakban kötött házasságok esetében ezek az arányok – részben a lakáspiac átalakulása, részben az önállóság iránti attitűdök változása következtében – eltérőek lehetnek. Valóban, egyértelműen kirajzolódik az a tendencia, hogy ahogyan haladunk előre az időben (az adatbázis szempontjából: ha a fiatalabb interjúalanyokat tekintjük), növekszik a házasságkötést követően önállóan élők részaránya: az 1981 előtt kötött házasságok esetében az egyharmadot sem éri el, míg az 1990 utáni frigyeknél már megközelíti az 50%-ot. A szülőkkel lakók arányának változása fordított irányú, de kisebb mértékű (2. táblázat).

2. Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után, a házasságkötés időpontja szerint (%)
With whom did you live together right after your marriage – by the date of the marriage (%)

Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után	Házasságkötés időpontja			Összesen
	1980-ig	1981–1990	1990 után	
Önállóan	28,8	40,9	47,8	41,0
Szülőkkel	52,0	46,2	44,9	47,0
Egyéb módon	19,3	12,9	7,3	12,0
N	379	535	684	1598

² Ez lehetett saját tulajdonú (31,7%) vagy bérelt (9,3%) lakás; azért vontuk össze a két adatot, mert a hangsúlyt az önállóságra helyeztük.

A házasságkötés idején betöltött életkor is hatással lehet a lakáskörülményekre: az idősebb korban házasodóknak több lehetőségük van önálló egzisztencia megteremtésére. Az adataink igazolják ezt a feltevést: a 20 évesnél fiatalabb korban házasságot kötőknek csupán egynegyede, a 30 éves vagy idősebb korban házasságra lépőknek pedig már csaknem háromnegyede költözött egyidejűleg önálló lakásba, míg a szülőkkel lakó párok aránya ugyanilyen összehasonlításban harmadára, 60%-ról 20%-ra csökkent (3. táblázat).

3. Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után, a házasságkötés idején betöltött életkor szerint (%)

With whom did you live together right after your marriage – by the age at marriage (%)

Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után	Életkor a házasságkötés idején (év)				Összesen
	–19	20–24	25–29	30–	
Önállóan	25,1	36,4	50,5	73,1	40,9
Szülőkkel	60,8	51,4	36,5	21,0	47,1
Egyéb módon	14,1	12,1	13,0	5,9	12,0
N	334	782	293	186	1595

A házasulók iskolai végzettsége³ a társadalmi-gazdasági helyzet egyik leg-alapvetőbb jellemzője. A magasabb képzettség magasabb státussal s ezáltal valószínűleg kedvezőbb lakáskörülményekkel is jár. Az alacsony és a szakmunkás végzettségűek között nincs számottevő különbség: közelítőleg egyharmaduk élt önállóan, valamivel több mint felük pedig szülőkkel a házasságkötést követően. Az iskolai végzettség emelkedésével azután párhuzamosan növekszik az önállóan és csökken a szülőkkel élők aránya: a felsőfokú végzettségűek közül minden második kezdte önállóan házaséletét, míg minden harmadik a szülőknél (4. táblázat).

³ A megkérdezetteknek a kérdőív felvételekor befejezett iskolai végzettségét ismerjük – feltételezhetjük azonban, hogy ez nem okoz túlságosan nagy torzítást, hiszen általános az a jelenség, hogy az emberek előbb befejezik tanulmányaikat, s csak azt követően kötnek házasságot.

4. Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után, iskolai végzettség szerint (%)
With whom did you live together right after your marriage – by educational status (%)

Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után	Iskolai végzettség				Összesen
	8 ált. vagy kevesebb	Szakmunkásképző	Középfokú	Felsőfokú	
Önállóan	32,2	36,2	45,4	55,7	41,0
Szülőkkel	54,2	51,0	45,2	30,6	47,0
Egyéb módon	13,6	12,8	9,3	13,7	12,0
N	273	627	482	219	1601

Tudjuk, hogy a különböző településtípusokon élők szociodemográfiai jellemzői számottevően eltérnek. Valószínűsíthető, hogy a települési lejtőn lefelé – tehát a fővárostól a falvak felé – haladva csökken az önállóan élők és emelkedik a szülőkkel együtt lakók aránya. Az előbbieket hányada a budapestiek között közel 50%-os, az utóbbiaké több mint egyharmados. A községben élők-nél ezek a relációk éppen fordítottak: valamivel több mint egyharmaduk költözik önálló lakásba a házasságkötést követően, közel 60%-uk azonban a szülőkkel marad (5. táblázat).

5. Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után, a település típusa szerint (%)
With whom did you live together right after your marriage – by the type of settlement (%)

Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után	A település típusa			Összesen
	Budapest	Város	Község	
Önállóan	48,1	40,5	35,1	40,7
Szülőkkel	38,9	45,9	57,8	47,3
Egyéb módon	13,0	13,7	7,1	12,0
N	293	892	353	1538

A megkérdezettek közül 212 főnek nem az első házassága volt az, amely most válással végződött. Ők feltehetően idősebbek, mint az első házasságot kötők, több lehetőségük volt anyagi javaik gyarapítására, így arra is, hogy önálló lakáshoz jussanak. Adataink szerint csaknem kétharmaduk költözik önálló lakásba, míg az először házasságkötők között ez az arány kevéssel több mint egyharmados. Szülőkkel az első házasságot kötők 50%-a él együtt, s ez több mint kétszerese annak, amit a többször házasságra lépőknél megfigyeltünk (6. táblázat).

6. Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után, a házasságok száma szerint (%)
With whom did you live together right after your marriage – by the number of the marriage (%)

Kivel élt közvetlenül a házasságkötés után	Hányadik házasságából vált el		Összesen
	Első	Második vagy többedik	
Önállóan	37,3	65,1	41,0
Szülőkkel	50,5	23,6	47,0
Egyéb módon	12,1	11,3	12,0
N	1391	212	1603

További fontos kérdés, hogy akik nem önállóan éltek közvetlenül a házasságkötés után (943 eset), azok szert tettek-e a későbbiekben (saját tulajdonú vagy bérelt) külön lakásra. Többségüknek, 70%-uknak (664 fő) ez sikerült. Természetesen itt szerepet játszik az is, hogy a házastársak mennyi időt töltöttek együtt: hosszabb házasság alatt nagyobb volt erre az esélyük. A férfiak és a nők között ebben a tekintetben nincs különbség, az életkor viszont differenciáló tényező. A 30 évesnél fiatalabb korban elváltaknak még csak kétötöde, míg az 50 éves és idősebbeknek már több mint 90%-a jutott önálló lakáshoz a házassága során (7. táblázat).

7. Sikerült-e önálló lakáshoz jutni, életkor szerint (%)
Did you succeed in getting a separate own flat, by age group (%)

Sikerült-e önálló lakásba költözni	Életkor a váláskor (év)				Összesen
	-29	30-39	40-49	50-	
Igen	42,2	75,2	85,9	91,7	70,0
Nem	57,8	24,8	14,1	8,3	30,0
N	277	319	263	84	943

Az iskolai végzettség csak a diplomásoknál játszik szerepet: valamivel több mint 10 százalékponttal megnöveli az önálló lakáshoz jutás esélyét.

Ha a házaspár kezdetben valamelyikük szüleinél él, ez életük számos területére kihat. Ők említették leggyakrabban a befogadó család miatt előálló konfliktusokat (17,9%-os előfordulás), de hasonló gyakoriságúak voltak az ilyen jellegű nézeteltérések akkor is, ha a volt házastárs korábbi lakásába költöztek. Ugyanezekben az esetekben és hasonló arányban említették a kérdezettek a válás okai között a házastárs családjával kapcsolatosan felmerülő problémákat

(Melléklet, 1–2. táblázat). A házasságkötéskor a házastárs szüleihez költözött interjúalanyokat hibáztatták a leggyakrabban (38,6%) a volt házastárs családtagjai a válás miatt.

3. VÁLÁS: ÁGYTÓL, ASZTALTÓL ...

3.1. Szétköltözés és időzítése a válás folyamán

A válás legtöbbször együtt jár a volt házaspár szétköltözésével, melynek során általában csak az egyik, számos esetben azonban mindkét fél elhagyja a közös lakást. Ennek – azon a nyilvánvaló tényen túl, hogy a volt házaspár nem kívánna a továbbiakban egy fedél alatt élni – van néhány más, meglehetősen gyakorlatias oka is. Vizsgálati eredményeik alapján ezek közé sorolta *Andress és Güllner* (2002), hogy a válás következtében csökkent létszámú háztartásnak a szükségletei is kisebbek; sok esetben az anyagi források szűkössége miatt választanak kisebb, olcsóbb lakást és viszonylag gyakran előfordul az is, hogy az érintett az új partneréhez költözik.

A válást követően az esetek több mint 90%-ában legalább az egyik fél elköltözik a korábbi közös lakásból. Csaknem háromnegyedes (74,2%) arányt képvisel az a változat, amikor az egyik fél távozik, minden ötödik esetben (19,5%) mindkettő és a maradék esetekben (6,2%) egyikük sem.

Vajon mitől függ, hogy melyik változat áll elő? A leggyakrabban előforduló eset lehetséges motívumaira már utaltunk. Ha mindkét fél elköltözik, ennek két okát valószínűsíthetjük: vagy olyan jó anyagi helyzetben van a pár, hogy a régi lakás értékesítése után külön-külön önálló lakáshoz tudnak jutni, vagy pedig – éppen ellenkezőleg – csak akkor tudja az egyik fél kártalanítani a másikat, ha a korábbi közös lakást eladják. Ha egyik fél sem költözik, feltehetően azért nem, mert nincs rá lehetőségük. Feltételezéseinket a három csoport összehasonlításával próbáljuk ellenőrizni.

Szimultán elköltözés a legnagyobb gyakorisággal a 30–49 éves, az átlagosnál valamivel alacsonyabb iskolai végzettségű, átlagos ideig együttélő volt házaspár között fordul elő. Túlreprezentáltak ebben a csoportban a két- és háromgyermekesek, nincs viszont az átlagtól eltérítő hatása a közös kiskorú gyermekek számának és az élettársi kapcsolatoknak. A volt közös lakásból egyidejűleg távozóak viszont kétszer nagyobb gyakorisággal költöznek a saját lakásba, mint azok, akik közül az egyik fél helyben marad. Ez a körülmény a jobb anyagi helyzetre vonatkozó feltevést támasztja alá.

Jól megkülönböztethető csoportot alkotnak azok, akik a válás után sem költöztek szét. Ők egyértelműen az idősebb generációkhoz tartoznak, alacsonyabb iskolai végzettségűek, hosszabb házasságot bontottak fel, nagy arányban vannak köztük három- és több gyermekesek, és különösen magas azok hányada,

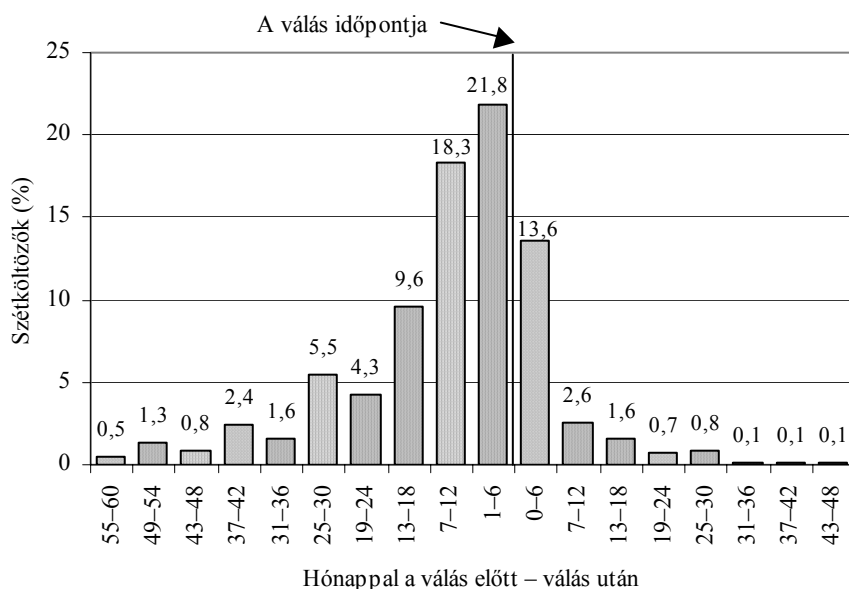
aki három vagy annál több kiskorú gyermeket nevelnek. Meglepő módon körükben a legmagasabb, több mint 45%-os az élettárssal élők aránya (8. táblázat; Melléklet, 3. táblázat). Az alaposabb vizsgálódás kimutatta, hogy – néhány esettől eltekintve – az élettárs nem más, mint a házastárs. A rendelkezésünkre álló adatok nem teszik lehetővé e jelenség magyarázatát. Elképzelhető, hogy valamilyen megfontolás – pl. anyagi vagy más, hasonló természetű ok – miatt csak formális válásról volt szó, de az is elképzelhető, hogy kibékültek az elvált felek, és újrakezdték közös életüket. A kényszerű együttlakás azonban gyakran vezet a volt házastársak közötti viszony elmérgesedéséhez, aminek viszont ellenkező irányú hatást kell kifejtenie.

8. Költözők és maradók életkor, iskolai végzettség és házasságtartam szerint (%)
Moving and remaining persons – by age, educational status and duration of marriage (%)

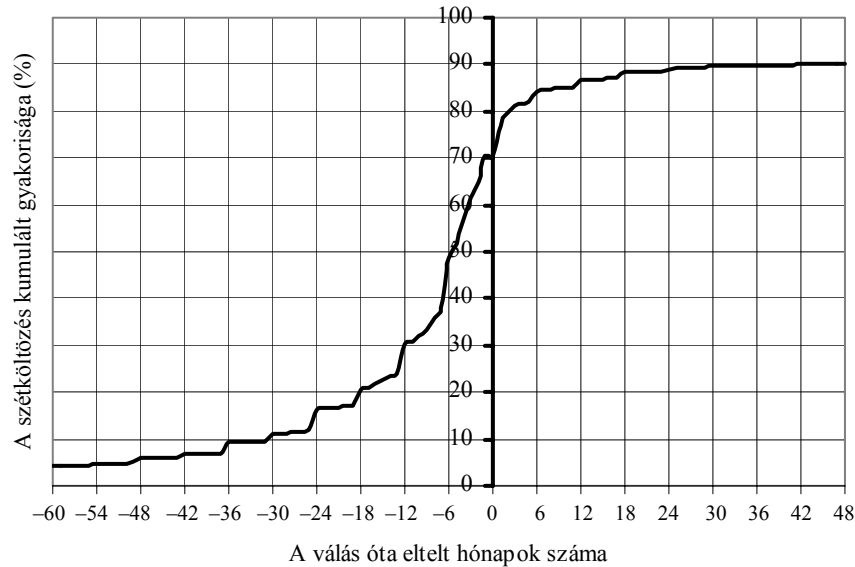
		Ki költözött el a közös lakásból?			
		Egyik fél	Mindkettő	Egyik sem	Összesen
Életkor (év)	–29	31,2	22,1	10,0	28,1
	30–39	34,3	36,9	28,0	34,4
	40–49	25,8	29,5	42,0	27,5
	50–	8,7	11,5	20,0	9,9
	N	1186	312	100	1598
Iskolai végzettség	8 ált. v. kevesebb	14,9	20,6	29,3	16,9
	Szakmunkásképző	38,9	42,2	33,3	39,2
	Középfokú	31,5	25,7	28,3	30,2
	Felsőfokú	14,7	11,4	9,1	13,7
	N	1187	315	99	1601
Házasságtartam (év)	0–3	19,4	9,6	5,1	16,6
	4–7	20,5	18,6	12,1	19,6
	8–11	18,2	20,8	9,1	18,2
	12–19	22,8	23,7	32,3	23,6
	20–	19,1	27,2	41,1	22,1
	N	1180	312	99	1591

A válás mint jogi aktus és a válás mint az életközösség megszüntetése időben elkülönül egymástól. A legtöbb házaspár már a bírósági határozat előtt szétköltözik, sok esetben akár egy évvel vagy még több idővel azt megelőzően (Becker 1993). Mintánk is igazolja ezt a megfigyelést: esetünkben a párok 73%-a a válás előtt költözött szét. Erről az időszakról keveset tudunk, mert a különélés a legtöbb esetben a két fél közötti informális egyezség alapján jön létre. A tapasztalat azonban az, hogy a külön élő párok rendszerint hamar elválnak (Cherlin 1992).

Az I. ábrán megfigyelhetjük a szétköltözés időzítését a válás hivatalos időpontjához viszonyítva. Látható, hogy a szétköltözések ekörül sűrűsödnek, mégpedig a megelőző periódusban erősebben, mint azt követően. A válás előtti egy évben a kérdezettek több mint 40%-a költözött szét, a válást követő fél évben további 14%. Ennél korábban, illetve később az esetek gyakorisága alacsonyabb: a válás előtt több mint egy évvel a megkérdezettek valamivel több mint 30%-a, a válást követő fél év eltelte után 7%-a költözött szét (interjúalanyaink 6,2%-a egyáltalán nem költözött szét, 4%-áról pedig nincs adatunk).

*I. Elköltözők az összes elköltöző százalékában, a válás előtt és után
Persons moving away in the percentage of all moving persons, before and after the divorce (%)*

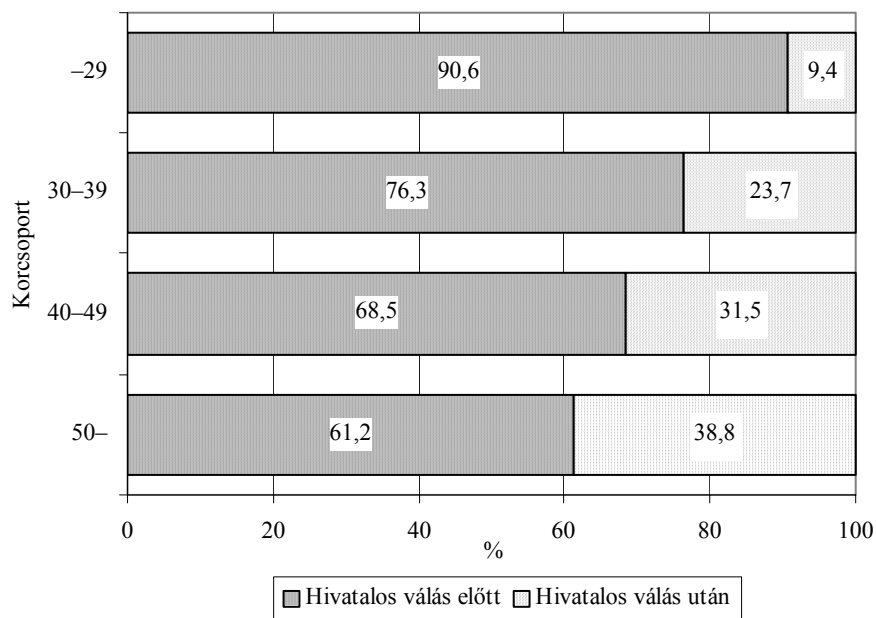

II. A válás kimondása és a szétköltözés között mennyi idő telt el a válás előtt, illetve az azt követően szétköltözők esetében (%)
The cumulated frequency (%) of moving apart before and after the declaration of divorce (%)

A II. ábra a szétköltözések kumulált gyakoriságát mutatja. A válás kimondása előtt öt évvel a párok 4,2%-a már külön lakott, négy év alatt pedig ez az arány 26%-kal emelkedett. Jól látható, hogy a válás hivatalos időpontjában a párok több mint 70%-a már nem élt együtt.

Kérdés, vajon mitől függ, hogy az érintettek a válás előtt vagy azt követően költöznek szét. két olyat találtunk, amely egyértelmű összefüggésben van az időzítéssel, ez pedig az életkor és a házasságtartam. Ezek nem függetlenek egymástól, hiszen a magasabb életkor hosszabb házasságtartammal járhat együtt.

Az életkor előrehaladtával csökken a hivatalos válás előtt, illetve növekszik a válást követően elköltözők aránya. A 30 év alattiaknak több mint 90%-a a válás előtt külön lakásba vonul, míg az 50 éves és idősebbeknél ez az arány már alig haladja meg a 60%-ot (III. ábra).

III. Mikor költöztek szét, életkor szerint (%)

When did the partners move apart (before and after the divorce), by age group (%)

Minél hosszabb ideig állt fenn a házasság, annál valószínűbb, hogy csak a hivatalos válást követően költözött szét a pár. A legfeljebb 3 éve házasságban élők körében ez a párok 90%-a esetében megtörtént, míg a 12 évnél régebben házasok között az arány már alig haladja meg a kétharmadot (9. táblázat).

9. A válás előtt és a válás után költözők a házasságtartam szerint (%)

Persons moving away before and after the divorce by the duration of marriage (%)

Házasságtartam (év)	Mikor költöztek szét		
	Válás előtt	Válás után	N
0-3	90,0	10,0	259
4-7	84,4	15,6	301
8-11	81,9	18,1	277
12-19	69,0	31,0	342
20-	63,4	36,6	309

3.2. *Ki költözik el?*

A közhitel szerint Magyarországon válás esetén a nők maradnak a korábbi közös lakásban, és a férfiak költöznek el. Különösen igaznak tartják ezt akkor, ha közös gyermeke is van a párnak. A nemek szerinti arányokat tekintve nézzük az elköltözőket, a következő kép tárul elénk. Összességében a megkérdezett férfiak 57,5%-a (460 fő), a nők fele (398 fő) költözött el; az elköltözők körében a férfiak 54%-ot, a nők 46%-ot képviseltek. Ha azokra az esetekre szorítkozunk, amikor csak az egyik fél hagyta el a korábbi közös lakást, ismét azt látjuk, hogy 100 érintettből 54 férfi, 46 nő. Kimutatható tehát különbség nemek szerint, mégpedig, szignifikáns, jelentősnek azonban mégsem mondható, és különösen nem tehető az a sommás megállapítás, hogy a nők maradnak, a férfiak pedig költöznek.

Mindeddig nem érintettük azt a kérdést, hogy az elköltözőkhöz más családtagok is csatlakoznak-e. Elképzelhető ugyan más változat is, alapvetően arról van itt szó, hogy a költözők magukkal visznek-e gyermek(ek)et vagy sem. A gyermekek közül az eltartottakat lenne célszerű figyelembe venni, hiszen ők azok, akik közvetlen anyagi terhet jelentenek a szülő számára – ezt azonban adataink nem teszik lehetővé. Ezért vizsgálatunkban a kiskorú gyermekekkel számoltunk.

A párok 80,4%-ának született közös gyermeke a most felbontott házasságból, és csaknem kétharmaduknak, 1042 házaspárnak (65,5%) a váláskor volt közös kiskorú (18 évesnél fiatalabb) gyermeke. A megkérdezettek közül a férfiak alig 10%-ának (76 fő, 9,6%), a nők közel kétharmadának (501 fő, 63%) ítélte a bíróság közös kiskorú gyermeket; a kiskorú gyermeket nevelő férfiak közül 29 fő, a nők közül 235 fő költözött el.

Befolyásolja-e a költözést, és ha igen, hogyan az a körülmény, hogy valaki kiskorú gyermeket nevel? Azt már a korábbiakban megállapítottuk, hogy váláskor a férfiak és a nők közel hasonló arányban költöznek el a közös lakásból, valamint azt is tudjuk, hogy a nők a férfiaknál jóval nagyobb arányban élnek együtt gyermekükkel.

10. *Elköltözött-e és ha igen, hová; nevel-e kiskorú gyermeket, nemek szerint (%)*

Did you move away and if you did, where, do you bring up a minor child, by sex (%)

Nem	Nevel-e közös kiskorú gyermeket	Elköltözött-e					N
		Nem	Igen				
			Hová költözött				
			Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más szeme-lyhez	Egyéb	
Férfi	Nevel	62,7	8,0	5,3	22,7	1,3	75
	Nem nevel	40,8	12,7	8,1	34,0	4,3	715
	Együtt	42,9	12,3	7,8	32,9	4,1	790
Nő	Nevel	53,3	11,7	6,6	26,4	2,0	497
	Nem nevel	46,0	13,4	11,3	27,1	2,1	291
	Együtt	50,6	12,3	8,4	26,6	2,0	788
Összesen	Nevel	54,5	11,2	6,5	25,9	1,9	572
	Nem nevel	42,3	12,9	9,0	32,0	3,7	1006
	Együtt	46,8	12,3	8,1	29,8	3,0	1578
Csak az egyik fél költözött el	Nevel	62,8	7,2	5,2	22,7	2,0	444
	Nem nevel	49,7	8,5	8,8	30,5	2,6	729
	Együtt	54,6	8,0	7,4	27,5	2,4	1173

A közös kiskorú gyermeket nevelők 54,5%-a nem költözött el, míg a gyermeket nem nevelők körében ez arány csupán 42,3%. A megkérdezett férfiak és a nők között a megfelelő arányok rendre 62,7% és 40,8%, illetve 53,3% és 46,0%. Tehát a gyermeket nevelők nagyobb gyakorisággal maradnak a korábbi közös lakásban, és a férfiak körében bár igen alacsony esetszám mellett, ez a tendencia erősebb, mint a nőknél. Ebből az következik, hogy az elköltözést a kérdezett neme kevésbé, az általa nevelt kiskorú gyermek nagyobb mértékben befolyásolja. Ugyanakkor nem állíthatjuk azt, hogy a lakás a kiskorú gyermeket nevelőnél marad.

Vegyük észre, hogy a fenti esetben azokat is számításba vettük, akik nem költöztek szét, illetve akik egyidejűleg elköltöztek. Ha vizsgálódásunkat leszűkítjük azokra a párokra, akik közül csak az egyik fél hagyta el a volt közös lakást – hiszen a váláskor ez a legjellemzőbb, és feltehetően erre alapoz a közös lakásban maradó gyermekes nő sztereotípiája –, a kép akkor sem változik lényegesen (10. táblázat). Igaz, hogy a kiskorú gyermeket nevelők 63%-a a lakásban marad, ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy 37%-uk elköltözik. Az arányokat nemek szerint tekintve: a kiskorú gyermeket nevelő nők körében a lakásban maradók és az elköltözők aránya 60:40 százalék, a férfiaknál 70:30 százalék. Tehát fenti megállapításaink továbbra is érvényesek.

Azt, hogy a kérdezett hová költözik, szintén nem befolyásolja lényegesen az, hogy a költözés gyermekkel vagy anélkül történik.

Érdeemes szemügyre venni azt a feltételezést, miszerint a fiatalabb gyermeket nevelők nagyobb eséllyel maradnak a lakásban, mint ha nagyobb gyermekről van szó – hiszen a legkisebbeknek a legfontosabb, hogy a megszokott környezetük a lehető legkevésbé változzon. Adataink ezt a feltevést azonban nem igazolják: a legfiatalabb (kiskorú) gyermek életkora nincs hatással a költözésre.

Az életkor és az iskolai végzettség befolyása csak igen kismértékű: a 40 évesnél fiatalabbak körében mintegy 10%-kal gyakoribb a költözés (57–58%), mint az ennél idősebb között (46–48%); a legalacsonyabb iskolai végzettségűek között a legmagasabb az elköltözők hányada, 59%, az arány az iskolai végzettség emelkedésével csökken, és a diplomások esetében már csak 50%. Településtípusonként lényeges differenciák nem mutatkoznak.

Az elköltözést az is befolyásolhatja, hogy ki milyen jogcímen lakott a közös lakásban. Itt csak azokat vesszük számításba, akik tulajdonosként vagy annak házastársaként éltek ott, mert a többi kategóriában túlságosan alacsony az eset-szám. A tulajdonosok között az elköltözők aránya mintegy 50%-os, míg az azok házastársai által alkotott csoportban jóval magasabb, 81%-os. Legalacsonyabb, 43,6%-os hányaddal a tulajdonos egyéb rokonai esetében találkozunk, feltehetően azért, mert a pár a válás előtt az interjúalany szüleinél élt: az ezt a kategóriát alkotó 204 fő közül 153 fő, azaz háromnegyedük a szülőknél élt közvetlenül a házasságkötés után, és a későbbiekben sem sikerült különköltözniük. A korábbi tulajdonosok költöznek legnagyobb arányban (15%) saját lakásba, míg a tulajdonos házastársaként a lakásban élők fele más személyhez költözik (11. táblázat).

11. A lakáshasználat jogcíme válás előtt, hová költözött (%)
Did you move away and if you did, where, by the legal title of occupancy

A lakáshasználat jogcíme a válás előtt	Elköltözött-e					N
	Nem	Igen				
		Hová költözött				
		Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
Tulajdonos	51,2	15,0	7,5	23,5	2,7	1020
A tulajdonos házastársa	19,1	11,8	17,6	50,7	0,7	136
A tulajdonos egyéb rokona	56,4	5,9	3,9	31,9	2,0	204
Egyéb	33,8	5,8	8,4	45,8	6,2	225
Összesen	46,6	12,2	8,1	30,1	3,0	1585

3.3. Ki hová költözik?

Az elköltözők jövőbeli életvitelének kulcskérdése, hogy fenntarthatják-e önállóságukat, vagy arra kényszerülnek, hogy másokkal lakjanak együtt.⁴ Ebből a szempontból nem tartottuk fontosnak, hogy az új otthon saját tulajdonú-e vagy bérelt – a lényeg az, hogy az elköltözőn kívül ne éljen más a lakásban, háztartásban. Ha ez a tétel hiányzik, a szituációt kényszernek tekintjük, hiszen nem tartjuk valószínűnek, hogy a megkérdezettek számottevő arányban választanák önként ezt a változatot.

Az interjúalanyok több mint egyötöde (22,9%) költözött saját lakásba, minden hetedik bérelt lakásba, és több mint fele (56,1%) más személyhez. A nők esetében nagyobb arányt képviselt a saját és bérelt lakás, mint a férfiakéban, de a különbség nem számottevő.

A válás előtt elköltözőket illetően nem tapasztalunk lényeges nemek szerinti eltérést, nem így viszont a válás után költözők körében. Itt a férfiak több mint fele (53,3%) más személyhez költözik, 31,1%-uk pedig saját lakásba. A nőknél megfordul ez a két arány, rendre 30,1, illetve 51,8%-os (*Melléklet, 4. táblázat*).

Az életkor emelkedésével növekszik a saját lakásba költözők aránya és csökken a más személyhez költözőké (*12. táblázat*).

12. Hová költözött, életkor szerint (%)
Where did you move, by age group (%)

Életkor (év)	Hová költözött				N
	Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
–29	14,9	11,8	66,3	7,1	255
30–39	16,9	16,2	62,4	4,5	314
40–49	33,3	17,9	45,3	3,5	201
50–	47,4	14,1	26,9	11,5	78
Összesen	23,0	15,1	56,3	5,7	848

A tendenciák nemenként hasonlóak, kivéve a 30 év alatti férfiakat, akik között viszonylag magas, csaknem 20%-os a saját lakásba költözők hányada. Ugyanezek aránya a nők legfiatalabb és legidősebb korcsoportjában alacsonyabb, mint a férfiaknál, a két középső korcsoportban azonban jóval magasabb.

⁴ Ide kapcsolódik a hajléktalanság problémája. Bár a megkérdezettek közül csak néhányan mondják volt házastársukról, hogy a válást követően hajléktalan lett, sejtésünk szerint ennek előfordulása gyakoribb. A megromlott családi kapcsolatok a válás és a hajléktalanná válás okai között is megjelennek (*Bényei et al. 2000; Medgyesi 2003*). Vizsgálatunk azonban nem érthette el a hajléktalan elváltakat.

A legfiatalabb generációból még a férfiak költöznek kisebb gyakorisággal más személyhez, az összes többi korcsoportban azonban a nők (*Melléklet, 5. táblázat*). Emögött feltehetően az áll, hogy a nők gyakrabban költöznek gyermekkel együtt, különösen a 30–49 éves korcsoportba tartozók, hiszen a náluk fiatalabban még kevesebb a gyermekes, az idősebbek pedig már általában nem élnek együtt a az időközben felnőtté vált gyermekükkel. Adataink megerősítik ezt a hipotézist: az elköltöző nők csaknem 60%-a gyermeket visz magával, míg a férfiaknál csupán 6,5% ez az arány. A gyermekes nők erősen motiváltak abban, hogy önálló lakáshoz jussanak, hiszen a szülőkhöz való visszaköltözés számtalan együttélési konfliktust hozhat magával, ugyanakkor a szülőknek is természetes törekvése, hogy megőrizték gyermekeik elköltözése után kialakított életvitelüket.

Az iskolai végzettség emelkedésével növekszik a saját lakásba és csökken a más személyhez költözők aránya, a legképzetlenebbek kivételével, akik nem illeszkednek ebbe a trendbe (*13. táblázat*).

13. Hová költözött, iskolai végzettség szerint (%)
Where did you move, by educational status (%)

Iskolai végzettség	Hová költözött				N
	Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
8 ált. v. kevesebb	19,7	19,7	55,4	5,1	157
Szaktanácsképző	17,5	12,2	64,1	6,1	343
Középfokú	27,0	16,6	51,5	5,0	241
Felsőfokú	35,2	15,7	43,5	5,6	108
Összesen	22,9	15,3	56,3	5,5	849

A megkérdezett nők közül a legalább érettségizettek nagyobb arányban költöztek saját lakásba, mint a hasonló végzettségű férfiak. A más személyhez költözők körében az érettségizettek között találunk nemenkénti eltérést: a férfiak esetében a gyakoriság 56,9%-os, a nőkben 46,6%-os (*Melléklet, 6. táblázat*).

A települési lejtőn lefelé haladva csökken a saját lakásba költözők és növekszik a más személyhez költözők hányada. Az előbbieket aránya a budapestiek között csaknem egyharmados, míg a községekben csupán egyhatodos, az utóbbiaké a fővárosban mintegy 50%-os, a községi lakosok esetében pedig már közel kétharmados (*14. táblázat*).

14. Hová költözött, településtípus szerint (%)
Where did you move, by the type of settlement (%)

Településtípus	Hová költözött				N
	Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
Budapest	29,1	16,5	51,3	3,2	158
Város	23,0	14,6	54,8	7,5	465
Község	16,8	16,3	63,7	3,2	190
Összesen	22,8	15,4	56,2	5,7	813

A kérdezettek egyharmada (33,5%) a válás kapcsán nemcsak másik lakásba, hanem másik településre is költözött. Az utóbbiak aránya a válás után költözők között mindkét nem esetében kisebb arányú, mint a válást megelőzően elköltözőknél (Melléklet, 7. táblázat).

Az életkort tekintve, a megkérdezettek közül a 30–39 éves férfiak, valamint az 50 éves és idősebb nők költöztek a legnagyobb arányban (39,8% és 42,9%) másik településre.

Az iskolai végzettséggel a kapcsolat csaknem fordított irányú, egyetlen kivétellel: a felsőfokú végzettségű férfiak között a másik településre költözők hányada az érettségizettekhez viszonyítva jelentősen megemelkedik. A legképzetlenebbeket tekintve gyakorlatilag nincsenek nemek szerinti különbségek (férfiak: 37,8%, nők: 40,2%), a felsőfokú végzettségűek körében azonban kiugróan nagyok (44,8%, illetve 20,4%).

Településtípusonként tekintve, a legalacsonyabb a budapestiek, a legmagasabb pedig a községekben élők körében az arány. Ez utóbbiak esetében az elköltözők csaknem fele került másik településre, nemek szerinti különbség nélkül. A városokban élők között hányaduk 30%-os. Budapesten a férfiak és a nők között közel 10 százalékpontnyi eltérést találunk (férfiak: 28,1%, nők: 18,6%). Az érintettek több mint kétharmada egyedül költözött el, minden negyedik önálló lakásba, ötből ketten más személyhez. Kiskorú gyermekkel a költözők közel 13%-a került önálló lakásba, 18,7%-a pedig más személyhez.

Közel egyharmados azok aránya, akik önálló lakásba költöztek, több mint kétharmados azoké, akik más személyhez. A kiskorú gyermek nélkül, illetve gyermekkel költözők között lényegében ehhez hasonló az önálló lakásba, illetve a más személyhez költözők hányada. A lényeges különbség – ahogyan az első pillantásra is látható a táblázatból – nemeként mutatkozik. Míg a férfiaknak csupán 6,5%-a, a nőknek csaknem 70%-a költözött kisgyermekkel. Kiskorú gyermekkel önálló lakásba minden negyedik, más személyhez minden harmadik nő került.

A férfiak egyharmada egyedül költözött önálló lakásba, közel 60%-uk pedig egyedül, más személyhez. A nők esetében mindkét arány számottevően alacsonyabb: 20, illetve 21% (15. táblázat).

15. Az elköltözők hová és kihez költöztek, nemek szerint (%)

Where and to whom did you move, by sex (%)

Nem	Kivel és hová költözött				N
	Egyedül, önálló lakásba	Egyedül, más személyhez	Gyermekkel, önálló lakásba	Gyermekkel, más személyhez	
Férfi	35,6	58,0	2,4	4,1	419
Nő	19,3	21,2	24,4	35,1	373
Összesen	27,9	40,7	12,8	18,7	792

3.4. Ki kihez költözött?

A más személyhez költözők esetében a fogadó fél lehet szülő, rokon, barát, ismerős, élettárs – számos változattal találkozhatunk. Mégis, a két legjellemzőbb és bennünket leginkább érdeklő megoldás a visszatérés a szülőkhöz és az átköltözés az új élettárshoz. Az első variáns – nemektől függetlenül – csaknem háromnegyedes arányt képvisel, a második közel 14%-osat – ami ugyan nem túl magas arány, és a mintában összesen 65 fő képviseli, de figyelembe véve, hogy az érintettek a volt házastárstól költöztek az új élettárshoz, mégis figyelemre méltó. Feltételezhető, hogy ezekben az esetekben éppen az új kötődés a válás fő oka. Ismeretes, hogy aktuális párkapcsolatuk megszűnését követően a férfiak létesítenek hamarabb és nagyobb gyakorisággal újat (Kiernan et al. 1998; Ermisch 2002; Becker 1993). Esetünkben is azt látjuk, hogy a megkérdezett férfiak közel 17%-a, míg a nőknek csak 10%-a költözött új élettárshoz.⁵

⁵ Érdekes, hogy mindkét nembeli adatközlőink jóval kisebb arányban állítják volt házastársukról, hogy a szüleihez költözött (57,8%), és számottevően gyakrabban említik, hogy új élettárshoz vagy házastárshoz (29,9%). A férfiak csaknem 8 százalékponttal nagyobb gyakorisággal mondják volt feleségükről, hogy a szüleihez költözött, mint fordítva. Minden harmadik elvált nő azt mondta, hogy volt férje új élettárshoz költözött, az elvált férfiak 10 százalékponttal kisebb arányban mondták ugyanezt volt feleségükről (Melléklet, 9. táblázat). Tehát mindkét esetben a férfiak költöztek nagyobb arányban új élettárshoz, azonban nagyon különböző arányszámokat kapunk, ha a kérdést az interjúalanyra vonatkozóan tesszük fel vagy ha a volt házastársra vonatkozóan. Valójában semmi nem indokolja az ilyen nagymértékű eltérést, ezért torzításra gyanakszunk. Már csak az tisztázatlan, hogy saját magukra vonatkozóan adták-e meg ritkábban, hogy új élettárshoz költöztek, vagy a volt házastársra vonatkozóan túloztak – esetleg mindkettő igaz. Sajnos, adataink nem adnak lehetőséget arra, hogy válaszoljunk erre a kérdésre.

A megkérdezettek életkora erősen differenciálja, hogy ki az a más személy, akihez költöznek. A 40 év alatti két korcsoportnál alig van eltérés az arányokban – 80% körüli a szülőkhöz és 10–10% az új élettárshoz, illetve egyéb személyhez költözők hányada. A 40–49 éveseknek azonban már csak közelítőleg 60%-a kerül vissza a szüleihez, és ezzel párhuzamosan 25%-ra nő az új élettárshoz költözők aránya. A tendencia az 50 éves és idősebb korcsoport esetén is folytatódni látszik, itt azonban már olyan kicsi az elemszám, hogy a százalékarányok félrevezetőek lehetnek (16. táblázat).

16. Kihez költözött, életkor szerint (%)
To whom did you move, by age group (%)

Életkor (év)	Kihez költözött			N
	Szüleihez	Az új élettárshoz	Egyéb személyhez	
–29	78,6	8,9	12,5	168
30–39	79,5	9,7	10,8	195
40–49	58,2	25,3	16,5	91
50–	28,6	38,1	33,3	21
Összesen	72,8	13,7	13,5	475

A 30–39 éves férfiak és a 30 évesnél fiatalabb nők kerültek vissza legnagyobb arányban a szüleihez. Az új élettárshoz vagy házastárshoz 44 férfi és 21 nő költözött, jellemzően a férfiak 40–49 éves és a nők 30–39 éves nők generációjából (Melléklet, 9. táblázat).⁶

Az iskolai végzettség nem igazán lényeges befolyásoló tényező, egyedül a legképzetlenebbek körében alacsonyabb ez az arány – közel kétharmados – a többi csoportnál rögzített csaknem háromnegyedes hányadhoz viszonyítva.⁷ Nemek szerint azonban már találunk különbséget. Az iskolai végzettség emelkedésével a megkérdezett férfiak között csökken a szülőkhöz és növekszik az élettárshoz költözők aránya (azzal a kivétellel, hogy a legképzetlenebbek esetében csaknem 4 százalékponttal alacsonyabb a szülőkhöz visszatérők aránya, mint a szakmunkásképzőt végzeteknél). A megkérdezett nők körében a szülőkhöz költözők aránya éppen fordítva alakul: az iskolai végzettséggel párhuzamosan emelkedik; az új élettárshoz költözők hányada jóval alacsonyabb, mint a férfiak között és hasonló a különböző képzettségi szinteken, eltekintve a legalacsonyabb végzettségűektől (17. táblázat). Ez összhangban van azzal a

⁶ Az 50 évesek és idősebbek kategóriájában az esetszám igen alacsony, ezért figyelmen kívül hagytuk azokat a magas százalékarányokat, amelyek csak néhány esetet takarnak.

⁷ A felsőfokú végzettségűekre vonatkozóan az alacsony esetszám miatt óvatosan kell kezelnünk az arányokat.

korábban már említett tendenciával, hogy a válást követően a férfiak hamarabb és nagyobb gyakorisággal alakítanak ki új párkapcsolatot. A legfeljebb általános iskolát végzett nők körében magasabb az élettárshoz költözők aránya, mint a többi csoportban – ennek az lehet a magyarázata, hogy ők nevelnek kiskorú gyermeket a legkisebb arányban.⁸

17. Kihez költözött, nemek és iskolai végzettség szerint (%)
To whom did you move, by sex and educational status (%)

Nem	Iskolai végzettség	Kihez költözött			N
		Szüleihez	Az új élettárshoz	Egyéb személyhez	
Férfi	8 ált. v. kevesebb	72,7	11,4	15,9	44
	Szaktanácsképző	76,3	14,1	9,6	135
	Középfokú	70,0	21,7	8,3	60
	Felsőfokú	64,0	24,0	12,0	25
	Összesen	73,1	16,3	10,6	264
Nő	8 ált. v. kevesebb	59,5	16,7	23,8	42
	Szaktanácsképző	74,4	7,0	18,6	86
	Középfokú	79,0	8,1	12,9	62
	Felsőfokú	81,0	9,5	9,5	21
	Összesen	73,5	9,5	17,1	211

A más személyhez költözők közül a budapestiek kétharmada, a más településen élők háromnegyede tért vissza a szüleihez (18. táblázat). Az új élettárshoz vagy házastárshoz költözők aránya városban a legnagyobb, 17,6%. Nemek szerint az egyetlen számottevő eltérés az, hogy Budapesten és a többi városban is a férfiak költöztek nagyobb arányban új élettárshoz, míg a községekben ilyen különbség nem mutatkozik (az alacsony esetszám miatt szükséges az óvatosság) (Melléklet, 10. táblázat).

⁸ A válást követően az új párkapcsolatok kialakulásának esélyét az interjúalany által nevelt gyermekek erőteljesen csökkentik (pl. Cherlin 1992; Ermisch 2002; Kiernan et al. 1998).

18. Kihez költözött, településtípus szerint (%)
 To whom did you move, by the type of settlement (%)

Településtípus	Kihez költözött			N
	Szüleihez	Az új élettárshoz	Egyéb sze- mélyhez	
Budapest	66,3	10,0	23,8	80
Város	73,4	17,6	9,0	256
Község	75,2	9,9	14,9	121
Összesen	72,6	14,2	13,1	457

A más személyhez költöző férfi interjúalanyok közül a kiskorú gyermeket nevelők mindegyike a szüleihez tért vissza, s ezt tette a nők közel 80%-a is. Az utóbbiak esetében azonban még jelentős volt, elérte a 10%-ot azok aránya is, akiket más rokon fogadott magához és heten (5,4%) az új élettárshoz vagy háztárshoz költöztek gyermekeikkel (19. táblázat).

19. Kihez költöztek a kisgyermeket nevelők, nemek szerint (%)
 To whom did the divorced with minor children move, by sex (%)

Kihez költözött?	Nem	
	Férfi	Nő
Szüleihez	(100,0)	78,3
Más rokonhoz	(0,0)	10,1
Baráthoz, ismerőshöz	(0,0)	3,9
Az új élettárshoz, háztárshoz	(0,0)	5,4
Egyéb személyhez	(0,0)	2,3
N	17	129

4. LAKÁSKÖRÜLMÉNYEK A VÁLÁS UTÁN

A válás előtti és utáni (a kérdés időpontjában fennálló⁹) lakáskörülmények felmérése egyrészt lehetőséget nyújt az állapotjellemezésre, másrészt az összehasonlításra; fel tudjuk mérni a változások irányát és nagyságát és mindent viszonyítani tudjuk a megkérdezettek szubjektív helyzetjellemezéséhez.

⁹ A lakáshelyzet változásának elemzésekor a „válás utáni” helyzet minden esetben a kérdés időpontjában érvényes, vagyis a válás hivatalos kimondását követően kb. 2 évvel jellemző lakásviszonyokat jelenti, a „válás előtti” pedig az utolsó közös lakás állapotát írja le.

Két csoportot kell megkülönböztetnünk: egyfelől azokat, akik továbbra is a válás előtti utolsó közös lakásban élnek, másfelől azokat, akik elköltöztek onnan.

539 fő, a megkérdezettek több mint egyharmada (36%) nyilatkozott úgy, hogy jelenleg is a válást megelőző lakásban él; a nők közül 38,2%, a férfiak közül 33,7%. A többiek értelemszerűen elköltöztek.

A helyben maradók esetében a lakás objektív jellemzői természetesen nem módosultak, változhatott viszont a lakhatás jogcíme, a háztartás létszáma és összetétele, a lakás felszereltsége.

A lakhatás jogcímében mindössze az esetek 10%-ában, 50 esetben történt változás. Ahogyan az várható is, a tulajdonosok megtartották státusukat, míg 32, a lakásban nem tulajdonosként lakóból tulajdonos lett (21,3%).

A háztartás létszáma a válást követően átlagosan egy fővel, 3,71-ről 2,75-re csökkent. A részleteket tekintve: csaknem minden ötödik (18,4%) interjúalany egyedül maradt a lakásban, közel duplájára emelkedett a 2 fős, viszont kevesebb mint felére csökkent a 4 és több fős háztartások aránya (20. táblázat).

20. *Hányan éltek közös háztartásban a válás előtt és után (%)*

A régi lakásban maradók

The distribution of the remaining persons' households by size (%) before and after the divorce

A háztartás létszáma (fő)	Válás előtt	Válás után
1	0,0	18,4
2	15,8	28,8
3	29,1	27,6
4	35,1	15,9
5	12,0	5,6
6–	8,1	3,8
N	539	539

A régi lakásban maradók háztartásának felszereltsége a válást követően javult, de legalábbis változatlan maradt, egyedül az autóval rendelkezők aránya csökkent számottevően. Ezt a meglepő eredményt – hiszen azt várnánk, hogy romlik a felszereltség – azonnal meg tudjuk magyarázni, ha két csoportot különítünk el aszerint, hogy a megkérdezettnek van-e élettársa vagy nincs. Az előbbieket háztartásai sokkal jobban felszereltek, ami egyértelműen abból adódik, hogy nem egy, hanem két kereső jövedelméből gazdálkodhatnak (21. táblázat).

21. A háztartás felszereltsége a válás előtt és után (%)

A régi lakásban maradók

The degree of equipping of the households of the remaining persons before and after the divorce, by cohabiting (%)

A háztartások hány százaléka van	Válás előtt	Válás után		
		Élettárrsal él	Nincs élettársa	Összesen
Automata mosógép	76,1	84,0	76,2	78,2
Autó	66,1	59,8	43,0	47,3
Mosogatógép	4,7	4,6	4,5	4,5
Mikrohullámú sütő	63,8	79,4	73,3	74,9
Számítógép	29,4	38,2	41,1	40,4
Videomagnó	72,5	78,6	70,0	72,2
N	539	131	378	509

Az elköltözők esetében nyilvánvalóan nagyobb mértékűek a változások. Ezek közül a leginkább szembevetendő a tulajdonosok arányának megcsappanása, mégpedig számottevően: míg a válás előtt 61%-ot tett ki, a költözést követően már csak 45%-ot, és a korábbi tulajdonosoknak csak valamivel több mint fele lakik a válás után is tulajdonosként új otthonában, míg 11%-uk most a tulajdonos háztársaként vagy élettársaként, minden ötödik pedig rokonként (22. táblázat). Jellemző nemek szerinti különbség, hogy a korábban tulajdonos nők jóval nagyobb arányban (64,2%) tulajdonosai a mostani lakásuknak, mint a férfiak (48,7%). Azt mondhatjuk tehát, hogy a válást követően a nők helyzete ebből a szempontból kedvezőbb, mint a férfiaké (Melléklet, 11. táblázat)

22. A lakhatás jogcíme a válás előtt és után (%)

Elköltözők

The legal title of occupancy before and after the divorce (%), moving persons

A lakhatás jogcíme a válás előtt	A lakhatás jogcíme a válás után				N
	Tulajdonos	A tulajdonos házastársa, élettársa	A tulajdonos egyéb rokona	Egyéb	
Tulajdonos	55,7	10,09	20,1	13,3	542
A tulajdonos házastársa	40,4	8,1	36,4	15,2	99
A tulajdonos egyéb rokona	26,3	11,6	43,2	18,9	95
Egyéb	22,0	7,5	32,7	37,7	159
Összesen	44,9	10,1	26,6	18,4	895

A háztartás létszáma ebben az esetben is csökkent, a tendenciák és az arányok hasonlóak ahhoz, amit a korábbi lakásban maradónál tapasztaltunk. A folyamat az egyszemélyes háztartások megjelenésére (16,3%), a kétszemélyesek arányának másfélszeresére emelkedésével (18,5%-ról 27,2%-ra), a 4-5 személyes háztartások arányának felére csökkenésére vezethető vissza. Legkisebb változást a három- illetve a hat- és annál több személyes háztartások esetében tapasztaljuk.

A háztartás átlagos nagysága 3,59 főről 2,88-ra, tehát 0,7-del csökkent. A régi lakásban maradókhoz viszonyítva a válás előtti háztartásnagyság kisebb, a válás utáni nagyobb, és a csökkenés kisebb mértékű. Ez utóbbi azzal magyarázható, hogy a válást követően viszonylag nagy a más személyhez költözöttek aránya (452 fő, 47%).

Interjúalanyaink a költözéssel általában kisebb lakásba kerültek, de – ahogy az imént láttuk – a háztartás létszáma is csökkent. Így a válás előtti egy főre jutó alapterület a válás utáni lakásban nagyobb lett. Az egy szobára jutó lakók száma viszont a szobaszám csökkenése következtében növekedett (23. táblázat).

23. A lakás jellemzői válás előtt és után

Elköltözők

Characteristics of the flat before and after the divorce, moving persons

A lakás jellemzői	Válás előtt	Válás után
A lakás alapterülete (m ²)	76,5	68,3
A szobák száma (db)	2,8	2,1
A lakók száma (fő)	3,6	2,9
Laksűrűség (fő/szoba)	1,29	1,38

Az elköltözők körében a válást követően javult a háztartás felszereltsége, tekintve az autótól és a videomagnótól. Ennek háttérben ismét az élettársi kapcsolatban élők lényegesen jobb helyzete áll (24. táblázat). Nemek szerint is tapasztalható némi eltérés: a férfiak esetében összességében egyértelműen romlott a háztartás felszereltsége, és meglehetősen nagy a különbség az élettárssal, illetve az anélkül élők között. A nőket illetően azonban összességében is javulást tapasztalunk, ami az élettárssal élőkénél nagyobb, az élettárs nélkül élőkénél kisebb mértékű (Melléklet, 12. táblázat).

Ha figyelembe vesszük, hogy az érintettek több mint fele más személyhez költözött, magyarázatot találhatunk erre a jelenségre. Interjúalanyaink ugyanis annak a háztartásnak a felszereltségéről nyilatkoztak, ahová költöztek, tehát a felsorolt tartós fogyasztási cikkek nem feltétlenül az ő tulajdonukat képezik.

24. A háztartás felszereltsége a válás előtt és után (%)

Elköltözők

The degree of equipping of the households of the moving persons before and after the divorce, by cohabiting (%)

A háztartások hány százalékában van	Válás előtt	Válás után		
		Élettárrsal él	Nincs élettársa	Összesen
Automata mosógép	69,8	78,8	69,2	72,7
Autó	64,2	60,9	39,4	47,2
Mosogatógép	5,6	4,1	4,2	4,1
Mikrohullámú sütő	55,2	72,2	63,6	66,7
Számítógép	25,6	38,6	31,9	34,4
Videomagnó	73,8	73,3	64,1	67,5
N	960	345	603	948

A megkérdezettek többsége (56,5%) egy költözéssel került jelenlegi lakásába, több mint egynegyedük (26,2%) kettővel, 13,5%-uk három–négyvel, ennél többször elenyésző részük költözött. Másik településre 28,1% költözött egyszer, 7,1% kétszer vagy háromszor, 8 fő pedig ennél is többször.

4.1. A lakáskörülmények változásának megítélése

A váláskor elköltözők csaknem 40%-a úgy ítélte meg, hogy ennek nyomán lakáskörülményei romlottak, ugyanakkor 17,5%-uk javulást érzékelt, és további valamivel több mint 40% nem tapasztalt változást. A helyzetüket javulónak ítélik között magasabb a más személyhez – elsősorban a szülőkhöz – költözők aránya, mint a másik két csoportban (25. táblázat).

25. A lakáskörülmények változásának megítélése a költözést követően, nemek szerint (%)

Opinions on the changing housing conditions after the moving, by sex (%)

A lakáskörülmények változásának megítélése	Nem		Összesen
	Férfi	Nő	
Roszzabbak lettek	42,3	35,5	39,2
Jobbak lettek	13,6	22,1	17,5
Nem változott	43,9	42,4	43,2
N	456	394	850

A kiskorú gyermekükkel elköltöző nők 36,2%-ának romlottak a lakáskörülményei, minden negyedik esetben javultak, az arányok tehát hasonlítanak ahhoz, amit az elköltözők teljes körére kimutattunk.

Ha a lakásprobléma megoldásának szubjektív minősítését vizsgáljuk, azt látjuk, hogy leginkább azok a megkérdezett férfiak elégedettek, akiknek a volt házastársa költözött el (ők a lehetséges 5 pontból átlagosan 4,7-es értéket adtak meg), a legkevésbé pedig azok a nők, akik korábbi házastársukkal egy lakásban maradtak (de még az ő esetükben is a közepesnél magasabb, 3,5 a pontszámok átlaga) (26. táblázat).

26. Mennyire elégedett a lakásprobléma megoldásával?*

How are you satisfied with the solving of your housing problems?
(On a scale between 1 and 5, by sex and move)

Ki költözött el a váláskor	Nem		Összesen
	Férfi	Nő	
A megkérdezett	3,9	3,8	3,9
Volt házastársa	4,7	4,6	4,6
Mindketten	3,7	3,8	3,8
Egyikük sem	3,9	3,5	3,7
Együtt	4,2	4,1	4,2

*1–5 közötti skálán adott pontszámok átlaga.

A lakásprobléma megoldásával kapcsolatos nagymértékű elégedettségnek az lehet a magyarázata, hogy a bontóper során a váló felek túlnyomó része (76,5%-a) minden kérdésben – így a lakás ügyében is – meg tudott állapodni, nem volt szükség bírói döntésre.

A költözők több mint fele azonban úgy érezte, hogy a vagyoni osztozkodásnál rosszabbul járt, míg a nem költözőknek csak 14%-a gondolta ugyanezt – tehát az elköltözők elégedetlensége nem konkrétan a lakással kapcsolatban, hanem általánosabb szinten jelenik meg.

5. LAKÁSTÖRTÉNET

A költözések sorát vizsgálva felmerül az a kérdés, hogy léteznek-e jellemző lakásutak, amelyeket követve a megkérdezettek a házasságkötést követően lakott lakásból a válást követő lakásba eljutottak. A választ klaszterelemzéssel igyekeztünk megadni, s végül hat jól körülhatárolható csoportot sikerült elkülönítenünk. A klaszterek kialakításához kilenc változót használtunk fel, ezek klasztereken belüli megoszlását a Melléklet 13. táblázata tartalmazza. A köny-

nyebb áttekinthetőség érdekében az egyes klaszterek jellemzőit szövegesen is összefoglaltuk (27. táblázat).

27. Az egyes klaszterek jellemzői
Result of the cluster-analysis: characteristics of the clusters

Sorszám	1.	2.	3.	4.	5.	6.
Elemszám	255	380	97	349	253	228
A házasság-kötés időpontja	1990 után	átlagos	1990-ben és előtte	átlagos	1980-ban és előtte	1980 után
A házasság-kötés idején hol élt	önálló	szülők egyéb	vegyes	önálló	szülők egyéb	szülők egyéb
Önálló lakás volt-e	házasság-kötéskor volt	később vagy nem volt	később lett önálló	házasság-kötéskor volt	később lett önálló	később vagy nem volt
A házasság tartama	átlagos	magasabb	magas	átlagos	magas	alacsonyabb
Nevel-e kiskorú gyermeket	átlagos	átlagosnál nagyobb arányban	átlagos	átlagos	átlagos	átlagos
Ki költözött el	volt házastárs	volt házastárs	egyikük sem	kérdezett vagy mindkettőn	kérdezett vagy mindkettőn	kérdezett vagy mindkettőn
Mikor költözött el	–	–	–	válás előtt	válás után is	válás előtt
Hová költözött	–	–	–	önálló lakásba vagy más személyhez	önálló lakásba	más személyhez
Kihez költözött	–	–	–	szülőkhöz	–	szülőkhöz

Lakáskörülményeik változását az 1. és a 2. klaszterbe tartozók ítélik meg a legkedvezőbbben – ötös skálán átlagosan 4,2-e, illetve 4,1-es értékkel. Ez nem meglepő, hiszen ide kerültek azok, akik a régi lakásban maradtak. Az 5. klaszterben a legkisebb mértékű az elégedettség, átlagosan 3,1, aminek az lehet az oka, hogy az itt szereplő interjúalanyok hosszú házasságtartam után kényszerültek a korábbi közös lakás elhagyására.

A továbbiakban áttekinjük a klaszterek jellemzőit a kialakításukhoz felhasznált változók szerint, továbbá néhány alapvető változó alapján megvizsgáljuk, hogy kik kerültek az egyes klaszterekbe (*Melléklet, 14. táblázat*).

Az 1. klaszterbe tartozók fele 1990 után kötött házasságot, és ezt követően házastársával önálló lakásba költözött. Átlagosan 10 évet éltek házasságban, majd a váláskor az interjúalany volt házastársa költözött el. Nem, életkor és településtípus szerint a klaszter összetétele megfelel a minta átlagának. Alacsonyabb viszont közöttük a legfeljebb általános iskolát végzettek és magasabb a

diplomások aránya. Több mint egynegyedük már nem első házasságát bontotta fel, ami a mintabeli hányad kétszerese. Egyharmaduk esetében nem született közös gyermek, s ez az arány 10%-kal magasabb, mint a mintabeli. Ennek megfelelően kiskorú gyermekük is kevesebb.

A 2. klaszterben a házasságkötések időpontja nem tér el a mintabelitől, a házasságkötés után a pár a szülőknél lakott vagy másutt, de nem önállóan. Önálló lakáshoz csak később vagy egyáltalán nem jutottak. Az átlagosnál hosszabb ideig, 13 évig éltek házasságban, és az átlagot meghaladó számban voltak a váláskor kiskorú gyermekeik. Egyedül ennek a klaszternek a tagjai neveltek az átlagosnál lényegesen magasabb arányban kiskorú gyermeket. Összefügg ez utóbbi megállapítással, hogy ez az egyetlen klaszter, amelyben a nemek aránya nagymértékben különbözik, közel 60:40, a nők dominanciájával. Életkor, iskolai végzettség és településtípus tekintetében átlagosak. Csaknem mindegyikük az első házasságából vált el. A közös kiskorú gyermekek számát tekintve szintén nem különböznek az átlagtól, csak annyiban, hogy a megkérdezettek nevelik őket nagyobb arányban.

A 3. klaszterbe tartozók 80%-a 1991 előtt házasodott, a házasságkötést követően közel 40–40%-os arányban laktak együtt a szülőkkel, illetve önálló lakásban. A házasság folyamán szinte mindegyik pár önálló lakáshoz jutott. Hosszú – átlagosan 17 évig tartó – együttélést követően váltak el, a váláskor azonban egyikük sem költözött el a közös lakásból. Jellemzően az idősebbek kerültek ebbe a klaszterbe, a 40 éven felüliek hányada – szemben a mintabeli egyharmaddal – itt meghaladja a 60%-ot. Mintegy 13 százalékponttal magasabb a mintabeli átlagnál a legfeljebb alapfokú végzettségűek aránya, és kisebb a felsőfokú végzettségűeké. Csaknem minden párnak van közös kiskorú gyermeke, és igen magas, 17,3%-os a három- és több gyermekesek aránya (a teljes mintában az 5%-ot sem éri el).

A 4. klaszterben a házasságkötés időpontja megfelelt a mintabeli középértéknek, és a pár önálló lakásban kezdte közös életét. Átlagos, 11 éves házasságtartamot követően váltak el, és a megkérdezett – vagy esetleg mindkét fél – az esetek többségében még a válás kimondása előtt elköltözött, kétharmaduk önálló lakásba, egyötödük pedig más személyhez, dominánsan a szülőkhöz. A férfiak aránya csaknem 12 százalékponttal magasabb, mint a nőké. Az életkort, az iskolai végzettséget, a településtípust és kiskorú gyermekeiket tekintve átlagosak.

Az 5. klaszterbe tartozók fele 1981 előtt kötött házasságot. Induláskor jellemzően nem önállóan laktak, háromnegyedük a szülőkkel, egynegyedük pedig egyéb, de nem független megoldást talált. A későbbiekben túlnyomó többségük (85%) önálló lakáshoz jutottak. Tartós (átlagosan 17 éves) házasság után váltak el, és közel fele-fele arányban költözött el az interjúalany, illetve mindkét fél. Ebben a klaszterben volt a leggyakoribb a válás utáni költözés, mégpedig önálló lakásba. Az ide tartozók több mint fele 40 éves vagy idősebb, túlreprezentál-

tak közöttük a legfeljebb általános iskolát végzettek, településtípus szerint átlagosak. Túlnyomórészt az első házasságukat bontották fel, a minta átlagánál 9 százalékponttal gyakoribb a közös gyermek előfordulása, ez azonban már nem igaz a közös kiskorú gyermekekre.

A 6. klaszterben a házasságkötés időpontja 1980 után volt. Az ide tartozó párok kezdetben a szülőknél laktak, egy kis hányaduk egyéb helyen. Később csaknem 60%-uk önálló lakáshoz jutott, de kiugróan magas azok aránya, akiknek ez nem sikerült (43%). Átlagosan 8 év után váltak el, a szétköltözésre 87%-uk esetében már a válás kimondása előtt sor került. Mindannyian más személyhez költöztek, négy esetből háromban a befogadó a szülő volt. Ez a legfiatalabb csoport: 90%-uk 40 év alatti, legfeljebb szakmunkás végzettségű csaknem 70%-uk (a minta átlaga 55%), és relatíve sok közöttük a budapesti vagy más városban lakó. Átlagos arányban született közös gyermekük, az átlagosnál magasabb viszont körükben azok aránya, akiknek 1–2 közös kiskorú gyermekük van.

6. ÖSSZEGZÉS

A házasságkötés előtt interjúalanyaink többsége a szülővel élt, csak igen kis hányaduk lakott önállóan, főként azok, akik nem először házasodtak. Közvetlenül a házasságkötés után az önállóan élők aránya természetesen jóval nagyobb, azonban a szülőkkel együtt lakók hányada még ekkor is közelít az 50%-hoz. A házasság fennállása alatt a minta tagjainak döntő többsége önálló lakásra tett szert.

A váláskor az esetek több mint 90%-ában a volt házastársak közül legalább az egyik elköltözött – természetesen nem minden esetben az elköltöző felet kérdeztük. Interjúalanyaink körében az elköltözők aránya meghaladta az 50%-ot, minden ötödik esetben nemcsak a ő, hanem a volt házastársa is más lakásba került. Nem elhanyagolható – mintánkban 6% – azok hányada, akik még a válást követő két év elteltével sem tudtak szétköltözni.

Eredményeink csak részben támasztják alá azt a közhiedelmet, hogy a váláskor a férfi elköltözik és a nő a gyermekkel a lakásban marad. A megkérdezettek közül a férfiak valóban valamivel nagyobb arányban hagyták el a volt közös lakást, de a nemek szerinti különbség nem túlságosan nagy. Az elköltözők között a közös kiskorú gyermeket nevelők hányada csak kevéssel alacsonyabb, mint a lakásban maradók között. Ha azonban azokra az esetekre szorítunk, amikor csak a volt házastársak egyike költözött el, akkor azt mondhatjuk, hogy a kisgyermeket nevelők nők valamivel több mint 60%-a maradt a korábbi közös lakásban – ami részben alátámasztja a fenti véleményt –, de ebből az is következik, hogy csaknem 40%-uk elhagyta azt. Tehát nem állíthat-

juk, hogy válás után következetesen a kiskorú gyermeket nevelő nőknek jut a korábbi közös lakás.

Az elváltak háromnegyed része már a válást megelőzően elköltözött. Az összes elköltöző egyötöde saját lakásba, minden hetedik bérelt lakásba, több mint a fele pedig más személyhez költözött. A más személyhez költözők túlnyomórészt a szüleikhez kerültek vissza, számottevő azonban – főként a férfiak körében – azok aránya is, akiket az új élettárs házastársa fogadott be. Meglepő módon a még mindig közös fedél alatt élők között a leggyakoribb, hogy élettársuk van, s ez általában nem más, mint a volt házastárs. Erre a jelenségre adataink alapján nem tudunk magyarázatot adni.

A válást követően a régi lakásban maradók háztartásának felszereltsége összességében jobb, ez azonban az élettárssal élők helyzetének javulása és az élettárs nélkül élők helyzetének kismértékű romlása eredőjeként áll elő. Az elköltözőknél lényegében hasonló a helyzet. Közülük a férfiak veszteséget szenvednek el, a nők előnyökhöz jutnak, és ez utóbbi dominál a csoport egészében is. Az élettárssal élők helyzete nemtől függetlenül lényegesen jobb, mint az élettárs nélkül élőké. A legfontosabb különbség a régi lakásban maradók és az elköltözők között abban van, hogy az utóbbiak körében drámai módon csökken a lakásában tulajdonosként lakók aránya (összhangban azzal, hogy többségük más személyhez költözött).

Lakásproblémájuk megoldásával, a lakáshelyzetükkel azok a leginkább elégedettek, akik a régi lakásban maradtak, közülük is inkább a férfiak.

Megpróbáltuk eddigi ismereteinket annak kiderítésére felhasználni, hogy az elváltakat tekintve léteznek-e jellemző lakásutak, s ha igen, hogyan ragadhatók meg ezek. Klaszterelemzéssel hat csoportot sikerült elkülönítenünk. Ezek elég markánsan különböznek egymástól, az viszont nem teljesen egyértelmű, hogy – a kérdezettek megítélése szerint – melyek a „jó” és melyek a „rossz” lakásutak. A lakáshelyzet értékelését valószínűleg számos olyan szubjektív tényező is befolyásolja, amelyet kutatásunk során nem tudtunk számításba venni.

IRODALOM

- Amato, Paul R.* (2000): The Consequences of Divorce for Adults and Children. *Journal of Marriage and Family*, 62, 1269–1287.
- Andress, Hans-Jürgen – Miriam Gülner* (2002): Marital Disruption in Germany: Changes in Material and Subjective Well-being. <http://www.divorceconference.com>
- Becker, Gary S.* (1993): *A Treatise on Family*. Harvard University Press.
- Bényei Zoltán – Gurály Zoltán – Győri Péter – Mezei György* (2000): Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999. *Esély*, 2000/1. 62–95.
- Bernard, Jessie* (1972): *The Future of Marriage*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Bognár Gábor – Telkes József* (1986): *A válás lélektana*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

- Chase-Lansdale, P. Lindsay – E. Mavis Hetherington* (1990): The Impact of Divorce on Life-span Development: Short and Longterm Effects. In: Baltes, Paul B. – David L. Featherman – Richard M. Lerner (eds.): Life-span Development and Behavior, vol. 10. (Hillsdale, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates) 105–150.
- Cherlin, Andrew J.* (1992): Marriage, Divorce, Remarriage. Harvard University Press.
- Ermisch, John* (2002): Trying again: Repartnering after Dissolution of a Union. ISER Working Papers, Number 2002-19. <http://www.iser.essex.ac.uk>
- Flowerdew, Robin – Alaa Al-Hamad – Lynn Hayes* (1999): The Residential Mobility of Divorced People. In: McRae, Susan (szerk.): Changing Britain. Families and Households in the 1990s. Oxford University Press. 427–440.
- Gréczy Zsolt* (2005): A gyermek ne legyen fegyver. Népszabadság Online, június 7. <http://www.nol.hu/cikk/365064>
- Hernádi Miklós* (1989): Válni veszélyes! Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Kamarás Ferenc – Szukicsné Serfőző Klára* (2003): Tíz évvel a házasságkötés után (az 1990–1991-ben házasságot kötött nők longitudinális vizsgálata). KSH, Budapest.
- Kiernan, Kathleen – Hilary Land – Jane Lewis* (1998): Lone Motherhood in Twentieth-century Britain. Clarendon Press, Oxford.
- Marsh, Catherine – Sara Arber* (szerk.) (1992): Families and Households. Divisions and Change. Macmillan.
- Medgyesi Márton* (2003): Millenniumi Fejlesztési Célok: Országjelentés. Magyarország. (Első változat) TÁRKI, Budapest.
- Poortman, Anne-Rigt* (2002): Socioeconomic Causes and Consequences of Divorce. Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology, Groningen, Utrecht, Nijmegen.
- Szűcs Zoltán* (2003): Az elváltak jellemzői. Kézirat. KSH, Budapest.
- Várkonyi Iván* (2005): Hitelre spórol a magyar. Népszabadság Online, október 31. www.nol.hu/cikk/382564

MELLÉKLET

1. Milyen gyakran voltak konfliktusai volt házastársával annak családja miatt, aszerint, hogy hol kezdtek házastársként együtt élni (%)

How often had you conflicts with your spouse because of his/her family, by the place of dwelling at the beginning of the marriage (%)

Hol kezdtek házastársként együtt élni	Konfliktusok a volt házastárs családja miatt			N
	Szinte soha	Néha	Elég gyakran	
A megkérdezett korábbi lakásában	59,1	27,4	13,5	252
A volt házastárs korábbi lakásában	51,4	30,8	17,8	107
Közös lakásban	73,9	16,2	9,9	142
Bérelt lakásban	61,9	26,5	11,6	147
Albérletben	65,6	23,2	11,2	125
A megkérdezett szüleivel együtt	63,5	24,2	12,3	455
A házastárs szüleivel együtt	54,6	27,5	17,9	291
Egyéb módon	61,9	22,2	15,9	63
Összesen	61,3	25,1	13,7	1582

2. Szerepet játszottak-e válásukban a problémák a volt házastárs családjával, aszerint, hogy hol kezdtek házastársként együtt élni (%)

Did the problems concerning the family of your former spouse have some role in your divorce, by the place of dwelling at the beginning of the marriage (%)

Hol kezdtek házastársként együtt élni	Problémák a volt házastárs családjával			N
	Nem játszott szerepet	Szerepet játszott	Fontos szerepet játszott	
A megkérdezett korábbi lakásában	71,5	17,3	11,2	249
A volt házastárs korábbi lakásában	64,5	18,7	16,8	107
Közös lakásban	76,1	14,1	9,9	142
Bérelt lakásban	72,8	17,7	9,5	147
Albérletben	76,8	12,0	11,2	125
A megkérdezett szüleivel együtt	72,3	15,8	11,9	455
A házastárs szüleivel együtt	61,6	21,8	16,6	289
Egyéb módon	64,1	17,2	18,8	64
Összesen	70,1	17,1	12,8	1578

3. Költözők és maradók – a közös gyermekek száma, a közös kiskorú gyermekek száma és a jelenlegi párkapcsolat szerint (%)

Moving and remaining persons – by the number of the common children, by the number of the common minor children and the present cohabitation (%)

		Ki költözött el a közös lakásból?			
		Egyik fél	Mindkettő	Egyik sem	Összesen
A közös gyermekek száma	0	21,0	17,8	7,0	19,5
	1	38,1	27,0	32,0	35,6
	2	33,1	41,3	28,0	34,4
	3–	7,7	14,0	33,0	10,5
	N	1185	315	100	1600
A közös kiskorú gyermekek száma	0	34,7	34,2	33,0	34,5
	1	40,2	34,8	36,0	38,9
	2	21,3	26,8	14,0	21,9
	3–	3,9	4,2	17,0	4,8
	N	1185	313	100	1598
Van-e élettársa	igen	33,4	31,9	45,3	33,8
	partnere van	18,6	19,7	7,4	18,1
	nincs	48,0	48,4	47,4	48,0
	N	1177	310	95	1582

4. A kérdezett hová költözött a válás előtt és után, nemek szerint (%)

Where did the respondent move before and after the divorce, by sex (%)

Nem	Mikor költözött el	Hová költözött				N
		Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
Férfi	Válás előtt	17,2	14,5	60,4	7,9	331
	Válás után	31,1	11,5	53,3	4,1	122
	Összesen	21,0	13,7	58,5	6,8	453
Nő	Válás előtt	17,4	17,7	60,6	4,2	310
	Válás után	52,4	14,6	30,5	2,4	82
	Összesen	24,7	17,1	54,3	3,8	392

5. Hová költözött, nem és életkor szerint (%)
Where did the respondent move, by sex and age group (%)

Nem	Életkor (év)	Hová költözött				N
		Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
Férfi	-29	19,5	10,2	61,0	9,3	118
	30-39	10,2	15,7	67,5	6,6	166
	40-49	27,3	15,7	53,7	3,3	121
	50-	48,0	10,0	30,0	12,0	50
	Összesen	21,3	13,6	58,0	7,0	455
Nő	-29	11,0	12,5	71,3	5,1	136
	30-39	24,2	17,4	56,4	1,3	149
	40-49	42,5	21,3	32,5	3,8	80
	50-	44,4	22,2	22,2	11,1	27
	Összesen	24,7	16,8	54,3	3,8	392

6. Hová költözött, nemek és iskolai végzettség szerint (%)
Where did the respondent move, by sex and educational status (%)

Nem	Iskolai végzettség	Hová költözött				N
		Saját lakásba	Bérelt lakásba	Más személyhez	Egyéb	
Férfi	8 ált. v. kevesebb	23,7	14,5	57,9	3,9	76
	Szakmunkásképző	17,3	11,7	63,1	7,9	214
	Középfokú	20,2	15,6	56,9	7,3	109
	Felsőfokú	32,8	17,2	43,1	6,9	58
	Összesen	21,0	13,8	58,2	7,0	457
Nő	8 ált. v. kevesebb	16,0	24,7	53,1	6,2	81
	Szakmunkásképző	17,6	13,0	65,6	3,8	131
	Középfokú	32,3	17,3	46,6	3,0	133
	Felsőfokú	38,0	14,0	44,0	4,0	50
	Összesen	24,8	17,0	53,9	4,1	395

7. A kérdezett másik településre költözött-e a válás előtt vagy után, nemek szerint (%)

Did the respondent move to another settlement before or after the divorce, by sex (%)

Nem	Mikor költözött el	Másik településre költözött-e		N
		Nem	Igen	
Férfi	Válás előtt	61,9	38,1	331
	Válás után	73,0	27,0	122
	Összesen	64,9	35,1	453
Nő	Válás előtt	67,1	32,9	310
	Válás után	73,5	26,5	83
	Összesen	68,4	31,6	393

8. A kérdezett volt házastársa kihez költözött és mikor, nemek szerint (%)

To whom and when did the respondent's former spouse move, by sex (%)

Nem	Mikor költözött el	Hová költözött						N
		Gyermekéhez	Szüleihez	Más rokonhoz	Baráthoz	Az új élettárhoz	Egyéb	
Férfi	Válás előtt	0,0	53,2	4,4	4,4	37,6	0,5	205
	Válás után	5,0	58,3	8,3	3,3	25,0	0,0	60
	Összesen	1,1	54,3	5,3	4,2	34,7	0,4	265
Nő	Válás előtt	1,0	60,8	4,5	7,0	25,1	1,5	199
	Válás után	0,0	64,9	8,1	2,7	24,3	0,0	37
	Összesen	0,8	61,4	5,1	6,4	25,0	1,3	236

9. Kihez költözött, nemek és életkor szerint (%)
To whom did the respondent move, by sex and age group (%)

Nem	Életkor (év)	Kihez költözött			N
		Szüleihez	Az új élettárshoz	Egyéb személyhez	
Férfi	-29	78,9	11,3	9,9	71
	30-39	84,1	8,0	8,0	113
	40-49	55,4	33,8	8,0	65
	50-	28,6	35,7	35,7	14
	Összesen	72,6	16,7	10,6	263
Nő	-29	78,4	7,2	14,4	97
	30-39	72,6	11,9	15,5	84
	40-49	65,4	3,8	30,8	26
	50-	28,6	42,9	28,6	7
	Összesen	72,9	9,8	17,3	214

10. Kihez költözött, nemek és településtípus szerint (%)
To whom did the respondent move, by sex and the type of settlement (%)

Nem	Településtípus	Kihez költözött			N
		Szüleihez	Az új élettárshoz	Egyéb személyhez	
Férfi	Budapest	65,9	13,6	20,5	44
	Város	74,3	21,6	4,1	148
	Község	74,1	10,3	15,5	58
	Összesen	72,8	17,6	9,6	250
Nő	Budapest	65,7	5,7	28,6	35
	Város	72,2	12,0	15,7	108
	Község	76,2	9,5	14,3	63
	Összesen	72,3	10,2	17,5	206

11. A lakhatás jogcíme a válás előtt és a válás után, nemek szerint(%)

Elköltözők

The legal title of occupancy before and after divorce,
by sex (%) – moving persons

Nem	A lakhatás jogcíme a válás előtt	A lakhatás jogcíme a válás után				N
		Tulajdonos	Tulajdonos házastársa, élettársa	Egyéb rokon	Egyéb	
Férfi	Tulajdonos	48,7	17,1	22,1	12,1	298
	A tulajdonos házastársa	36,1	8,3	36,1	19,4	36
	A tulajdonos egyéb rokona	26,0	12,0	46,0	16,0	50
	Egyéb	16,7	10,6	37,9	34,8	66
	Összesen	40,4	14,9	28,2	16,4	450
Nő	Tulajdonos	64,2	3,3	17,7	14,8	243
	A tulajdonos házastársa	42,9	7,9	36,5	12,7	63
	A tulajdonos egyéb rokona	26,7	11,1	40,0	22,2	45
	Egyéb	25,5	6,4	28,7	39,4	94
	Összesen	49,2	5,4	24,9	20,4	445

12. A háztartás felszereltsége a válás előtt és után, nemek szerint(%)

Elköltözők

The degree of equipping of the households of the moving persons before and after the divorce, by sex and cohabiting (%)

Nem	A háztartások hány százalékában van	Válás előtt	Válás után		
			Élettárssal él	Nincs élettársa	Összesen
Férfi	Automata mosógép	70,1	76,2	59,1	66,4
	Autó	65,5	59,5	51,4	54,9
	Mosogatógép	6,0	3,3	3,2	3,3
	Mikrohullámú sütő	58,9	70,5	56,2	62,3
	Számítógép	29,2	38,6	24,6	30,5
	Videomagnó	74,3	70,5	58,5	63,6
	N	496	209	282	491
Nő	Automata mosógép	69,4	82,4	78,1	79,4
	Autó	63,0	62,5	28,8	38,8
	Mosogatógép	5,0	5,2	5,0	5,1
	Mikrohullámú sütő	51,3	74,3	70,1	71,3
	Számítógép	21,6	38,5	38,3	38,4
	Videomagnó	73,2	77,8	68,8	71,5
	N	463	135	320	455

13. Az egyes klaszterképző változók megoszlása a klasztereken belül (%)
The distribution of the cluster-creating variables within the clusters (%)

Változók		A klaszterek sorszáma						Összesen
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	
Mikor kötött házasságot	1980-ig	16,5	27,1	42,3	15,5	50,6	1,3	23,8
	1981–1990	30,6	31,8	38,1	34,1	25,3	44,7	33,4
	1990 után	52,9	41,1	19,6	50,4	24,1	53,9	42,9
	N	255	380	97	349	253	228	1562
A házasságkötéskor hol éltek	Önállóan	100,0	0,0	38,1	99,7	0,0	0,0	40,9
	Szülőkkel	0,0	82,2	41,2	0,0	73,9	84,7	46,9
	Egyéb	0,0	17,8	20,6	0,3	26,1	15,3	12,1
	N	255	381	97	349	253	229	1564
Önálló lakáshoz jutottak-e	Volt	100,0	0,0	38,1	100,0	0,0	0,0	41,0
	Később	0,0	63,9	59,8	0,0	85,4	56,8	41,4
	Nem	0,0	36,1	2,1	0,0	14,6	43,2	17,6
	N	255	380	97	349	254	229	1564
A házasság tartama (év)	0–3	23,5	13,9	5,2	21,6	7,1	21,9	16,7
	4–7	23,1	19,7	12,4	22,1	12,6	23,2	19,7
	8–11	17,6	17,8	8,2	19,0	11,0	28,9	18,0
	12–19	22,4	22,6	33,0	23,9	20,1	25,9	23,5
	20–	13,3	26,0	41,2	13,5	49,2	0,0	22,1
	N	255	381	97	348	254	228	1563
Nevel-e kiskorú gyermekeket	Igen	36,9	48,4	33,0	31,2	26,5	36,2	36,4
	Nem	63,1	51,6	67,0	68,8	73,5	63,8	63,6
	N	255	380	97	349	253	229	1563
	Ki költözött el a közös lakásból	A megkérdezett	0,0	0,0	0,0	64,9	53,9	71,9
Házastársa		100,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	40,7
Mindkettő		0,0	0,0	0,0	35,1	46,1	28,1	19,4
Egyik sem		0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	6,2
N		255	380	97	348	254	228	1562
Mikor költözött el	Válás előtt	76,2	80,8	0,0	75,6	66,4	86,9	72,4
	Válás után	23,8	19,2	0,0	24,4	33,6	13,1	21,4
	Nem költ.	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	6,2
	N	256	380	97	348	253	229	1563
Hová költözött	Önálló l.	0,0	0,0	0,0	43,3	66,8	0,0	20,5
	Máshoz	0,0	0,0	0,0	52,1	20,9	100,0	29,6
	Egyéb	0,0	0,0	0,0	4,6	12,3	0,0	3,0
	Nem költ.	100,0	100,0	100,0	0,0	0,0	0,0	46,9
	N	255	380	97	349	253	228	1562
Kihez költözött	Szülőkhöz	0,0	0,0	0,0	40,1	8,7	77,2	21,6
	Új élett.	0,0	0,0	0,0	5,2	7,5	11,0	4,0
	Egyéb	0,0	0,0	0,0	7,2	4,7	11,8	4,1
	Nem más sz.	0,0	0,0	0,0	47,6	79,1	0,0	23,4
	Nem költ.	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	46,9
	N	255	380	97	349	253	228	1562

14. A klaszterek jellemzői néhány alapvető változó szerint (%)
The characteristics of the clusters by some basic variables (%)

Változók		A klaszterek sorszáma						Összesen
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	
A megkérdezett neme	Férfi	51,0	41,6	49,5	55,9	52,2	50,7	49,8
	Nő	49,0	58,4	50,5	44,1	47,8	49,3	50,2
	N	255	380	97	349	253	229	1563
Életkora	–29	23,1	32,6	9,2	30,9	18,2	41,7	28,2
	30–39	30,6	32,4	28,6	37,7	27,3	47,4	34,4
	40–49	35,3	26,3	42,9	20,6	39,9	10,1	27,4
	50–	11,0	8,7	19,4	10,9	14,6	0,9	10,0
	N	255	380	98	350	253	228	1564
Iskolai végzettség	8 ált. v. kev.	9,4	15,0	29,6	13,8	23,7	18,0	16,6
	Szadm.	35,2	41,2	33,7	35,9	37,5	51,8	39,5
	Középf.	33,6	32,3	28,6	33,0	26,5	23,2	30,2
	Felsőf.	21,9	11,5	8,2	17,2	12,3	7,0	13,7
	N	256	381	98	348	253	228	1564
Település-típus	Budapest	20,2	17,6	18,7	23,3	19,6	12,7	18,9
	Város	60,5	57,3	61,5	56,5	61,2	54,1	58,1
	Község	19,3	25,1	19,8	20,2	19,2	33,2	23,0
	N	243	370	91	331	245	220	1500
Hányadik házas-ságából vált el	Első	72,5	94,5	85,6	84,0	91,7	90,4	86,9
	Többedik	27,5	5,5	14,4	16,0	8,3	9,6	13,1
	N	255	380	97	349	253	229	1563
Van-e közös gyermek	Nincs	32,2	14,5	7,2	26,7	11,0	18,0	19,6
	Van	67,8	85,5	92,8	73,3	89,0	82,0	80,4
	N	255	380	97	348	254	228	1562
Van-e közös kiskorú gyermek	Nincs	40,8	32,6	34,0	36,1	40,7	22,3	34,6
	Van	59,2	67,4	66,0	63,9	59,3	77,7	65,4
	N	255	380	97	349	253	229	1563
Közös kiskorú gyermekek száma	Nincs	40,8	32,6	33,7	36,0	40,7	22,3	34,6
	1	37,3	40,3	34,7	38,0	37,9	41,9	38,8
	2	20,0	23,4	14,3	22,3	18,2	27,9	21,9
	3 és több	2,0	3,7	17,3	3,7	3,2	7,9	4,8
	N	255	380	98	350	253	229	1565

Tárgyszavak:

Életkörülmények
 Válás
 Lakáshelyzet

HOUSING CONDITIONS OF THE DIVORCED*Abstract*

The household structure basically changed in the developed countries in the last few decades: the demographic structure and the mobility of flats were mainly influenced by the increasing number of single persons, by the formation and breaking up of marriages and cohabiting unions. HCSO Demographic Research Institute collected data in a sample population of 1600 persons (males and females) divorced in 2000 two years after their divorce. This database makes possible to analyse how the housing conditions have changed in consequence of the divorce. One of the most important aims of the research was testifying the public belief that females remain with their children in the formerly common flat after divorce and males move away.

In case of more than 90% of the examined divorces at least one part of the former married couple – the respondent or his/her spouse – moved away. Among the respondents the proportion of the moving persons was a little bit higher than 50%, in every fifth case not only the respondent but also his/her spouse moved and 6% of the respondents could not move apart even two years after the divorce.

The public belief on the moving males and females remaining together with their children in the formerly common flat was only partly verified by the results of the analysis. The male respondents really moved away in a little bit higher proportion than females but the difference is not too large between the sexes. Among the moving persons the proportion of those who bring up minor children (under 18) was only a bit lower than that of those who have not moved. Focusing on those cases where only one part of the former couple moved away, the analysis shows that 60% of the women bringing up minor children remained in the formerly common flat. This result partly seems to prove the mentioned belief but at the same time almost 40% of them have moved away. Therefore one cannot say categorically that the women with minor children remain in the formerly common flat after the divorce.

The three fourth of the divorced already moved apart before the legal declaration of the divorce. More than half part of the moves happened within a period of one year before and half year after the divorce. One fifth of all the moving persons moved into his/her own flat, every seventh of them into a rented one and more than half of them into another person's flat. Most of the latter part went to live with their parents but the proportion of those who decided to live together with a new life partner or spouse was also significant – especially among males.

Those were mostly satisfied with their housing conditions or the solving of their housing problems who remained in their former flat, especially the male respondents.

ÉLETCIKLUSOK ÉS CSALÁDMODELLEK EGY MAGYARORSZÁGI VÁROSBAN A 18–19. SZÁZADBAN

FARAGÓ TAMÁS

In memoriam Peter Laslett

1. BEVEZETŐ

A történeti vizsgálatok tapasztalata szerint a népesség számát, összetételét tekintve sohasem stabil, még az iparosítás előtti korszakban sem, pedig arra nézve a legtöbb kiszámítható mutató, eltekintve a periodikusan ismétlődő katasztrófáktól, viszonylag lassú változásokat jelez. Az elmúlt évtizedek kutatásai szemléletesen bizonyították azt, hogy a változások moderátorai (a népmozgalmi eseményeknek mind irányítói, mind szinterei) elsősorban a családok és a háztartások. A társadalomtudományok (antropológia, szociológia, demográfia és történettudomány) korábbi megállapításaival ellentétben azonban a családokat és háztartásokat a sokféleség jellemezte az elmúlt évszázadokban, amit világosan bizonyítottak azok a kutatások, melyek megindítása főként a Cambridge Group és ezen belül elsősorban Peter Laslett nevéhez fűződik (*Laslett* 1966, *Laslett – Wall* 1972).

A családdal és háztartással kapcsolatos történeti demográfiai kutatásoknak az 1970-es évek elején kibontakozó első hulláma a változások feltárásán munkálkodva elsősorban területi és kisebb mértékben társadalmi különbségekben gondolkodott (*Wall – Robin – Laslett* 1983), s a szaporodó kutatásokat rendszerezni kívánó kísérletek főként területi alapú, Európa nagyobb régióira nézve jellemzőnek vélt modelleket vázoltak fel (*Hajnal* 1965, 1982; *Laslett* 1977, 1983). Részben az antropológiai kutatások (*Hammel* 1990; *Hammel – Friou* 1997), részben a kelet-európai forrásanyagok vizsgálatának tapasztalatai (*Mitteraeuer – Kagan* 1982; *Kaser* 1997; *Faragó* 1985, 2003a) azonban rávilágítottak arra, hogy a hagyományokra, a múlt tapasztalataira épülő kulturális (etnikai, felekezeti és szokásrendbeli) különbségeknek, illetőleg az együttélési formák kulturális diffúziójának is nagy szerepe lehet a különböző család- és háztartástípusok keletkezésében, működésében és területi/társadalmi elterjedésében.

Saját részletkutatásaink (*Faragó* 2003a), illetve különböző dél-európai – olasz és spanyol – vizsgálatok (*Benigno* 1989; *Kertzer – Brettel* 1987) tapasza-

latai alapján úgy tűnik, hogy a családok és háztartások esetében sem a valóságot leegyszerűsítő dichotóm felosztások (*Hajnal* 1965, 1982), sem a mesterségesen konstruált modellek (*Laslett* 1983) eredeti formájukban nem tarthatók, hanem kisebb-nagyobb módosításokra szorulnak. El kell ugyanakkor ismerünk, hogy megfogalmazásuk idején John Hajnal és Peter Laslett írásai rendkívül ösztönzőnek bizonyultak, és a házassággal, családdal, háztartással és életciklus-modellekkel kapcsolatos kutatások nélkülük ma nem tartanának ott, ahol tartanak. Időt állóbb háztartás- és családtípusok, illetve -modellek megalkotása és az e téren tapasztalható regionális különbségek precízebb megfogalmazása azonban, hasonlóan a termékenység és halandóság szélesebb területre érvényesnek tekinthető vizsgálatához (*Wrigley – Schofield* 1981; *Wrigley et al.* 1997; *Dupâquier* 1988; *Seguy* 2001; vö. *Coale – Watkins* 1986), csak nagyszámú esettanulmány és kiterjedtebb forrásbázisra támaszkodó regionális elemzések elkészítése után kísérhető meg sikeresen.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a családok és háztartások önmagukban is dinamikus egységek, fejlődésük egyrészt az egyének és csoportok rövid távú ciklikus (*Hareven* 1974; *Mitterauer – Sieder* 1982; *Faragó* 1985), másrészt hosszú távú szekuláris fejlődésén keresztül írható le (*Faragó* 1977; *Moring* 1996). A legtöbb társadalomra nézve ez akkor is igaz, ha vannak olyan népeségek, amelyekben a családok és háztartások strukturális változásai hosszú idő óta viszonylag kismértékűek (*Laslett* 1972).

Vagyis a demográfiai változások moderátorát jelentő családok és háztartások, illetőleg az ezeket alkotó egyének létezését, életét

- egyrészt rövid és hosszú távú ciklusokkal lehet és kell leírni;
- másrészt fel kell készülnünk arra, hogy mind az együttélések eltérő típusai, mind a működésükben, jellemzőikben észlelhető rövid és hosszú távú változások jelentős területi és kulturális különbségeket mutathatnak, mögöttük különböző életciklusminták, és ezekhez kapcsolódóan különböző házassági, örökösödési, együttélési és munkaszervezeti gyakorlatok létezhetnek.

Eddigi kutatásaink során úgy tapasztaltuk, hogy a fenti problémakört elemző és a változásokat bemutató vizsgálatok céljára Közép-Kelet-Európa különösen kedvező terep mind az ide vonatkozó forrásainak jó minősége és viszonylagos bősége, mind az ott lépten-nyomon észlelhető erőteljes regionális és etnikulturális különbségek miatt (*Andorka – Faragó* 1983; *Kaser* 1997; *Faragó* 2003a). A következő oldalakon erre vonatkozóan szeretnénk egy rövid, tematikailag körülhatárolt példát bemutatni.

2. ÉLETCIKLUSTÍPUSOK MISKOLC VÁROSÁBAN: ESETTANULMÁNY

Az alábbiakban Miskolc város monografikus népességtörténeti vizsgálatából merített tapasztalatainkból (*Faragó* 2000, 2003b) adjuk közre néhány, az

egyéni életciklusokra vonatkozó megfigyelésünket. A vizsgált település a 18. század vége óta Magyarország északkeleti részének egyik jelentős városa. Népességszáma alapján (1787-ben kereken 14 ezer fő) európai mértékkel mérve ugyan kisvárosnak számít, de egyrészt ebben az időben kontinentális értelemben vett nagyváros Magyarországon nem volt, másrészt Miskolc esetében igen figyelemreméltó az a fejlődési út, az a lassú növekedést felváltó dinamizmus, amely a város népességét és társadalmát jellemezte a 19. század második felétől kezdődően. 1880 és 1910 között ugyanis lakossága 24 ezer főről 51 ezerre emelkedett, vagyis több mint kétszeresére nőtt, és a város a 20. század első felében Északkelet-Magyarország regionális ipari és kereskedelmi központjává vált. Ez az átalakulás természetesen jelentős változásokkal járt a város népességének összetételében. A 18. század végén Miskolc népességének még 61 százaléka református, 25 százaléka római katolikus, a többi négy kisebb felekezet súlya egyenként elhanyagolható. Akkori társadalomszerkezete ugyanakkor igen sajátos tagoltságot mutat: a magyarországi városok között egyedülálló mértékben lakják nemesek – a 18. század végén népességének körülbelül 35 százaléka nemesi jogokkal rendelkezik. Miután a helyi nemesség túlnyomó része, körülbelül 90 százaléka református, így a felekezethez tartozók kereken fele privilegizáltak tekinthető. Ezzel szemben a katolikusok között a nemesek aránya csak az országos átlaghoz közelálló 5–6 százalékos körüli értéket ér el (ami persze európai mércével mérve még mindig magasnak mondható). A lakosság többsége ekkor még főként szőlőtermesztésből, valamint kézművesiparból élt, bár Miskolc kereskedelme már ekkor is számottevő. Noha számszerű adatunk erre vonatkozóan nincs, a szöveges források azt jelzik, hogy a nem nemesi jogállású kézművesek döntően idegen származásúak – főként osztrák, német és cseh-morva eredetűek –, kivéve néhány speciálisan magyar mesterséget (csizmadia, tímár, szűcs, fazekas). Ugyanez jellemzi a kereskedőket is, a 18. század végén többségük nem magyar, hanem görög, illetve zsidó származású volt. Összességében a nem magyar etnikumú népesség aránya körülbelül 10 százalékra – mintegy másfél ezer főre – becsülhető, de lényegében a magyar népesség is két olyan nagyobb, eltérő kultúrával, szokásokkal és részben más-más társadalomszerkezettel rendelkező felekezeti csoportra osztható, melyek egymástól sok tekintetben elkülönülnek.¹

Ezzel szemben az első világháború előtti utolsó, a történeti Magyarország (a Kárpát-medence) társadalmait még egységes adatszerkezetben mutató 1910. évi népszámlálása szerint Miskolc népességének már 43 százaléka római katolikus, 20 százaléka zsidó és mindössze 28 százaléka református. Igaz, a magyar anyanyelvűek aránya a nagymértékű bevándorlás dacára emelkedett, az első világháború előtt már megközelíti a 96 százalékot, de a város kulturális és társadalmi sokszínűsége a zsidóság gyors gyarapodása folytán inkább növekedett, s ettől

¹ A római katolikus–református vegyes házasságok aránya az általunk vizsgált időszakban még minimális mértékű volt.

nem függetlenül a helyi társadalom belső arányai is megváltoztak. Miskolc 19. század végi gyors ütemű népességnövekedésének forrását ugyanis jelentős mértékben nem a természetes szaporulat, hanem az őslakosságtól eltérő felekezetű és társadalmi helyzetű bevándorlók képezték. Az újonnan betelepültek és leszármazottaik aránya a 20. század elején már minden valószínűség szerint meghaladta a város népességének kétharmadát.² A város megélhetésének alapjává az első világháború előtti időszakban a főként zsidó népességet foglalkoztató kereskedelem mellett a közlekedés (a vasút) és a nehézipar vált, a korábbi évszázadokban jelentős szőlő- és bortermelés, valamint a kézművesipar le hanyatlott. Mindez természetesen a lakosság társadalmi és foglalkozási szerkezetét is alapvetően átalakította.

Miskolc régi és új társadalmi összetétele tehát alkalmas arra, hogy a különböző foglalkozási és kulturális csoportok életciklusát és annak esetleges változásait együttesen, összehasonlító módon mutassuk be. Az elemzést viszonylag egyszerű módszerekkel végeztük: az egyének életkorát, családi és háztartási státusát, illetőleg családon kívüli munkaviszonyát hasonlítottuk össze a rendelkezésünkre álló, a 18. század végéről/19. század elejéről, illetve 1880-ból származó forrásaink alapján. A két vizsgálati időszak egyúttal a helyi gazdaság és társadalom két különböző szakaszának, két különböző állapotának mintáját is képezi. Életciklusokkal kapcsolatos megállapításaink azon a hipotézisen alapszanak, hogy az egyes státusok és pozíciók kormegoszlás szerinti különbsége, noha egy időbeli keresztmetszetre vonatkozik, valójában utal arra az egyéni, illetve családi/háztartási ciklusra is, mely a források keletkezésével határos (megelőző és követő) évtizedeket jellemezhet.³

A 18–19. századi életciklusok bemutatására nézve három forrást használhatunk. Miskolc város levéltárában fennmaradt az első népszámlálás 1787. évi revíziója kapcsán készített népmozgalmi nyilvántartások egy töredéke, melynek alapján több mint 600 háztartást és a bennük élő, pontos életkorral jelölt, nem egészen 1000 főnyi férfi életkorát, foglalkozását és családi/háztartási státusát tudjuk vizsgálni.⁴ A nemes férfiakra nézve rendelkezésünkre áll az 1813. évi nemesi összeírás, mely valamivel több mint 2000 nemes férfi kor és családi

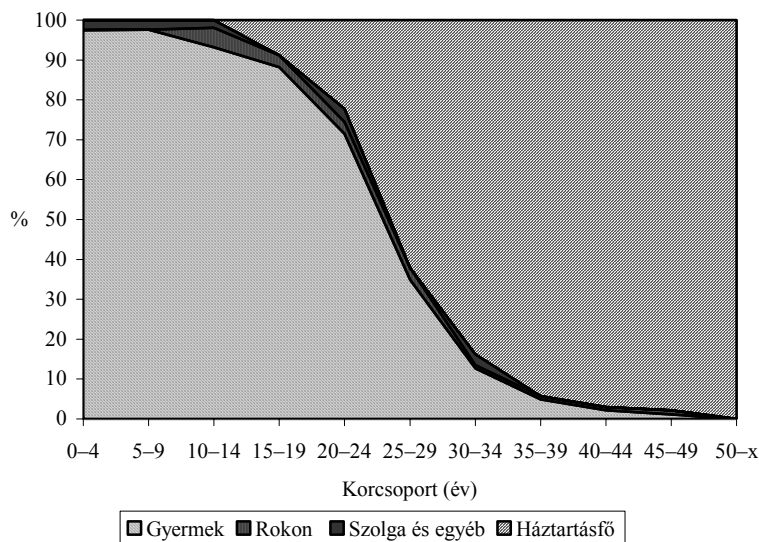
² A népszámlálásban összeírtak között a helyben születettek aránya 1910-ben mindössze 41 százalék (MStK 64: 20).

³ Az alkalmazottnál finomabb módszerek használatára nem volt módunk. A 18. század végi–19. század eleji forrásokban (kivéve Hámor falu alig több mint 160 háztartását) a nőkre vonatkozó adatok nagyon hiányosak, a törzslakosság adatait rögzítő miskolci református anyakönyvek első kötetei pedig egy 1781. évi tűzvész során elpusztultak. Az általunk használt 1880. évi miskolci népszámlálás előzetes lakónévsora viszont bár az egyénekre vonatkozó adatokban többé-kevésbé korrektnek látszik, a háztartások szerkezetének rekonstruálását nem teszi lehetővé, ugyanis az erre vonatkozó információkat nem rögzítették és az a rendetlenül összeírtak sorrendjéből utólag sem következtethető ki.

⁴ A népszámlálás a nők esetében megelégedett számuk feljegyzésével, életkorra, családi állapotra, háztartási státusra vonatkozó információkat nem közölt.

státus szerinti adatait tartalmazza. Végezetül fennmaradt a város melletti ipari falu, Hámor (ma Miskolc külvárosa) 1816. évi, 864 fős, mindkét nemre kiterjedő, életkort, családi állapotot és háztartási státust egyaránt rögzítő lélekösszeírása.⁵ A fentiek alapján négy, a 18–19. század fordulójára érvényesnek tekinthető férfi és egy női életciklusmodell megrajzolását kísérelhetjük meg.

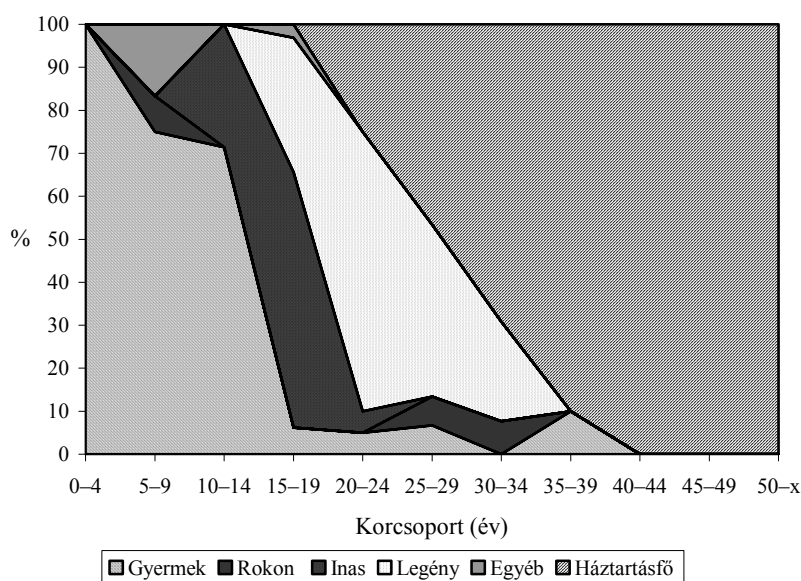
A miskolci nemes férfiak esetében (I. ábra) rendkívül egyszerű életciklust látunk. Bár vannak közöttük olyanok is, akik már 20 éves koruk előtt háztartásfővé válnak, túlnyomó többségük azonban csak húszas éveinek első felében jut el ebbe a pozícióba. A gyermekből háztartásfővé válásuk folyamata (mely a körükben minden valószínűség szerint együtt jár a házasságkötéssel) csak a 35–39 éves korcsoportban fejeződik be. Az átmenet azonban egyenes, köztes állomások – a családon kívüli szolgálatvállalás vagy korai házasságkötés és az atyai vagy apósi háztartásban betöltött alárendelt családfői szerep – gyakorlatilag nem fordulnak elő ebben a társadalmi csoportban. Mondhatjuk tehát tulajdonképpen azt is, hogy a nemesek – sokszor 30 évesen is gyermek státusban élve – kivárájk, hogy önálló háztartásfővé válhassanak, ami a némileg későbbi házasságkötés ellenére sem tekinthető egyértelműen „nyugati” házassági és háztartás-keletkezési modellnek. A korai házasság, illetve a korán elnyert háztartásfői pozíció ritka eseteire vonatkozó szórt szöveges források azt sejtetik, hogy ezek szabályt erősítő kivételek, rendszerint az apa vagy mindkét szülő korai halálát követik.

I. A nemes férfiak feltételezett életciklusa (Miskolc 1813)
Noblemen's supposed life cycle (Miskolc, 1813)

⁵ A források lelőhelye: BML IV 1501/b. Spec. XXI. I. 33/2, uo. IV. 501/j. Vol. 18.

A fentebb ábrázolttól alapvetően eltérő életciklusmodellt tapasztalunk a miskolci kézművesek között (II. ábra). A fiúk számára itt a gyermekkor tíz–tizennégy éves kor között fokozatosan véget ér, és attól kezdve körülbelül tíz évig (egyesekek harmincas éveik elejéig) inasként, majd legényként dolgoznak, többségükben az apai házon kívül. Ez lényegében valamilyen kézműves mesterség munkafogásainak elsajátítása céljából történik.

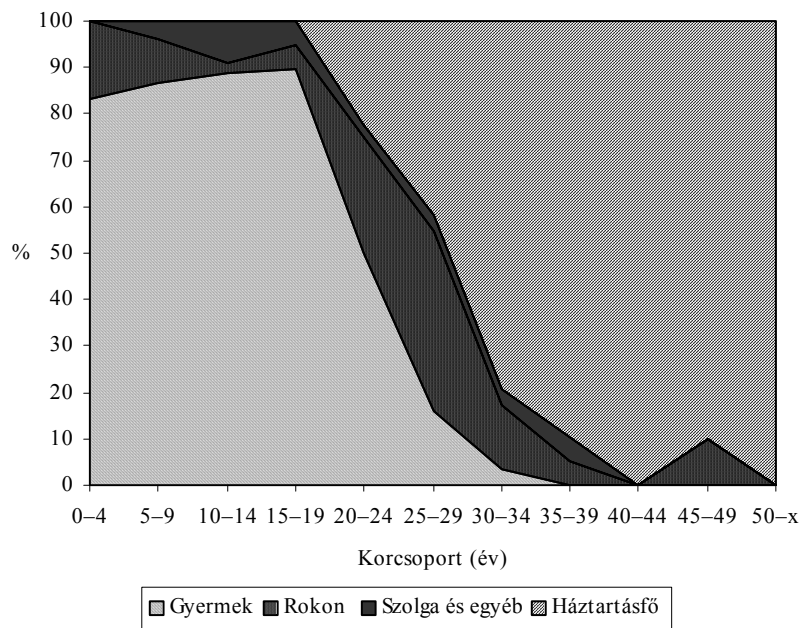

II. A kézműves férfiak feltételezett életciklusa (Miskolc 1788)
Artisans' supposed life cycle (Miskolc, 1788)

Számottevő hányaduk mint legény – feltehetőleg a korabeli céhes előírásoknak megfelelően – hosszabb vándorútra is megy. Ennek következtében önállósodásuk és családalapításuk a rendelkezésünkre álló adatok szerint egyrészt minden valószínűség szerint összekapcsolódik, másrészt időben jócskán kitolódik. Vagyis a közép- és kelet-európai társadalmakra nézve sok kutató által gyakorinak vagy éppenséggel jellemzőnek tartott rokonként élés – tehát a korai házasság és egy ideig a szülők házában betöltött alárendelt családfelelős pozíció – körükben sem gyakorlat. Az önálló háztartásfővé válás (és a házasságkötés) időszaka a nemesekhez hasonlóan esetükben is a 20–24 éves korcsoportban indul és a 35–39 évesben fejeződik be. Ez az életútmodell tehát nagyon közel áll a kézművesek más közép- és nyugat-európai társadalmakban tapasztalható életciklusához.

Harmadik modellünkkel az egyéb foglalkozásúak – Miskolcon vélhetőleg döntően szőlőművelők és napszámosok – körében találkozunk (III. ábra). Bár az ő önálló háztartásfővé válásuk korszaka nagyjából egybeesik a két előbb

tárgyalt csoport tagjaiéval, ezt azonban többnyire megelőzi egy, az előbbieket életciklusából hiányzó vagy alig előforduló sajátos szakasz, az ún. rokonként élés. Vagyis ezek a fiatal férfiak viszonylag korán, még a háztartásfővé válást megelőzően házasságot kötnek. A teljes önállóságra, a háztartásfői szerepre már alárendelt családfeleként (együtt élő rokonként) készülnek fel, sőt egy kis részük – vélhetőleg a fiatalabb testvérek – esetében feltételezhető, hogy életük folyamán végig ebben az alárendelt státuszban rekednek.

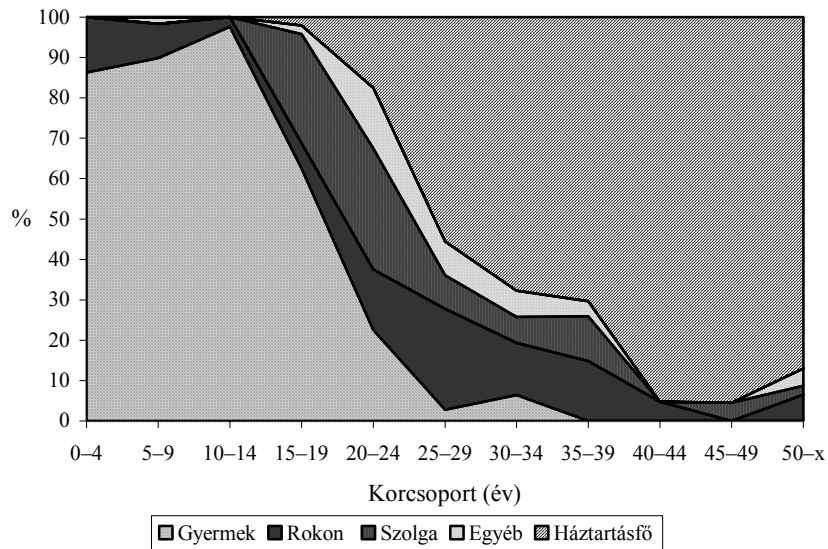

III. Az egyéb foglalkozású férfiak feltételezett életciklusa (Miskolc 1788)
The supposed life cycle of males with other occupations (Miskolc, 1788)

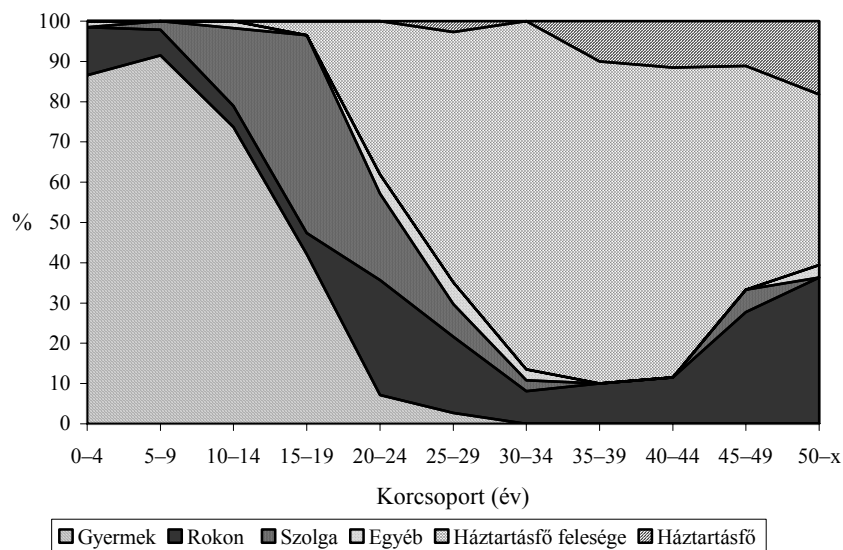
A Miskolc közelében fekvő Hámor falu férfinépeisége esetében 19. század eleji forrásainkra alapozva az előbbieken felvázolt ciklusok sajátos keverékét észleljük (IV. ábra). A gyermekkorból már kinőtt, önálló háztartásfői pozícióba azonban még nem került férfinépeiségben ugyanis egyaránt számottevő mértékben találunk rokonokat és szolgákat is. Vagyis az a benyomásunk támad, mintha e falu közösségében együtt jelenne meg John Hajnal keleti és nyugati háztartástípusa. A rokonok egy kis része, a miskolci „egyéb” csoportéhoz hasonlóan, itt is élete végéig alárendelt státuszban marad, ugyanakkor viszonylag figyelemreméltó a fiatalabb korban szolgaként élők aránya is. Lehetséges természetesen, hogy ez a többarcú minta nem független a falu népességének származásától és foglalkozásától sem. A lakosok ugyanis nagyjából felvidéki szász, kisebb részben szlovák eredetű, a 18. század utolsó harmadában idevándorolt

ipari munkások, akik a Miskolc mellett nem rég alapított vashámorban dolgoznak. Vagyis magukkal hozott szokásrendszereik eltérőek (mondhatjuk azt is, hogy nyugat-európai gyökerűek), és életmódjuk is más, nem a környékbeli falvak mezőgazdasággal foglalkozó parasztságának életét élik.

Az egyetlen felrajzolható női életciklus adatai szintén Hámorból származnak (V. ábra). Ennek lefutása, ritmusa – talán nem véletlenül – igen hasonló az ottani férfiak életciklusához. A gyermekkor és a háztartásfő felesége státus elnyerése közé itt is beékelődik egy részben szolgálóként, részben rokonként eltöltött időszak. Mindössze két különbséget látunk a hámori nőkre, illetve férfiakra vonatkozó ábrák között. Egyrészt az alárendelt státusban rokonként élő nők aránya nagyobb, és mintegy ötödrészüket így módon éli végig életét. Másrészt a feleségek egy hányada – általában megözvegyülése után – élete negyedik évtizedétől kezdve háztartásfői pozícióba kerül. (Vagyis feltehetőleg tovább neveli árván maradt gyermekeit, és nem köt újabb házasságot.)

IV. A férfiak feltételezett életciklusa (Hámor 1816)
Supposed male life cycle (Hámor, 1816)

V. A nők feltételezett életrajza (Hámor 1816)

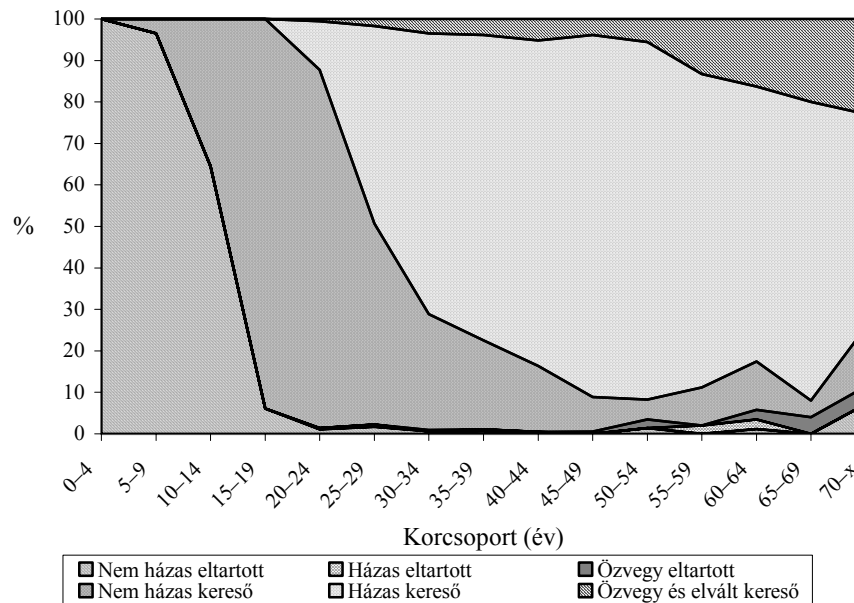
Supposed female life cycle (Hámor, 1816)

Életrajzaink következő sorozata 1880-ból származik, és több szempontból is megváltozott viszonyokat tükröz. Egyrészt, mint korábban említettük, változik maga a város társadalmi mind foglalkozási, mind etnikai szerkezetét illetően. A viszonylag nem régen bevándorolt római katolikus és zsidó népességet (vagy azok leszármazottjait) nem vagy alig kötik a korábbi helyi hagyományok, és foglalkozási összetételük, életmódjuk is más. Másrészt változnak forrásaink is, vagyis nem tudunk az előbbiekkal teljesen azonos struktúrájú ábrákat szerkeszteni. A hivatalos statisztikusok által megtervezett népszámlálás előkészítése kapcsán keletkezett, az elemzésünk alapját képező 1880. évi lakónévsor⁶ ugyanis a korábbiaknál sokkal precízebben választja el egymástól a keresőket és az eltartottakat és egyaránt osztályozza a nőket és férfiakat, viszont bizonytalanságban hagy bennünket az egyének háztartásában/családban elfoglalt pozíciójával kapcsolatban. Ismereteink alapján azonban azt mondhatjuk, hogy ez utóbbi hiányosság talán mégsem olyan leküzdhetetlen akadály, mint ahogy az első pillanatban látszik. A férfiak esetében egyértelmű ugyanis, hogy elsöprő többségük legkésőbb házasságkötése után háztartásfővé válik, míg a nők háztartáson belüli pozícióját a keresővé válás és a házasságkötés ténye (vagy annak hiánya) szintén többé-kevésbé egyértelműen kijelöli közösségeinkben. A háztartáson belüli státuszokról hiányzó információk követ-

⁶ BML 1802/g. Vol. 7.

keztében mindössze a férjezett női keresőket nem tudjuk pontosan elhelyezni, az ő 1880. évi arányuk azonban általában 10 százalék alatt marad mindegyik általunk vizsgált népességszámokban.

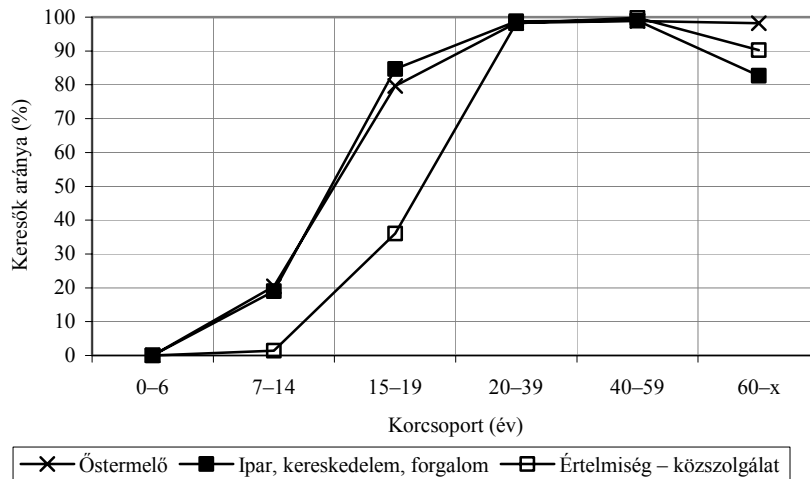
Kiindulásul nézzük meg tehát a miskolci római katolikus férfiak 1880 körüli életciklusmodelljét (VI. ábra). Ez azt mutatja, hogy igen rövid iskolába járás után tizenéves korában gyakorlatilag mindegyikük keresővé válik, majd húszas életévei közepétől kezdődően megházasodik. Idős korban is csak minden tizedik lesz közülük eltartott és kevesebb mint ötödük marad özvegyen – a megözvegyült férfiak rendszerint újránházasodnak. Bár mindezt a római katolikus férfiak adatai alapján mondtuk, ugyanezek érvényesek a református és zsidó férfinépességre vonatkozóan is – életciklusábráik olyannyira egybeesnek az előbbiekével, hogy nem is látjuk értelmét külön közzétételüknek. Eszerint a férfiak életciklusa között felekezeti/kulturális alapon már nem lehet különbséget tenni.

VI. A római katolikus férfiak feltételezett életciklusa Miskolcon (1880)
Roman Catholic males' supposed life cycle in Miskolc (1880)

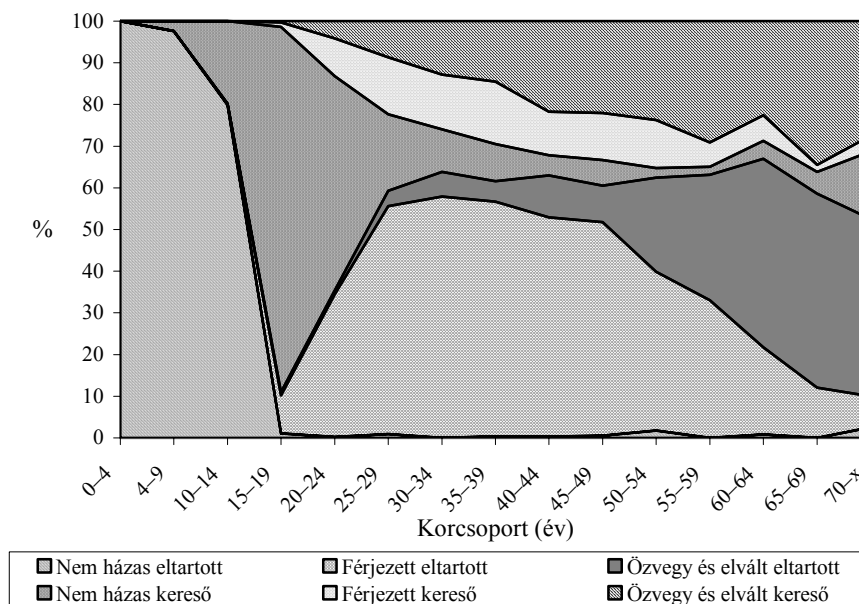
Ha viszont az ezt követő generáció kereső férfiainak életciklusát a fontosabb foglalkozási csoportok szerint rajzoljuk meg az 1910. évi népszámlálás alapján, amely erre már módot ad, akkor azt látjuk, hogy ezek között lényegesen nagyobbak a különbségek, bár sokkal inkább társadalmi, mint felekezeti alapon (VII. ábra). Az 1910. évi népszámlálás adatait használva Miskolc férfi lakosaira

nézve három karakteres életciklusmodellt rajzolhatunk meg: az egykorú kifejezés szerinti úgynevezett őstermelői (mezőgazdasággal, szőlőtermesztéssel foglalkozók), az iparforgalmi (kisiparosok, kereskedők, fuvarosok), valamint egy értelmiségi (szabadfoglalkozásúak, illetve hivatalnokok) típusú ciklust. A mezőgazdaság, valamint az ipar, kereskedelem, közlekedés területén foglalkoztattak esetében a keresővé válás igen korán, már a 7–14 éves korcsoportban bekövetkezik. A mezőgazdasággal foglalkozók esetében, noha hivatalosan városi lakosokról van szó, életciklusukat mégis a falusi parasztságéhoz hasonlóan a földeken és szőlőkben végzett munka szabja meg, a statisztikusok által kialakított „kereső állapot” fogalma valójában halálukig fennáll. Más a helyzet viszont az iparforgalmi népesség esetében, amelynek egy része 60 éves kora után fokozatosan kezd visszavonulni a munkától. (Ennek kapcsán érdemes megjegyezni, hogy Miskolcon mind a nehéziparban, mind a közlekedésben több olyan nagyvállalkozás működött a 19. század végén, mely Magyarországon az elsők között alakította ki a szervezett és anyagilag biztosított nyugdíjba vonulás lehetőségét.) Még jobban eltér az „értelmiség – közszolgálat” kategóriába tartozók életciklusa. Közülük ugyanis a 15–19 éveseknek még csak egyharmada kereső, mivel az ide tartozó foglalkozások végzéséhez többnyire legalább középfokú iskolázottságra van szükség (vagyis az érintettek egy része tizenéves korában még mint tanuló az eltartottak közé tartozik). A hatvanévesnél idősebbek munkából történő visszavonulása ebben a kategóriában is előfordul, de ez sokkal kisebb mértékben, mint az iparforgalmi népességben. Az értelmiség számottevő része ugyanis „önfoglalkoztató” volt, vagyis részben nem volt módja, részben nem kényszerült rá arra, hogy visszavonuljon. Vagyis a munkával töltött időszak az őstermelők esetében körülbelül 20–25 százalékkal hosszabb, az értelmiségiek esetében pedig – mivel jóval később válnak keresővé – ugyanannyival rövidebb annál, mint ami a Miskolcon legszélesebb réteget jelentő iparforgalmi népességre jellemző.

VII. A férfiak életciklustípusai nagyobb foglalkozási csoportok szerint
Miskolcon 1910 körül
*Supposed types of male life cycle by larger occupational groups
(Miskolc, around 1910)*

Ha viszont a nők 1880-as adatokon nyugvó életciklusmodelljét tekintjük, melyet most már a három nagy felekezetre, a római katolikusra, reformátusra és zsidóra nézve egyaránt meg tudunk rajzolni, komolyabb eltéréseket találunk. A tizenéves korukba kerülő római katolikus nők esetében (VIII. ábra) rendkívül gyors változásokat tapasztalunk. Egy rövid időre közel 90 százalékuk keresővé válik – elsősorú többségük háziasszony lesz –, majd 20–24 éves koruktól kezdődően szinte mindegyikük férjhez megy. Ténylegesen azonban csak mintegy fele arányban kerülnek körülbelül két évtized időtartamra a „férjhezelt eltartott” kategóriába. Tizedrészüknek feleségként is keresőfoglalkozást kell folytatnia, s a hatvanévesek és idősebbek generációiban már egyre gyarapodó számú özvegy nők többsége is erre kényszerül. Ötvenes éveiktől kezdve (vagyis a nagyszülői kort elérve) azonban a miskolci római katolikus nők mind nagyobb arányban hagyják el a családon kívüli munka világát, 60 éves koruk körül már több mint négyötödüket eltartottként írják össze.

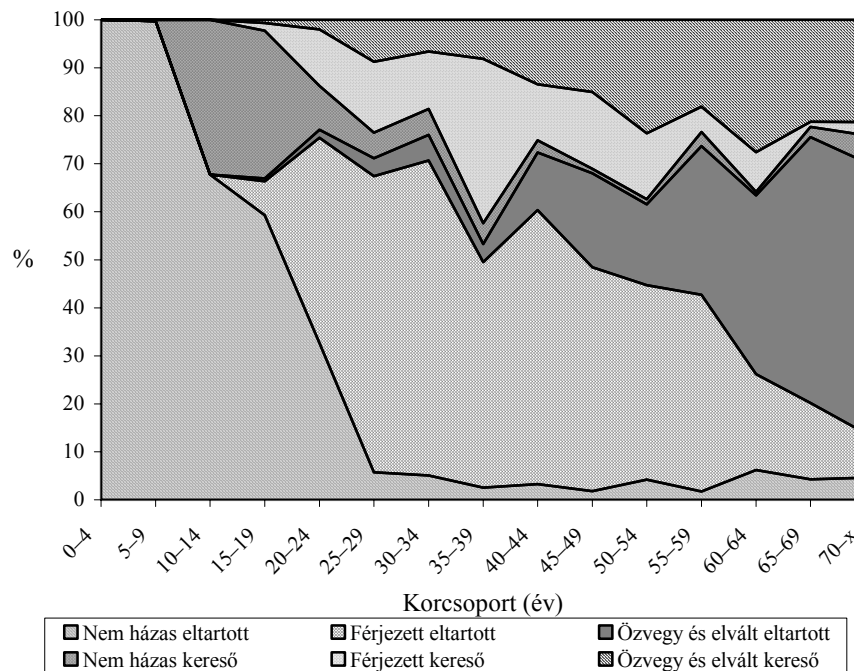

VIII. A római katolikus nők feltételezett életciklusa Miskolcon (1880)
Roman Catholic females' supposed life cycle in Miskolc (1880)

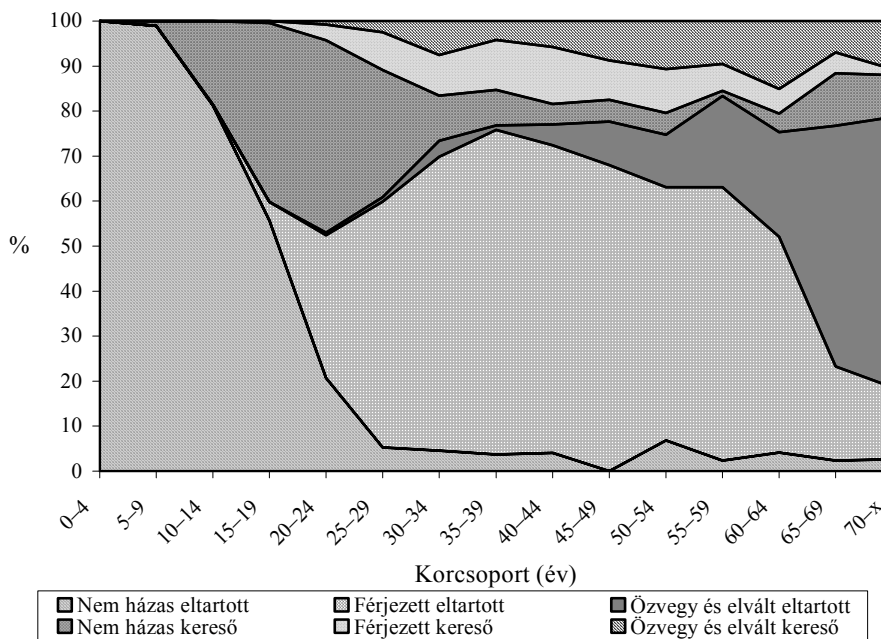
A református (IX. ábra) és a zsidó nők (X. ábra) életciklusa némileg eltér a római katolikusokétól. A „nem házas kereső” pozícióba tartozók aránya a zsidó nők körében 40, a reformátusok között pedig csak 30 százalékra emelkedik, vagyis jóval kisebb mértékű, mint a római katolikusoké és tartalmában is más. Nem kizárólag szolgálatvállalást jelent, hanem számos egyéb keresővel: kereskedelmi, ipari és tisztviselői foglalkozások képviselőivel is találkozunk közöttük. Házasságkötés után viszont ennek a két felekezetnek a nőtagjai jóval magasabb arányban maradnak otthon (kerülnek az eltartott kategóriába), mint a katolikusok. Ugyanakkor az ő életútjuk is eltávolodik némileg egymástól: a reformátusok között valamivel emelkedik a (férjezett vagy özvegy) keresők aránya, míg a hajadonként némileg magasabb arányban keresővé lett zsidó nők elsőprő többsége házasságkötése után soha többé nem vállal családon kívüli munkát, még akkor sem, ha megözvegyül.

A különböző felekezetű nőket együttesen tekintve azonban nem tudunk közöttük határozott foglalkozási modelleket elkülöníteni, hiszen többségük (legalább 60 százalékuk) tizenéves korától kezdve társadalmi csoportjától többékevésbé függetlenül „eltartottként” a háztartásban dolgozik. Mindössze egy szűk – az összes nő legfeljebb 5 százalékát kitevő – réteg kezd felnőtt korában ipari-kereskedelmi tevékenységbe, és azt élete végéig folytatja. Két sajátos időleges eltérést azonban látunk ettől az életúttól. A fiatalok egy hányada –

tizenéves korban közel ötödrészüket – átmenetileg szolgálatban áll, cselédként tevékenykedik (mint láttuk, főként a római katolikusok), amivel csak házasságkötése után hagy fel. A másik eltérés főleg a 40 év feletti korosztályoknál tapasztalható, közöttük ugyanis megszorodik a mindenféle egyéb keresőfoglalkozást űző nők aránya, ami a 60 év felettek körében már a 20 százalékot is eléri. Más forrásokból tudjuk, hogy a kereső nők számottevő része özvegy – ha az egyedül maradt nőnek nincs módja új házasságot kötni, akkor saját létfenntartása érdekében valamilyen keresőfoglalkozást kell választania.

IX. A református nők feltételezett életciklusa Miskolcon (1880)
Calvinist females' supposed life cycle in Miskolc (1880)

X. A zsidó nők feltételezett életciklusa Miskolcon (1880)

Jewish females' supposed life cycle in Miskolc (1880)

Mielőtt megpróbálnánk az ábrák tanulságait összegezni, vessük össze eddigi információinkat az egyházi anyakönyvekből származó házasságkötési adatokkal. A házasságkötés az egyes csoportok tagjai esetében némileg eltérő életkorhoz köthető (1. táblázat). A római katolikus férfiak és nők valamivel (egy-két évvel) idősebb korban házasodnak, mint a reformátusok és a zsidók, míg a falusiak (a hámosi munkások) valamivel fiatalabb korban, mint a miskolci városiak. Ami az újraházasodást illeti (2. táblázat), az egyházi anyakönyvi adatok nem mindig túl hangsúlyosan, de visszaigazolják a nemek szerinti különbségeket. A legtöbb esetben ugyanis az újraházasodó férfiak aránya magasabb, mint a nőké. Sajátos kivételt képeznek e tekintetben a római katolikusok, ugyanis bár az említett különbség kezdetben közöttük is észlelhető, a helyzet a 19. század közepén megfordul, és 1880 körül az újraházasodó nők aránya már meghaladja a férfiakét. (A változás okának felderítéséhez további kutatások látszanak szükségesnek.) Az anyakönyvi adatok tehát nem mondanak igazán ellent bemutatott életciklusmodelljeinknek, de nem is igazán gazdagítják értelmezésüket.

1. Az első házasságkötés idején betöltött átlagos életkor Miskolcon és Hámoron
Mean age at first marriage in Miskolc and Hámor

Időszak	Hámor	Miskolc		
	Római katolikusok	Római katolikusok	Reformátusok	Zsidók
Férfiak				
18. század vége	26,5 ^a	27,6 ^b	25,5 ^c	...
1828–1830	27,2 ^d	27,2	27,2	...
1879–1882	... ^e	27,8	27,0	26,6
Nők				
18. század vége	21,5 ^a	21,2 ^b	19,7 ^c	...
1828–1830	21,3 ^d	22,4	22,4	...
1879–1882	... ^e	22,7	21,8	21,8

^a 1794–1802

^b 1786–1789

^c 1766–1773

^d 1826–1831

^e A házassági adatok hiányoznak az anyakönyvekből.

Források: egyházi anyakönyvek.

2. Az újraházasodás mértéke Miskolcon és Hámoron
Proportion of remarriages in Miskolc and Hámor

Időszak	Hámor	Miskolc		
	Római katolikusok	Római katolikusok	Reformátusok	Zsidók
Férfiak (%)				
18. század vége	(3,1) ^a	22,3
1828–1830	20,0	15,2	16,2	...
1879–1882	... ^e	18,6	18,4	17,3
Nők (%)				
18. század vége	(6,3) ^a	17,2
1828–1830	17,3	15,6	7,5	...
1879–1882	...	21,1	15,8	7,3

^a A település keletkezését röviddel követő időszak.

Források: egyházi anyakönyvek.

3. ÖSSZEGZÉS

A makroadatokkal folytatott háztartásszerkezeti, valamint a szolgaként élés elterjedésével kapcsolatos kutatásaink (*Faragó 2003a*) alapján úgy tűnik, mintha a 18. század végi adatok egy szinttel alacsonyabban – regionális helyett megyei szinten – reprodukálták volna a John Hajnal-féle keleti és nyugati házasodási és háztartáskeletkezési modellek közötti határvonalat a történeti Magyarországon belül (és a vonalat mintha egy kissé keletebbre helyezték volna). Ugyanakkor azt is megállapítottuk, hogy a bonyolult összetételű háztartások és a magyarországi viszonylatban korainak, illetve későinek számító házasodás zónái, valamint a nagy arányban szolgát foglalkoztató háztartások regionális képe nem illeszkedik zavartalanul egymáshoz. Az említett jelenségek, illetve szerveződési formák területi megoszlása azt sugallja számunkra, hogy a szolgálatvállalásnak, a korai házasságkötésnek és a bonyolult összetételű háztartások magas arányának a Kárpát-medence régióiban és helyi társadalmaiban realizálódó összefüggése nem teljesen világos és semmi esetre sem nevezhető egyértelműnek.

Mindezt azzal kapcsoltuk össze, hogy a török háborúk során a 16–17. században megritkult népességű területek 18. századi újratelepítése a szélrózsa minden irányából érkező telepésekkel történt meg, akik nem csak egy sok tekintetben – mai szóval – multikulturálisnak nevezhető társadalmat hoztak létre, hanem különböző házasodási és családmodelleket, különböző életciklusmintákat honosítottak meg, illetve terjesztettek el a Kárpát-medencében. E jelenségek, illetve struktúrák részben régiókhoz, részben társadalmi rétegekhez, részben életmódokhoz, részben kulturális csoportokhoz kötődnek, s e tényezők egymást is átfonják.

A 18–19. század fordulójáról származó, Miskolc és környékére vonatkozó adatok alapján felrajzolt négy férfi és egy női életciklusmodell eléggé eltérő életutakat jelez, melyeknek mind demográfiai, mind társadalmi értelemben számos sejthető következménye lehetett. A nemesi, a kézműves- és a (háromi adatokra alapozott) „munkás”-modell nyilvánvalóan némileg alacsonyabb termékenységet, ugyanakkor rendezettebb életutat sejtet. Ezen belül a munkás- és kézművesmodell határozottan nyugat-európai mintákat látszik követni: a gyermeki állapotot a családtól részben távol töltött tanulási, tapasztalatszerzési szakasz váltja fel, majd az önállósulás, a családalapítás és ezzel párhuzamosan a saját háztartás létrehozása következik. A nemesi modellből hiányzik a külső tanulási-tapasztalatszerzési szakasz, a fiatalok otthon várják ki az önállósulás lehetőségét. A negyedik életpályamodellel a gyermeki állapotból korai házasságkötésen, a szülőkkel való rövidebb-hosszabb együttélésen keresztül vezet a viszonylag kései önállósulás felé. Ebben a formációban a házasodás és az önálló háztartás nem kapcsolódik szorosan össze, az életpályamodellel vagy maga-

sabb termékenységgel jár, vagy a házasságon belüli születéskorlátozáshoz vezet. A háztartás együtt élő tagjait nem szerződészerű, hanem a szokásokon és vérségi kapcsolatokon alapuló viszony köti egymáshoz, ami az együttélés rokoni-családi konfliktusoktól nem mentes bonyolódásával járó kelet-európai utat jelenti. Bár elégtelen a konkrét írásos alapunk rá, feltételezzük, hogy a női életciklusok változatainak száma feltehetőleg kevesebb, mint az itt felsorolt négy férficiklustípusé. A nők élete ugyanis az iparosítás előtti időszakban (mely a Kárpát-medencében egészen a 19. század közepéig, második harmadáig tart) sokkal inkább a férjhez menés és a gyermekszülés köré koncentrált, így kevesebb verzióra nyújtott lehetőséget.

Úgy tűnik, hogy a különböző csoportok és életstratégiák szimbiózisa, illetve egymás mellett élése a 19. század utolsó harmadáig viszonylag működőképes. Az ezt követő szakaszban azonban az urbanizáció és az iparosítás az életciklusmodelleket egyrészt egyre jobban a – többnyire újonnan kialakult – társadalmi rétegekhez igazítja, másrészt a korábbi kulturális gyökerű eltéréseket fokozatosan erodálni kezdi. (A helyzet paradoxona, hogy mindeközben a magyarországi közéletben ekkoriban a magyarok és nem magyarok között egyre szélesebb körben terjedni kezdő nacionalizmus lázas igyekezettel hangsúlyozza az egyes etnikai, nyelvi és felekezeti csoportok közötti különbségeket.) Adataink ugyanakkor azt sugallják, hogy a kulturális különbségek csökkenése és a foglalkozásokhoz kötött életciklusmodellek elterjedése a nők esetében némileg lassúbb ütemű. (Ami nem független attól a tényről, hogy csak a 20. század közepe óta dolgozik a többségük, és nem is feltétlenül saját jószántából.)

Az elmondottak alapján tehát nem alap nélkül vélekedhetünk úgy, hogy a család- és háztartástípusok, illetve a házassági és életciklusmodellek keletnyugati típusú felosztása messze jár az egykorú valóságtól. Sőt, nem is egyszerűen arról van szó, hogy Dél- vagy Közép-Európa társadalmában egyszerre több háztartás-keletkezési rendszer és életciklusmodell létezik (*Benigno* 1989; *Faragó* 2003a). Minden valószínűség szerint úgy számolhatunk többféle háztartás- és életciklusmodellel, hogy ezek egymástól területileg sem mindig különíthetők el. Esetenként egymás mellett, egymással szimbiózisban is élhetnek – legalábbis az iparosítás előtti korszakban, illetőleg a nagyobb létszámú, mind társadalmilag, mind kulturálisan vegyes közösségekben –, ily módon színes szöttevé változtatva a felülnézetből egységesnek látszó, a nyugati társadalomkutatás által hosszú ideig egyszerűen „keletinek”, periférikusnak tartott társadalmakat. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy felvetésünk sok tekintetben hipotetikus, egyetlen város viszonylag kevés számú adatára támaszkodik, tehát további, sokkal mélyebb, sokkal alaposabb vizsgálatok után kiált. De talán érdemes a következő kutatások során az itt közreadott adatokon, a felvetett szempontokon, a bemutatott különbségeken elgondolkodnunk. Hogy Peter Laslett (1987) gondolatával fejezzük be írásunkat: „lehet, hogy nem tudjuk

teljesen elkerülni, hogy bizonyos mértékig hibázzunk, de mindent meg kell tennünk, hogy annak lehetőségét/nagyságát csökkentsük.”

IRODALOM

- Andorka, Rudolf – Tamás Faragó* (1983): Pre-Industrial Household Structure in Hungary. In: Richard Wall – Jean Robin – Peter Laslett (szerk.): Family Forms in Historic Europe. 281–307. Cambridge; New York; London: Cambridge University Press.
- Benigno, Francesco* (1989): The Southern Italian Family in the Early Modern Period: a Discussion of Co-Residential Patterns. *Continuity and Change* 4, no. 1. 165–94.
- Coale, Ansley J. – Susan C. Watkins* (1986): The Decline of Fertility in Europe. The Revised Proceedings of an Conference on the Princeton European Fertility Project. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Dupâquier, Jacques* (1988): Histoire de la population française. Paris: Presses Universitaires de France.
- Faragó Tamás* (1977): Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787–1828. *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. 105–214.
- Faragó Tamás* (1985): Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724–1779). *Történeti Demográfiai Füzetek* 2. 7–45, 98, 101.
- Faragó Tamás* (2000): A város népessége. In: Faragó Tamás (szerk.): Miskolc története III/1. 1702–1847-ig. 151–272. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár.
- Faragó, Tamás* (2003a): Different Household Formation Systems in Hungary at the End of the 18th Century: Variations on John Hajnal's Thesis. *Demográfia* 46, no. Special Edition. 95–136.
- Faragó Tamás* (2003b): Miskolc népessége a XIX. század közepétől az első világháborúig. In: Veres László (szerk.): Miskolc története IV/21. 1848-tól 1918-ig. Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. 567–619.
- Hajnal, John* (1965): European Marriage Patterns in Perspective. *Population in History*. In: David Victor Glass – D. E. C. Eversley (szerk.): *Essays in Historical Demography*. London: Arnold. 101–43.
- Hajnal, John* (1982): Two Kinds of Pre-Industrial Household Formation System. *Population and Development Review* 8, no. 3. 449–94.
- Hammel, Eugene A.* (1990): A Theory of Culture for Demography. *Population and Development Review* 16, no. 3. 455–85.
- Hammel, Eugene A. – D. S. Friou* (1997): Anthropology and Demography: Marriage, Liaison, or Encounter? In: David I. Kertzer – Tom Fricke (szerk.) *Anthropological Demography: Toward a New Synthesis*. Chicago: University of Chicago Press. 175–200.
- Hareven, Tamara K.* (1974): The Family As Process: the Historical Study of the Family Cycle. *Journal of Social History* 7, no. 3. 322–29.
- Kaser, Karl* (1997): Der Erbfall jenseits der „Hajnal-Mitterauer-Linie”. In: Franz X. Eder, Peter Feldbauer – Erich Landsteiner (szerk.): *Historischer Haushaltsformierungsmuster im Südosten Europas. Wiener Wege der Sozialgeschichte. Kulturstudien*, 30. Wien: Böhlau. 163–81.

- Kertzer, David I. – C. Brettel* (1987): Advances in Italian and Iberian Family History. *Journal of Family History* 12, no. 1–3. 87–120.
- Laslett, Peter* (1966): The Study of Social Structure From Listings of Inhabitants. In: Eversley, D. E. C. – Peter Laslett – E. A. Wrigley (szerk.): *An Introduction to English Historical Demography*. Cambridge Group for the History of Population and Social Structure, 1. London: Weidenfeld and Nicholson. 160–208.
- Laslett, Peter* (1972): Mean Household Size in England Since the Sixteenth Century. In: Laslett, Peter – Richard Wall (szerk.): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press. 125–58.
- Laslett, Peter* (1977): Characteristics of the Western Family. *Journal of Family History* 2, no. 1. 89–115.
- Laslett, Peter* (1983): Family and Household As Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared. In: Wall, Richard – Jean Robin – Peter Laslett (szerk.) *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge-New York-London: Cambridge University Press. 513–63.
- Laslett, Peter* (1987): The Character of Familial History, Its Limitations and the Conditions for Its Proper Pursuit. *Journal of Family History* 12, no. 1–3. 263–84.
- Laslett, Peter – Richard Wall* (1972): *Household and Family in Past Time*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mitterauer, Michael – Alexander Kagan* (1982): Russian and Central European Family Structures: a Comparative View. *Journal of Family History* 7, no. 1. 103–31.
- Mitterauer, Michael – Reinhard Sieder* (1982): *The European Family. Patriarchy to Partnership From the Middle Ages to the Present*. Oxford: Blackwell.
- Moring, Beatrice* (1996): Marriage and Social Change in South-Western Finland, 1700–1870. *Continuity and Change* 11, no. 1. 91–113.
- Séguy, Isabelle* (2001): *La population de la France de 1670 à 1829: L'enquête Louis Henry et ses données*. Paris: INED.
- Wall, Richard – Jean Robin – Peter Laslett* (1983): *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge; New York; London: Cambridge University Press.
- Wrigley, E. A. et al.* (1997): *English Population History From Family Reconstitution, 1580–1837*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wrigley, E. A. – Roger Schofield* (1981): *The Population History of England, 1541–1871: A Reconstruction*. London: Arnolds.

RÖVIDÍTÉSEK

BML = Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár

MStK = Magyar Statisztikai Közlemények

Tárgyszavak:

Életciklus

Családszerkezet

Történeti demográfia

**LIFE CYCLES AND FAMILY MODELS IN A HUNGARIAN TOWN
IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES***Abstract*

The four male and one female life cycle models based on the data of an urban centre in Hungary during the late 18th – early 19th century shows relatively different life courses within one local society. According to the data of the investigated city, Miskolc, we have to reckon with a multiplicity of household and life cycle models in such a way that these cannot always be clearly separated from each other in a territorial sense, they lived alongside each other in a symbiosis at least in the pre-industrial period. The Eastern-Western type division of family and household types and marriage and life cycle models is far removed from the contemporary reality. In the course of the 19th century, however, urbanisation and industrialisation causes life cycle models to be far more tightly aligned with the, usually newly emerged, social strata and at the same time they begin gradually to erode differences which had arisen from earlier cultural roots. Nevertheless the shrinkage of cultural differences and the spreading of occupation-related life cycle models were slower in pace among women.

KÖZLEMÉNYEK

A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI NYUGDÍJRENDSZEREK ÉS A TERMÉKENYSÉG KÖLCSÖNHATÁSA¹

MÉSZÁROS JÓZSEF

BEVEZETÉS

A nyugdíjrendszerek válságáról sokan és sokféleképpen cikkeznek, mind a szakirodalomban, mind a napi sajtóban. A szerzők döntő többsége az idős korosztályok arányának emelkedéséből következő kihívásokat vizsgálja, és megállapítja, hogy jelenlegi formájukban a felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek nehezen tarthatók fenn. A magunk okfejtését arra az általánosan elfogadott szakmai nézetre alapozzuk, hogy a nyugdíjrendszer és a termékenység kölcsönhatásban van egymással, így indokolatlan bármelyiket is külső tényezőként kezelni. A gazdaság teljesítménye, a foglalkoztatási ráták, a termékenység és a várható élettartam egyaránt befolyásolják a nyugdíjrendszerek működését. Írásunk elején röviden bemutatjuk e legfontosabb tényezők trendjeit, rámutatunk arra, hogy rövid távon ugyan a foglalkoztatottság kiterjesztése lenne a legfontosabb cél, hosszabb távon azonban a társadalombiztosítási rendszerek fenntarthatóságának kulcsa a magasabb születésszám. Tanulmányunkban azt a felfogást követjük, hogy ezek a folyamatok nem egyirányúak, nagyon sok bennük a visszacsatolás, és egy ilyen visszacsatolási ág, a gyermekáldás és a nyugdíjrendszer kapcsolatát kívánjuk részletesebben elemezni. Rámutatunk arra, hogy megfontolásra érdemes javaslatnak tartjuk a nyugdíjrendszer jelenlegi szervezetét egy demográfiai pillérrel kiegészíteni.

A nyugdíjrendszereket érő kihívások a következő évtizedekben

Úgy véljük, hogy a nyugdíjrendszerek problémáit elemezve számos szerző túlhangsúlyozza a „fenyegető demográfiai válság” szerepét. Hazánkban és Európa legtöbb országában rövid és középtávon legalább ilyen fontos tényező az alacsony foglalkoztatottsági ráta. Amennyiben ezt sikerülne folyamatosan, évente 2–3%-kal emelni, legalábbis elodázhathatnánk a nyugdíjrendszerek válságának elmélyülését. A hosszabb távon érvényesülő folyamatokat természetesen a foglalkoztatottsági ráta növekedése sem változtathatja meg.

¹ A cikk alapjául az NKFP 5/024/2004 NKFP kutatás szolgált.

1. Teljes termékenység, 1960–1998
Total Fertility Rate, 1960–1998

Ország	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1998
Belgium	2,56	2,61	2,25	1,73	1,68	1,50	1,62	1,565	1,53
Franciaország	2,73	2,84	2,47	1,93	1,95	1,82	1,78	1,71	1,75
Hollandia	3,12	3,04	2,57	1,66	1,60	1,50	1,62	1,54	1,62
Németország (nyugat)	2,37	2,51	2,03	1,45	1,56	1,27	1,45	1,25	1,34
Németország (kelet)	2,33	2,48	2,19	1,54	1,94	1,74	1,40	–	–
Norvégia	2,91	2,93	2,50	1,99	1,72	1,68	1,93	1,87	1,81
Svédország	2,20	2,42	1,92	1,77	1,68	1,73	2,13	1,73	1,51
Egyesült Királyság	2,72	2,85	2,43	1,79	1,91	1,78	1,83	1,70	1,72
Dánia	2,54	2,61	1,95	1,55	1,55	1,45	1,67	1,80	1,72
Finnország	2,72	2,47	1,83	1,69	1,63	1,65	1,78	1,81	1,70
Izland	4,17	–	2,81	–	2,48	–	2,30	2,08	2,05
Írország	3,76	4,05	3,93	3,44	3,25	2,49	2,11	1,83	1,93
Olaszország	2,41	2,55	2,42	2,19	1,64	1,42	1,33	1,18	1,19
Portugália	3,10	3,07	2,83	2,59	2,18	1,70	1,57	1,40	1,43
Spanyolország	2,86	2,97	2,90	2,81	2,20	1,61	1,36	1,18	1,15
Magyarország	2,02	-1,82	1,97	2,35	1,92	1,83	1,84	1,57	1,33
Cseh Köztársaság	2,11	–	1,91	–	2,10	–	1,89	1,28	1,26

Forrás: OECD Health data 2000.

2. Teljes termékenységi arány, 2000–2030
Total Fertility Rate, 2000–2030

Ország	2000	2005	2010	2020	2030
Belgium	1,54	1,61	1,68	1,74	1,77
Dánia	1,77	1,76	1,76	1,79	1,80
Németország	1,40	1,45	1,47	1,50	1,50
Görögország	1,34	1,42	1,45	1,52	1,56
Spanyolország	1,19	1,28	1,34	1,42	1,48
Franciaország	1,73	1,78	1,79	1,80	1,80
Írország	1,89	1,85	1,83	1,82	1,81
Olaszország	1,22	1,31	1,36	1,43	1,48
Luxemburg	1,72	1,74	1,75	1,79	1,80
Hollandia	1,71	1,76	1,79	1,79	1,79
Ausztria	1,31	1,38	1,41	1,45	1,48
Portugália	1,53	1,60	1,64	1,69	1,70
Finnország	1,73	1,71	1,69	1,70	1,70
Svédország	1,50	1,56	1,61	1,70	1,77
Egyesült Királyság	1,72	1,73	1,75	1,79	1,80

Forrás: Economic Policy Committee 2000.

A termékenység ráták az utóbbi negyven évben Európa-szerte nagyon jelentős mértékben csökkentek, és ma már lényegében nincs olyan európai társadalom, amelyben a termékenység elégséges lenne a demográfiai egyensúly megőrzéséhez (1. és 2. táblázat).

A nyugdíjrendszerek fenntarthatóságát a demográfiai folyamatok közül nemcsak a termékenység befolyásolja, hanem kritikus tényezője a várható élettartam is. Ez az utóbbi évtizedekben valamennyi fejlett társadalomban számottevően emelkedett. A trend a demográfusok előrejelzése szerint tovább tart, s az elkövetkezendő évtizedekben a várható élettartam átlagosan 4–5 éves növekedésével számolhatunk. Targyunkat tekintve ebből az következik, hogy egyre több ember fog egyre hosszabb ideig ellátást kapni, a nyugdíjrendszereknek ehhez a megváltozott feltételhez kell igazodniuk. (A társadalombiztosítási nyugdíjrendszerek esetében úgy számolhatunk, hogy elfogadható helyettesítési ráta mellett átlagosan három év aktív időszak teremti meg egy év nyugdíját. Eszerint a nyugdíjkorhatár emelése elkerülhetetlen.)

3. Születéskor várható élettartam (férfiak)
Life expectancy at birth (males)

Ország	2000	2005	2010	2020	2030
Belgium	75,3	76,6	77,6	79,2	80,1
Dánia	74,2	75,7	76,5	77,4	78,5
Németország	74,7	75,7	76,6	78,1	79,2
Görögország	75,9	76,9	77,7	79,1	80,2
Spanyolország	74,9	75,4	75,9	77,0	78,0
Franciaország	74,8	75,8	76,8	78,3	79,3
Írország	74,0	74,9	75,8	77,2	78,2
Olaszország	75,5	76,5	77,4	79,0	80,1
Luxemburg	74,4	75,8	77,1	78,8	79,7
Hollandia	75,5	76,3	77,0	78,2	79,2
Ausztria	75,0	75,5	76,1	77,3	78,5
Portugália	72,0	72,9	73,8	75,4	76,8
Finnország	73,9	74,9	75,7	77,4	78,7
Svédország	77,3	77,7	78,2	79,1	80,0
Egyesült Királyság	75,2	76,1	77,0	78,3	79,3

Forrás: Economic Policy Committee 2000.

4. Születéskor várható élettartam (nők)
Life expectancy at birth (females)

Ország	2000	2005	2010	2020	2030
Belgium	81,5	82,4	83,3	84,5	85,1
Dánia	79,0	79,7	80,2	81,1	82,0
Németország	80,8	81,6	82,3	83,5	84,3
Görögország	81,0	81,7	82,4	83,5	84,3
Spanyolország	82,1	82,8	83,3	84,2	84,7
Franciaország	82,8	83,6	84,2	85,4	86,3
Írország	79,4	80,2	81,0	82,3	83,2
Olaszország	82,0	82,7	83,4	84,5	85,3
Luxemburg	80,8	81,7	82,5	83,7	84,5
Hollandia	80,9	81,5	82,0	83,1	84,1
Ausztria	81,2	81,6	82,1	83,0	84,0
Portugália	79,2	79,9	80,7	82,0	83,1
Finnország	81,1	81,8	82,5	83,6	84,0
Svédország	82,0	82,4	82,8	83,5	84,3
Egyesült Királyság	80,0	80,9	81,7	83,1	84,1

Forrás: Economic Policy Committee 2000.

Különösen megnövekedett a várható élettartam a 65. életévüket elérték körében. Az 5. táblázat adatai világossá teszik, hogy a nyugdíjba vonulás jelenleg általánosnak tekinthető időzítése hosszabb távon egyértelműen tarthatatlan lesz, hiszen ez a legtöbb társadalomban átlagosan 17 éves ellátást jelentene, amelynek forrásait az egyre fogyatkozó fiatalabb korosztálynak kell megteremtenie.

5. A 65 éves kort betöltöttek még várható élettartama, 1996
Life expectancy at the age of 65

Ország	Várható élettartam 65 éves korban	
	férfi	nő
Belgium	14,0	18,3
Kanada	15,7	19,9
Franciaország	15,9	20,3
Németország	14,6	18,3
Olaszország	15,3	19,1
Japán	16,5	20,9
Hollandia	14,8	19,1
Spanyolország	15,5	19,2
Svédország	16,0	19,8
Egyesült Királyság	14,6	18,3
Egyesült Államok	15,5	19,0

Az utóbbi évtizedek felerősítették a korábbi folyamatokat, azaz a csökkenő születésszám és a meghosszabbodott élettartam következtében a fejlett társadalmak korfája átalakult. Míg korábban az idősebbek voltak kisebbségben, napjainkra a fiatalokhoz

viszonyított arányuk radikálisan megváltozott. Ez a körülmény új kihívás elé állítja az időskori ellátórendszereket, mivel mindmáig arra az alapfeltevésre épültek, hogy a mindenkor aktív korosztályok a népességen belül érdemi túlsúlyban vannak. Így a döntéshozók a rendszer finanszírozhatósága érdekében kénytelenek a nyugdíjkorhatár emelésével szembenézni. Külön nyomatékot ad a változtatás iránti igénynek, hogy napjainkban válik érzékelhetővé annak hatása, hogy a hetvenes évekkel bezárólag a nyugdíjrendszerek lényegében a teljes társadalmat lefedték.

Az 1960-as évek társadalmi változásai, a nők iskoláztatásának expanziója, tömeges munkába állásuk, az ezek nyomán is megváltozott értékrend a termékenység radikális visszaesését hozta magával az elmúlt harminc évben. Míg 1960-ban nem akadt olyan európai állam, amelyben a teljes termékenység 2,0 alatt maradt volna, napjainkra ez az adat 1,5 körül ingadozik. Változatlan trendeket feltételezve az európai társadalmak rendkívüli arányú előregedésével kell számolnunk, de még ha a termékenység a jelenlegi szint körül stabilizálódik is, a mostaninál akkor is jóval nagyobb számú idősről kell a társadalmaknak gondoskodniuk. A nagy nemzetközi szervezetek, mint a Világbank, az OECD vagy az Európa Közösség különböző tanulmányokat készítettek és programokat indítottak arra, hogy a társadalombiztosítási rendszereket felkészítsék a megnövekedett létszámú idős korosztályok ellátására. Ezek indoklását elismerve ismételten hangsúlyozzuk azonban, hogy a közkeletű hiedelmekkel ellentétben a társadalombiztosítás ismert rendszereit nem csak a demográfiai változások veszélyeztetik.

FOGLALKOZTATOTTSÁG EURÓPÁBAN

A nyugdíjrendszerek egyensúlyi viszonyai – mint arra már utaltunk – nemcsak a várható élettartamtól, a születési rátától és a gazdasági teljesítménytől függenek, hanem a foglalkoztatási rátától is. Az utóbbi évtizedekben azonban a foglalkozási viszonyok is alapvetően átrendeződtek a fejlett országokban. Míg korábban egy munkás életpálya egyszerűen kalkulálható, átlagosan néhány munkahellyel leírható volt, addig napjainkra szétferedezett, maga a munkaerőpiac „rugalmasabbá” vált. A hatvanas években az 55 évesnél idősebbek munkaerő-piaci helyzete lényegében nem különbözött a fiatalokétól, ma az „idősebb” munkavállalók komoly nehézségekkel néznek szembe. Foglalkoztatottságuk jelentős mértékben csökkent (következésképp befizetéseik hiányoznak a nyugdíjkasszából). Számos országban a foglalkoztatási problémákat korai nyugdíjazással vélik enyhíteni. (Ez pedig terheli a nyugdíjkasszát.) Az utóbbi tizenöt évben a klaszszikus foglalkoztatási szerkezet érdemi átalakuláson ment át. A gazdasági struktúra változása folytán a nagyipari foglalkoztatottak aránya visszaesett, míg a szolgáltatások területén egyre többen dolgoznak. Mindezek nyomán módosult az alkalmazottak klaszszikus bérmunkásszerepköre. Megjelentek az atipikus foglalkoztatási formák, megnőtt a részmunkaidőben foglalkoztatottak száma, és az önfoglalkoztatottak hányada is jóval magasabb lett. Ezek a fejlemények nagyon jelentős következményekkel járnak a nyugdíjrendszerek számára, főként a nem várományfedezeti és különösen a biztosításmatematikailag nem korrekt rendszerek esetében. A munkában töltött életszakasz kurtulásával a biztosítottak egyre rövidebb ideig fizetnek járulékot – sokan ezt is csak a részmunkaidőnek megfelelően csökkentett mértékben –, míg egyre hosszabb ideig élvezik járadékaikat. Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer egyensúlyát veszélyeztető ténye-

ző. Ha a szabályozás előír valamilyen minimális ellátási szintet, gyakran ehhez igazodik a részmunkaidős foglalkoztatás.

6. *A részmunkaidőben* foglalkoztatottak aránya az EU-ban (1995)*
Proportion of part-time workers in the European Union (1995)

Ország	A foglalkoztatottakon belüli arány	A heti 9 óránál rövidebb időtartamban foglalkoztatottak aránya
Hollandia	36,7	9,1
Svédország	27,4	2,9
Egyesült Királyság	26,5	4,6
Dánia	24,0	5,2
Belgium	20,2	0,6
Írország	18,7	1,4
Franciaország	18,0	1,2
Németország	17,4	1,7
Olaszország	14,2	0,9
Spanyolország	9,9	0,9

* Részmunkaidő 1–34 munkaóra között.

Forrás: Corbier: Part-Time Work in Europe.

7. *A rövid (20 óránál kevesebb) részmunkaidős foglalkoztatottság aránya a részmunkaidős (kevesebb mint 30 óra) foglalkoztatáson belül*
Proportion of short time (under 20 hours per week) partial employment within partial employment (under 30 hours per week)

Ország	Férfi		Nő	
	1987	1997	1987	1997
Belgium	21,5	28,6	34,5	41,7
Dánia	72,6	79,8	39,5	50,6
Németország	51,6	59,7	32,0	47,5
Görögország	21,1	26,5	26,5	27,2
Spanyolország	38,6	35,4	47,4	42,5
Franciaország	37,4	33,7	38,9	35,5
Írország	30,9	34,7	40,6	41,8
Olaszország	53,4	57,6	36,3	37,2
Luxembourg	12,9	17,1	38,3	30,4
Hollandia	61,4	70,7	65,9	57,4
Ausztria	..	43,9	..	26,0
Portugália	35,1	41,8	40,1	44,0
Finnország	..	55,1	..	47,2
Svédország	..	48,2	..	30,5
Egyesült Királyság	55,6	63,0	60,2	58,3

Forrás: OECD (1999) Employment Outlook, data from EUROSTAT.

8. *Idősebb férfiak a munkaerőpiacon, foglalkoztatottság az 55–64 éves férfiak között (%)*
Elderly males on the labour market: employment rate of males aged 55–64 (%)

Ország	1960/62	1970	1984/85	Változás
Norvégia	90	87	80	-12
Svédország	92	85	76	-14
Franciaország	80	75	50	-30
Németország	83	82	58	-25
Hollandia	85	81	54	-31
Kanada	86*	84	71	-15
Egyesült Királyság	94	91	69	-25
Egyesült Államok	83	81	69	-14

*Kanada esetében 1965-ös adat szerepel az 1960-as helyett.

Forrás: ILO.

A fejlett államok növekvő munkaerő-szükségletüket a hatvanas-hetvenes években aktív bevándorlási politikát alkalmazva elégítették ki. Napjainkban ezek a társadalmak a bevándorlók korlátozott integrációjából eredő problémákkal kénytelenek szembesülni, amire a legtöbbjük bevándorlási politikájának módosításával reagál. Kérdés, hogy a gazdasági növekedés fenntartható-e tartósan szűkülő munkaerőpiac mellett. Ha nem, akkor a legtöbb európai állam, illetve az Európai Unió nyilvánvalóan arra kényszerül, hogy újragondolja bevándorlási politikájának prioritásait, illetve a bevándorlók integrációjának kérdéseit. Ezek a dilemmák hazánkban is hamarosan felvetődnek.

A fenti okfejtésből világossá válhat, hogy a születési ráták stabilizálódása és a foglalkozási ráták csekély mértékű növekedése esetén a jelenlegi állapothoz hasonló vagy kissé romló trend várható az elkövetkező évtizedben.

A FELOSZTÓ-KIROVÓ RENDSZEREK „BELSŐ ADÓSSÁGA”

A második világháború után az abban legtöbb veszteséget elszenvedett európai országok a korábbi várományfedezeti helyett a felosztó-kirovó társadalombiztosítási rendszert vezették be. A harcok során jórészt megsemmisültek az addig fedezetül szolgáló tőkejóságok, így az akkori kormányzatok nem hozhattak más döntést.

Ez a szisztéma hangsúlyozottan a keresztmetszeti egyensúlyra épít, azaz az adott évi befizetések és kifizetések összhangját igényli. A mai deficit két forrásból táplálkozik. Az egyik keletkezéstörténeti természetű: a rendszer bevezetésének idején a járulékokat az egyensúlyi szint alatt állapították meg. Ha elfogadjuk azt, hogy egy-egy generáció befizetéseinek és járadékainak összességében egyensúlyban kell lennie, ebből adott helyettesítési ráták és demográfiai mutatók mellett kiszámolhatók az „egyensúlyi” befizetések. Az induláskor azonban ettől a szinttől gyakorta elmaradtak. Voltak olyan társadalmak is, amelyek politikusai elég bölcssek voltak ahhoz, hogy az egyensúlyi járulékokra alapozott befizetések többleteit ún. demográfiai tartalékba helyezték. Általában azonban nem ez volt a gyakorlat, így a nyugdíjigérvények és a tényleges befizetések

nem voltak egyensúlyban. A deficit másik forrása a várható élettartam emelkedése, ami az egyensúlyi nyugdíjárulékot is szükségképpen megnövelte. Miután a rendszer nem alkalmazkodott ehhez a változáshoz, ez az elem is hozzáadódott a generációs egyensúly hiányához. Mindezek nyomán jelentős államadósság halmozódott fel.

A felosztó-kirovó rendszerek „belső adósságának” vizsgálata az 1980-as években kezdődött el. Ezek – leegyszerűsítő feltételek mellett – a várományok jelenértékét adják meg. A számok néhány ponton ugyan vitathatóak, de nagyságrendjük mindenképpen figyelmet érdemel.

*9. Felhalmozott nyugdíjjogosultságok a GDP %-ában
Cumulated rights to a pension in the percentage of the GDP*

Ország	Felhalmozott jogosultságok a 1990-es GDP %-ában				Kumulált jogok a GDP %-ában*	Államadósság a GDP %-ában, 1994 (IMF-adat)
	Teljes (3)+(4)-(5)	Jelenleg nyugdíjban	Jelenleg foglalkoztatottak	Tartalékok	Teljes	Teljes
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
Belgium	–	–	–	–	75	136
Kanada	105	42	71	8	–	96
Dánia	–	–	–	–	87	69
Franciaország	216	77	139	–	83	48
Németország	157	55	102	–	138	50
Görögország	–	–	–	–	185	114
Írország	–	–	–	–	55	–
Olaszország	259	94	165	–	157	129
Japán	145	51	112	18	–	83
Luxembourg	–	–	–	–	156	–
Hollandia	–	–	–	–	103	79
Portugália	–	–	–	–	93	71
Spanyolország	–	–	–	–	93	63
UK	139	58	81	–	68	46
US	89	42	70	23	–	69

* Kune 1996; Holzmann 2000.

Forrás: Disney (1999).

A NYUGDÍJRENDSZEREKKEL SZEMBEN ÉRVÉNYESÍTENDŐ SZEMPONTOK

A társadalombiztosítási rendszerek elemzése során gyakorta használunk nem egységesen értelmezett fogalmakat. Érdekes ezek közül itt hármat definiálnunk.

Generációk szerinti egyenértékűség. Ez az elv azt az igényt rögzíti, hogy azonos tartamú és nagyságú nyugdíj szolgáltatásért azonos tartamú és mértékű befizetést teljesítsen egy-egy generáció átlagos tagja. Az ezt mérő mutató annak jelzésére szolgál, hogy

az adott rendszer hosszabb távon mennyire tekinthető a generációk terheit illetően semlegesnek.

Biztosításmatematikai értelemben vett korrektség. E fogalom lényegében a generáción belüli becsületes tehermegosztás követelményét fogalmazza meg. Eszerint egy adott szolgáltatásért egy adott generáció minden tagjának hasonló összegű befizetést kell teljesítenie.

Biztosításmatematikai értelemben vett semlegesség. Itt arról a kívánalomról van szó, hogy a nyugdíjba vonulás időzítése ne befolyásolja, hogy az adott személy nyereséggel zárja-e a rendszerből származó kifizetéseit. (Azaz rugalmas nyugdíjkorhatár esetén a rendszer semleges maradjon.)

E három szempontnak a felosztó-kirovó nyugdíjrendszerek többsége nem felel meg, mert a gazdaság aktuális dinamizmusa szerint általában eltérő hozamokat produkálnak. Várományfedezeti rendszer bevezetésével szempontjaink érvényesülésére többé-kevésbé okkal számíthatunk.

A felosztó-kirovó szisztémának a fenti igények kielégítését szolgáló finomítására az úgynevezett egyéni számlás rendszert ajánlják. Az először Svédországban bevezetett NDC-rendszer részben erre irányult.

A szakirodalom rávilágított arra (*Disney 2003*), hogy az aktuálisan korrekt nyugdíjrendszer ugyan a dinamikusan hatékony egyensúlyi pályán lévő gazdaság várományfedezeti rendszerénél elméletileg alacsonyabb hozamot produkál, ráadásul nem is old meg minden jelenlegi problémát, de az átláthatóságot, a rendszer egyensúlyát mindenképpen szolgálja és csökkenti a jövedelemátcsoportosítás lehetőségét (amit ki-ki ítéljen meg saját értékei szerint). Szeretnénk azt is megjegyezni, hogy a várományfedezeti rendszerek sem mentesek ugyanezekről a gondoktól.

A nyugdíjrendszerről folyó viták egyik fontos szempontja az, hogy mennyire szükséges és lehetséges a felosztó-kirovó rendszert várományfedezetivel felcserélni. A tárgyyszerű elemzések eltérő következtetésre jutottak. A várományfedezeti rendszereket egyes szerzők úgy tekintik, mint amelyek magasabb hozamokkal kecsegtetnek. (Európai vonatkozásban Larry Thompson [1998] számos ellenpéldát mutatott be.) A felosztó-kirovó rendszerek járulékát érdemes két részre bontani. Az egyik a tényleges nyugdíj-szolgáltatások fedezetéül szolgál, míg a másikat tekintjük egyfajta nyugdíjadónak (ami lehet negatív, 0 és pozitív). A generációk szerinti egyenértékűség megbomlása a fiatalabb korosztályok számára pozitív összegű „nyugdíjadó”-val jár, míg ugyanez a rendszer bevezetésekor az első korosztályok számára negatív rátájú. Elemzés tárgyát képezheti ennek a nyugdíjadónak a dinamikája. Sajnos hazánkban alapos nyugdíjstatisztika híján erről nem tudunk kimerítő elemzést végezni. Azt mindenesetre rögzíthetjük, hogy mivel a felosztó-kirovó rendszer a generációk közötti viszonyt tekintve zérusösszegű játék, azaz ha valamelyik generáció csökkenteni akarja terheit, ennek fedezetét szükség-szerűen egy másik generáció befizetéseinek kell biztosítania, így az áttérés összköltsége adott, legfeljebb egy-egy korosztály terhelése lehet más.

Nyugdíjrendszer és gyermekáldás

A szociális ellátórendszerek és a termékenység kapcsolatának kiterjedt irodalma van (lásd erről Gál Róbert Iván könyvét, *Gál 2003*). Mind Barro és Becker nevezetes altruizmuskoncepciója (*Barro – Becker 1988*), mind az időskori biztonság elmélete

(*Boldrin – Jones* 2002) azt prognosztizálja, hogy a kiterjedő szociális biztonság csökkenő termékenységet hoz magával.

Szűkebben a nyugdíjellátás kiterjedtsége és a születési ráta kapcsolatát a nyolcvanas évek elejétől kezdve számos szerző vizsgálta. Többségük negatív összefüggést talált. Más szerzők mind a nyugdíj-, mind általában a szociális rendszerek befolyását marginálisnak tekintik. (Megítélésünk szerint ez az álláspont cáfolható.) A szakirodalomban két németországi példa elemzése is ismeretes. Ezekben a szociális rendszereknek a születésekre gyakorolt pozitív, illetve negatív hatását egyaránt kimutatták. Schwarz (1989) tanulmánya szerint a Saar-vidéken, amikor a korábbi francia megszállás után a terület 1957-ben újra Németországhoz került, jelentős mértékben csökkent a termékenység. Ennek oka az volt, hogy a nagyvonalú francia családtámogatási rendszert a jóval szűkkeblűbb német váltotta fel. Büttner (1989) pedig azt mutatta ki, hogy a hetvenes évek közepéig a két német állam termékenységi adatai igen közel álltak egymáshoz, de amikor az NDK feltűnően kedvező népesedéspolitikai intézkedéseket vezetett be, ennek hatására ott növekedett a szülési kedv. A többlet egy része ugyan „előrehozott” szülésből származott, de Büttner szerint az intézkedéscsomag mindenképpen megemelte a születési rátát. Az egyesítés után azonban az egykori NDK területén is bekövetkezett a visszaesés, jórészt a fogyasztói társadalom viselkedési mintáinak átvétele nyomán, de a családtámogatási rendszer szolgáltatásainak csökkenésére is visszavezethetően.

Érdekes módon a nyugdíjrendszerről folyó vitákban alig kap szerepet ennek a viszszacsatolási ágnak a tanulmányozása, azaz annak felmérése, hogy miként kezelhető a demográfiai válság a szülések ösztönzésével. Az Európai Unió nyugdíjrendszerekkel foglalkozó dokumentumai a csökkenő termékenységet mint exogén tényezőt kezelik, és egyáltalán nem foglalkoznak azzal a lehetőséggel, hogy a nyugdíjrendszerek reformjával segítsék elő a termékenység növekedését.

A hetvenes évektől kezdődően empirikus alapokon is megkísérelték bizonyítani a jóléti rendszerek és a termékenység összefüggését. Hohm (1975) 67 ország adatait vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a kettő fordított kapcsolatban áll. Cigno (1991) az olasz termékenységi és a társadalombiztosítási adatokat elemezte. Tanulmányuk legfontosabb megállapítása az, hogy mind a társadalombiztosítás kiterjedtsége, mind a pénzügyi rendszer fejlettsége negatív irányban befolyásolja a termékenységet. Hosszabb idősorokból hasonló eredmények származhatnak. A hatás nagysága jelentősen függött a szerzők által választott modellektől.

Tapasztalataink szerint a kiterjedt és beérett társadalombiztosítási rendszereket működtető társadalmakban a születési ráták igen alacsonyak. Nyilvánvalóan számos oka lehet ennek a jelenségnek. (A teljesség igénye nélkül: értékrendváltozás, a nők foglalkoztatottsági szintjének változása, a nők iskolázottsága stb. – OECD, 2005.)

A társadalmi újratermelésben minden generációnak kettős szerepe van: egyfelől a felhalmozás saját idős kora biztonságának megteremtése érdekében (ez felosztó-kirovó nyugdíjrendszer esetén az aktuális nyugdíjas korosztály ellátmányának finanszírozását jelenti), másfelől az idősekről majd gondoskodó utódok felnevelése. Az utóbbi évtizedekben Európában a hétköznapi életnek ez a természetes rendje megbomlott, egyre kevesebb gyermek születik, így egyre ingatagabb a korosztályok közötti kölcsönviszony. A demográfiai egyensúly ilyen megbillenését tőketartalék képzésével lehetne kompenzálni. (Gondoljuk meg, ha egy-egy generáció a saját létszámánál kevesebb gyermeket nevel fel, ezzel tőkét von ki a társadalmi újratermelésből. Hazánk költségvetésének eszerint kifejezetten szufficitesnek kellene lennie.)

A nyugdíjrendszerek és a termékenység kölcsönös függése olyan nyugdíjmodellek kialakítását indokolja, melyek a születési rátát mint endogén tényezőt kezelik.²

Ehhez érdemes számba vennünk azt, hogy egy-egy gyermek születése mekkora többletjövédelmet eredményez a nyugdíjrendszer számára. Németországra nézve Hans-Werner Sinn végzett ilyen kalkulációt (Sinn 2001). Egy átlagos járulékfizető életpályájára alapozva, befizetéseinek jelenértékével számolva megállapította, hogy egy új járulékfizető 90 ezer eurónak megfelelő többletjövédelmet hoz. Ha ebből levonjuk az ő költségeit, még mindig mintegy 35 ezer euró nettó nyereség marad. Ez az okfejtés két dolgot is világossá tesz:

- a gyermekek felnevelésének nemzetgazdasági hatása általában pozitív,
- a demográfiai egyensúlyhoz szükségesnél kevesebb gyermek születése többletjövédelmet jelent, ezért a társadalomnak legalább a nevelési költségek erejéig a deficitet ellensúlyozó tartalékot kellene képeznie a nyugdíjrendszerben.

A fentiekkel a csökkenő születésszámot produkáló társadalmakban bevezetendő valódi felhalmozó rendszer mellett érveltünk. (Hazánk jelenlegi második pillére nem ilyen, hiszen az ma költségvetési hiányt, nem pedig többletet hoz magával.)

Az ez idő szerinti nyugdíjrendszerek – holott az elemi érdekük lenne – nem működtetnek ösztönzőket a születési ráták növekedésére. Sajnálatos módon a szakmai viták sem terjednek ki arra, hogy ilyen ösztönző elemet milyen tartalommal és hogyan lenne érdemes a felosztó-kirovó rendszerekbe beilleszteni. Sinn idézett tanulmánya azt fogalmazza meg, hogy méltányos lenne a reprodukcióhoz az egységnyi szint eléréséhez szükségesnél kisebb mértékben hozzájáruló egyénektől többletjárulékot szedni. Kérdés, hogy ez lehetséges-e? Megítélésünk szerint érdemesebb lenne a gyermeknevelést pozitívan ösztönözni, azaz gyermekek járulékból részesíteni az őket felnevelőket. Elképzelhető a nyugdíjjárulék egy részének közvetlen eltérítése, de olyan külön nyugdíjalap létesítése is, amely különböző demográfiai szempontok szerint teljesít kifizetéseket.

A generációk közötti szolidaritás újragondolása

A társadalmat leírhatjuk úgy is, mint a különböző csoportjai közötti jövedelmi transzferek együttesét. Ezeket a jövedelemtranszfereket elemezhetjük generációs szempontok szerint is, azaz az életpályája egyes szakaszaihoz kapcsolódó mérlegekkel. A gyermek- és ifjúkorú generációk iskoláztatási és egészségügyi költségeit a szülők korosztálya fedezi, a törlesztésre pedig aktív korban kerül sor. Ebben a megközelítésben fontos szempont egy-egy generáció fizetési mérlegének egyensúlya. A nyugdíjrendszerekre szintén alkalmazhatjuk ezt a koncepciót, amelyet a közgazdaságtan a generációs számlák rendszerének nevez. E szerint a nyugdíjrendszer akkor felel meg a tisztesség követelményének, ha a különböző generációk zérus mérlegösszeggel zárnak. Ez a megközelítés azonban nem vizsgálja az adott korosztályon belüli átcsoportosításokat, holott a rendszer nyilvánvalóan úgy is lehet fair a generációk között, ha generáción belül nagymértékben „unfair”. Egy-egy család, amely több olyan gyermeket nevel fel, aki a későbbiekben részt vesz a járulékok és adók előállításában, jelentős jövedelmet áldoz a kevesebb gyermeket nevelő családok időskori biztonságára. Érdemes tehát

² A jelenleg folyó NKFP-kutatásunk egyik programpontja egy ilyen modell megfogalmazása.

megfontolnunk ennek a negatív jövedelemtranszfernek a kompenzálását. A köznyelv ezt az elemet nevezte „nagyipénznek”.

A ma általános kormányzati elgondolásokra tekintsünk egy példát. A kilencvenes évek közepén a német kormány megbízta az úgynevezett Rürup-bizottságot, hogy dolgozzon ki javaslatokat a nyugdíjrendszer hosszú távú fenntarthatósága érdekében. A bizottság a nyugdíjak helyettesítési rátájának csökkentését és a korhatár emelését ajánlotta. Kérdés, ez a gyógymód alkalmas-e a gond tartós elhárítására. Megítélésünk szerint nem. Mint már a korábbiakban kifejtettük, a nyugdíjrendszereknek – legalábbis a kontinentális Európában működő felosztó-kirovó változatának – két alapvető problémája van. Rövid távon az alacsony foglalkoztatottság, míg hosszabb távon az alacsony gyermekáldás. A fenti megoldási javaslat e két probléma egyikét sem kezeli, a kezdeményezett intézkedések bevezetését követően sem lesz magasabb a foglalkoztatottsági ráta és nem születik több gyermek sem. A különböző nemzeti nyugdíjbizottságok a Rürup-bizottságéhoz hasonló tervezeteket készítenek szerte Európában. Megítélésünk szerint lényegileg eltérő új megoldásokra van szükség. A megoldási javaslatok irányát a német alkotmánybíróság 1992. évi 87-es számú és 2001. évi 103-as számú ítélete kijelölte, amelyek kimondják, hogy az időskori biztonságot szolgáló rendszerek ellátásai, illetve járulékai estében figyelembe kell venni az ellátást elnyerő, illetve a járulékfizető által felnevelt gyermekek számát.

A német alkotmánybíróság ítéletének szelleme szélesebb hatókörben is követhető. Véleményünk szerint megfontolásra érdemes, hogy a nyugdíjrendszert a gyermekneveléstől függő ellátási pillér egészítse ki. Ebből kapnának pótlólagos ellátást a gyermeket felnevelők. Így olyan ösztönző elem épülne a rendszerbe, amely összefüggést teremtene az időskori biztonság és a felnevelt gyermekek száma között, és hosszabb távon a gyermekvállalást serkentené.

A gyermekes családok helyzetét hasonló korú és jövedelmű családokéval összehasonlító statisztikák nem készülnek. Így csak jelzésszerűen mutathatom be a fogyasztási szerkezet különbségeit (10. táblázat).

10. Egy főre jutó kiadások háztartástípusok szerint
Expenses per capita by the types of household

Kiadási célok	Gyermektelen háztartások				Gyermekes háztartások					
	egy-	több-	egy-	több-	1	2	3-x	1	2	3-x
	tagú				gyermekkel					
	forint		%		forint			%		
Élelmiszer	214 663	164 509	25,8	25,2	134 404	128 951	105 353	24,1	26,0	31,2
Élvezeti cikk	43 939	37 688	5,3	5,8	30 106	24 174	18 452	5,2	4,9	5,5
Ruházko- dás	27 304	32 184	3,3	4,9	34 577	31 853	21 370	6,0	6,4	6,3
Lakásfenn- tartás	202 938	116 461	24,4	17,8	93 086	77 319	52 635	16,1	15,6	15,6
Lakásfel- szerelés	48 930	36 867	5,9	5,8	31 364	26 220	18 231	5,4	5,3	5,4
Egészség- ügy, test- ápolás	66 131	45 057	7,9	6,9	29 630	24 561	17 673	5,1	5,0	5,2
Közleke- dés, hírköz- lés	109 095	123 583	13,1	18,1	112 124	85 320	48 965	19,3	17,2	14,5
Művelődés, üdülés, szórakozás	59 073	48 356	7,1	7,4	50 332	43 606	26 147	8,7	8,8	7,7
Egyéb	23 150	21 744	2,8	3,3	17 617	15 492	9 453	3,0	3,1	2,8
Lakásberu- házás	37 979	26 366	4,6	4,0	41 341	38 629	19 138	7,1	7,8	5,7
Összes	833 200	652 814	100,0	100,0	579 583	496 124	503 052	100,0	100,0	100,0

Forrás: Háztartásstatisztikai Évkönyv 2003. KSH, 2005.

A gyermekes családok jövedelmük meghatározó hányadát fordítják gyermekeik felnevelésre. Ez utóbbiak befizetett járulékaik az idős generáció egészségének ellátását finanszírozzák, függetlenül attól, hogy a kedvezményezett részt vett-e a forrásokat biztosító korosztály felnevelésében. A nyugdíjrendszer tehát jelen formájában keresztfinanszírozást hajt végre, jövedelmet csoportosít át a járulékfizető gyermekek felnevelőitől a gyermektelenek irányába. Ennek indokoltsága kétséges, ellenőszítő hatása viszont egyértelmű. Megítélésünk szerint olyan szociális rendszereket érdemes működtetni, amelyek a társadalom számára hasznos teljesítményeket jutalmaznak meg. Az elmondottakból világos, hogy a nyugdíjrendszerek jelen formájukban nem ilyenek.

A gyermekneveléssel összekapcsolt nyugdíjpillér felépítése

A gyermekneveléshez kapcsolódó nyugdíjpillér finanszírozásának kialakításakor különböző megfontolásokat követhetünk. (Érdemes ismét a németországi vitákat felidézni, melyben az egyik fél gyermekszámtól függő időszakos járulécsökkentést javasolt, míg a másik a családi pótlék emelése mellett volt. Úgy véljük, létezik más járható út is.) Kivitelezhető az aktív generáció által befizetett nyugdíjjárulékok egy

részének eltérítése a felnevelő szülőkhöz, beiktatva bizonyos kompenzációs mechanizmusokat (a sérült gyermekeket felnevelő, a „lányos szülők” és egyéb élethelyzetek kezelésére). Mód van a befizetett jövedelemadó eltérítésére, az előbbiekhöz hasonló kiegészítésekkel. Számba kell venni az egyes alternatívák hatásait (jelen tanulmány kereteit szétfeszítené egy ilyen kísérlet). Hasonlóan további vizsgálatokat igényel a bevezetendő új nyugdíjpillér terjedelme, azaz hogy mekkora az az átirányításra kerülő összeg, amely a gyermekesek és gyermektelenek között egy adott generáción belül megvalósult keresztfinanszírozást kompenzálja, és elégséges ösztönző erővel bír a termékenység növelése érdekében.

IRODALOM

- Augusztinovics Mária* (1999): A nyugdíj probléma demográfiai és gazdasági alapjai. *Demográfia*, 1999/1–2, 120–133.
- Barr, N.* (2000): Reforming Pensions: Myths, Truths and Policy Choices. Working Paper.
- Barro, R. – Becker, G.* (1989): Fertility Choice in a Model of Economic Growth. *Econometrica*, 481–508.
- Becker, G. S.* (1981): A Treatise on the Family. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Becker, G. S. – Barro R. J.* (1988): A Reformulation of the Theory of Fertility. *Quarterly Journal of Economics*, Vol 103. 1–25.
- Boldrin, M. B. – Jones L. E.* (2002): Mortality, Fertility and Saving, *Rev. of Ec. Dynamics*, 775–814.
- Börsch-Supan, A.* (2001): Six Countries - And No Pension System Alike. Börsch-Supan – Miegel (szerk.) 1–12.
- Buchanan, J.* (1990): The Budgetary Politics of Social Security. Weaver, C. (ed.), *Social Security's Looming Surpluses*. American Enterprise Institute, Washington, D.C.
- Büttner, Th. – Lutz, W.* (1989): Measuring Fertility Responses in GDR. IIASA WP 89–37.
- Caldwell J. C.* (1982): *Theory of Fertility Decline*. Academic Press.
- Cigno, A.* (1991) *Economics of the Family*. Oxford, Clarendon Press.
- Chlon, A. – Fox L. – Palmer E.* (2002): Notional Defined Contribution Systems: How are They Implemented? Working Paper.
- Demény Pál* (2004): Európa népességpolitikai dilemmái a huszonegyedik század kezdetén. *Demográfia*, 2004/1–2.
- Diamond, Peter A.* (1999): *Issues in Privatizing Social Security*. Cambridge, MA: The MIT Press for the National Academy of Social Insurance.
- Disney, R.* (1996): *Can We Afford to Grow Older? A Perspective on the Economics of Aging*. MIT Press, Cambridge: Mass.
- Disney, R.* (1999): *Notional Accounts as a Pension Reform Strategy: An Evaluation*. Social Protection Paper Series, Discussion Paper No. 9928, Washington, D.C., World Bank.
- European Commission (1996): *Employment in Europe*, Brussels, Luxembourg.
- Gál, R. I.* (2003): *Apák és fiúk és unokák*. Osiris, Budapest.

- Hohm, C. F.* (1971): Social Security and Fertility: an International perspective. *Demography* 12, 629–644.
- OECD (2001): *Employment Outlook*. Paris.
- OECD (2001): *Insurance and Private Pensions Compendium for Emerging Economies*. Working Paper.
- OECD (2005): *Trends and Determinants of Fertility Rates In OECD Countries*. Paris.
- Prinz, A.* (1990): Endogenous Fertility, Altruistic Behaviour across Generations and Social Security Systems. *J. Population Economics*, 179–192.
- Schwartz, C.* (1989): Les effets demographiques de la politique familiale en RFA. *Population* 44. 395–415
- Sinn, H-W.* (2001): The Value of Children and Immigrants in a Pay As You Go System. *Ifo Studien* 47.
- Sinn H-W.* (2005): *Ist Deutschland noch zu retten?* München.
- Thompson, L.* (1998): *Older and Wiser: The Economics of Public Pension*, Washington, D.C., The Urban Institute Press.
- Werding M.* (1998): *Zur Rekonstruktion des Generationenvertrages*. Tübingen.

Tárgyszavak:

Nyugdíj
Társadalombiztosítás

INTERACTION OF SOCIAL SECURITY PENSION SYSTEMS AND FERTILITY

Abstract

The crisis of the pension systems has been dealt with in various ways and by various authors in the professional literature as well as in the newspapers. Vast majority of the analyses examine the challenges caused by the ageing society and assess that the pay-as-you-go pension systems will be difficult to sustain in their present forms. On the basis of the relevant literature, we argue that the pension system and the fertility are interconnected, thus the handling of any of those elements as exo is not established. Performance of the economy, fertility, life expectancy and employment rates all influence the working of the pension system. In the first part of our paper, we briefly show the trends of the most important factors in the next phase, we will point that although increase in the employment rate would be the most essential goal in the short run but in the long run achieving increase in the birth rate is by all means a key factor in the interest of the sustainability of the social security systems. In our study, we regard these processes as multidirectional and having many feed-backs; and we want to investigate more profoundly one of them, namely the connection between fertility and pension system. We shall indicate that it would be worth considering adding a demographic pillar to the present organisation of the pension system.

IRODALOM

KÖNYV

KISS TAMÁS (szerk.): *Népességi folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Kolozsvár, RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Kriterion Kiadó. 2004. 345 p.

A mennyiségi kérdés nem csak mennyiségi jelentőségű, különösen akkor nem, ha a lakosság megszámlálásáról van szó. Társadalmi következtetések visszamenőleges és előremutató levonására is minden további nélkül alkalmas. Ezért a népszámlások iránti érdeklődés sem merül ki a számszerű adatok konstatálásával, illetve ezeknek a korábbi „eredményekkel” való összevetésével. Fokozottan igaz mindez a kisebbségeket illetően. Hiszen esetükben a társadalmi aspektusokon túlmenően jogi következményei is vannak az adott közösség jelenlétének, mennyiségbeli és számaránybeli súlyának, lévén, hogy a kisebbségi jogok gyakorlásának lehetősége a politika mindennapjaiban nem a kisebbségek létehez, hanem a részarányukhoz kapcsolódva merül fel.

Ebbe az értelmezői kontextusba – mely egyszerre várakozói álláspont és jelentéstulajdonító perspektíva – ágyazódik a 2002-es romániai népszámlálás fogadtatása. Az adatfelvételre ugyan a március 18-át követő napokban került sor, az esemény már jóval korábban a – főként kisebbségi – politikusok és a társadalomkutatók figyelemének központjában állt. A *Korunk* februári száma azzal foglalkozott, mire lehet számítani, hányan lesznek az erdélyi magyarok. A létszámcsökkenést valamennyien prognosztizálták, de a legkörülményesebb becslések is csak közel 100 ezer fős veszteséggel számoltak.¹ Korántsem jellemezte tehát az optimista hangvétel a várakozásokat, de a népszámlálás végeredménye mégis meglepetésként hatott: a hiány kétszerese volt az előrevetítettnek. Nem véletlen tehát – bár minden bizonnyal a kevésbé elkedvetlenítő eredmények után is így lett volna, legfennebb kevésbé hangsúlyosan –, hogy nyilvánosságra hozatalukat követően a statisztikai adatok értelmezését a társadalomkutatók kiemelt feladatuknak tekintették, és gondolataikat végre a politikusok is kellő érdeklődéssel fogadták.

Az RMDSZ Ügyvezető Elnökség Demográfiai Munkacsoportja 2004. március 5-én konferenciát szervezett Kolozsváron *Demográfiai folyamatok az erdélyi magyarság körében* címmel a közös gondok közös megértése jegyében – sőt az együttes probléma-kezelés reményében. Amint Markó Béla köszöntőjében mondja: „*Hogy ez a téma mennyire pusztán tudományos és mennyire politikai kérdés, arról természetesen lehetne vitatkozni. A magam részéről azt gondolom, hogy mint minden más probléma megoldásához, e folyamatok feltárásához és főként következményeik orvoslásához is, mindannyiunkra szükség van. Szolidárisan együtt kell gondolkodnunk erről a kérdéstről.*” (7. old.)

A konferencián elhangzott előadások jelentek meg a Kiss Tamás által szerkesztett tanulmánykötetben, három nagyobb és egy kiegészítő egységbe rendezve. A szerkesztési koncepció a népességfogyás okai alapján strukturálja az írásokat: természetes népmozgalmi folyamatok, migráció, asszimiláció, illetve kiegészíti mindezeket a hasonlóan

¹ Veres Valér: A romániai magyarság létszámcsökkenésének okai a 20. század utolsó negyedében. *Korunk*. 2002 (3):2. 4–19.

kisebbségi helyzetben élő szlovákiai és délvidéki magyarok körében végzett demográfiai tendenciák elemzésével. Az erdélyi magyarság létszámában mutatkozó veszteség problémájának körbejárása, a háttérben mozgó tendenciák feltárása és értelmezése tartalmában mély, ritmusában feszes, akár az egyes tanulmányok gondolatmenetét, akár a tanulmányok együttesét tekintjük. Az egyes írások nem csak annyiban kapcsolódnak egymáshoz, hogy ugyanannak a népszámlálásnak az eredményeit értékelik, hanem abban is, hogy a konferencia témájának egy-egy aspektusát olyan formán bontják ki, hogy egymásba tudnak illeszkedni, mintegy egymást kiegészítve adnak választ a népesség fogyásának okaira. A kötetben belüli utalások is ezt a közös gondolkodást jelzik, valamint azt, hogy a szerzők előadásuk elhangzása után továbbérelelték gondolataikat, bizonyos esetekben egymásra is reflektáltak.

A tanulmányok sora a természetes fogyás kiváltó okainak és hatásainak vizsgálatával kezdődik, hiszen ezek „*a közel 200 ezer fős létszámcsökkenés kissé több mint felét teszi ki*” (Veres 50. old.), aminek meglepetésértéke van, mivelhogy a korábbi hipotézisek a kivándorlás számlájára írták a veszteség nagyobb hányadát (Kiss 9. old.).

A születésszámok alakulását megyei bontásban figyelve lehetővé válik, hogy az elemző az általános időbeni csökkenés mellett három összefüggést is kimutasson. Kiss Tamás egyrészt az észak, északkelet versus dél, délnyugat, másrészt a magyar népességnek a többségi nemzethez viszonyított számaránya, harmadrészt pedig a város/falu szerint mutatkozó különbségeket hangsúlyozza. A termékenység az északi, északkeleti régióban, a kompakt magyar közösségekkel rendelkező megyékben, valamint falvakban magasabb. A termékeny korú női kontingens apadása szintén fontos magyarzó változó. Ez a populáció a két népszámlálás között 46 537 fővel csökkent, aminek elsőrendű oka a migráció. A közösségnek tehát szembe kell néznie az előreledés folyamatával. Míg 1992-ben Romániában az átlagéletkor 35,6 év volt a korábbi rendszer represszív népességpolitikájának betudhatóan, 2002-re ez 37,3 évre emelkedett. De még ennél is kedvezőtlenebb a magyar népesség átlagos életkora, ami 39,7 év.

A következő tanulmány európai kontextusba helyezi a természetes népmozgalmi tendenciákat, és megállapítja, hogy 1999-ben a romániai magyarok teljes termékenységi arányszáma Grúziát kivéve a legkisebb volt. Veres Valér ugyanakkor az első és a második demográfiai átmenet elméleteit is megvizsgálta. A természetes trendekre Ceaușescu erőszakos népesedéspolitikája nyomta rá a bélyegét, így a klasszikus első demográfiai átmenet Romániában 1991-ig kitolódott. Viszont itt is megfigyelhetők az etnikai különbségek, a romániai magyarság esetében ugyanis ez a folyamat 1982 körül befejeződött. Ami a másik koncepciót illeti, vitába száll J. Rychtarikova megállapításával, miszerint Kelet-Európában a termékenység csökkenését elsősorban a rendszerváltás társadalmi költségei okozzák. Véleménye szerint ugyanis az erdélyi magyarság esetében differenciált a helyzet, és a regionális elemzés arra enged következtetni, hogy ez nem érvényes a belső-erdélyi magyarokra, csupán Székelyföldre és Partiumra.

A nemzetközi vándorlás kérdéskörével négy tanulmány foglalkozik. A két legutóbbi népszámlálás közötti időszakban zajlott folyamatok kissé tágabb összefüggéseit is szem előtt tartva, az előzményekre is fényt vetve kezdi elemzését Horváth István. Az 1990 előtti időszakra vonatkozóan viszonylag elfogathatóbbak a hivatalos adatok, ám ez csak az alsó határt mutathatja, hiszen ehhez még hozzászámítandó az illegális kivándorlás is. 1958–1987 között Magyarországon 7520 román állampolgárt honosítottak, illetve 1947–1987 között a többi európai országba legkevesebb 35 ezer, legtöbb 50 ezer romániai magyar távozott. Magyarországon az erdélyi magyarság számára 1987–1988 körül

változott tranzitországból célországá. Az igazán nagy törésvonalat mégsem ez, hanem 1990 jelentette, amikor az útlevélrendszer liberalizálása következtében a nemzetközi vándormozgalmakba bekapcsolódni kívánók száma jelentősen megnövekedett. Ettől kezdve az igencsak dinamikus folyamatok követése lényegesen megnehezült, számtalan módszertani problémát vet fel, mint például a migráns fogalmának újradefiniálása, valamint a latens migránsok számának becslése.

A kivándorlás mértékének becslése során számottevő súlya van a migrációs-potenciál felmérésének is, hiszen ez előfeltétele vagy akár közvetlen motivációja a migráns életpálya elindításának. Kiss Tamás és Csata Zsombor szerzőpáros az ezzel foglalkozó kutatások elméleti következtetéseit, majd az adatfelvételek eredményeit tekinti át. Az *etnikai (el)nyomás modellje* szerint a román állam nemzetpolitikája váltja ki a migrációt. Az *etnikai migráció kiterjesztett modellje* viszont nem a taszító tényezőkre teszi a hangsúlyt, hanem az etnicitásra mint szimbolikus vagy kulturális tökére, ami sikerrel konvertálható a befogadó országban. Az *integráció/integrálatlanság modellje* pedig a magyar kisebbség be(nem)illeszkedésének problémakörét veti fel. Majd két kérdőíves vizsgálat (TÁRKI-BFI, Mozaik2001) adatai alapján elemzik a migrációs potenciál háttérét képező magyarázó változókat.

A kérdés továbbra is hasonló: ki, mikor és miért lesz bevándorló? Gödri Irén viszont előbb a bevándorló fogalmát értelmezi, amit a jelenbeli nemzetközi mozgások dinamizmusa és pluralizálódása tesz szükségessé. Majd a BM Bevándorlási és Allampolgársági Hivatal nyilvántartása alapján összeállított statisztikai adatok, valamint egy 2002-es kérdőíves vizsgálat alapján elemzi a bevándorlók szociodemográfiai összetételét. A szinte klasszikusnak mondható magyarázó tényezők (nem, kor, gazdasági aktivitás, iskolai végzettség, foglalkozás) mellett reflektál az egyre jobban kiépülő, így a vándorlásra is fokozott hatást gyakorló network által beindított szekunder migráció jelenségére is. A kibocsátó közeg esetében a megyéket és a településtípust vizsgálja. Ez utóbbival kapcsolatban tenném azt az apró kiegészítést, hogy a falvakból való kisebb mértékű elvándorlás oka nem csupán „a települések zártabb, tradicionálisabb közösségeinek »megtartó ereje«” (138. old.), hanem – véleményem szerint – az itt élők gazdasági adottságai is, vagyis az ingatlanulajdon és a mindennapi megélhetés kedvezőbb feltételei. Ennek a biztos háttérnek a feladása albérletre és a pusztán munkabérre alapozott – így a kiszámíthatatlanság és a kiszolgáltatottság fokozott veszélyével fenyegető – megélhetésre, más mérlegelést kíván, mint ami a városi lakosság gyakorlata. A tanulmány második részében elemzett migrációs motivációk alapján levont következtetések összhangban vannak az előző írás állításaival. Mindhárman arra a megállapításra jutnak, hogy a kivándorlás de-etnicizálódott, és a gazdasági jellegű tényezők kerültek előtérbe.

Markó Béla köszöntőjében felvetett várakozására legközvetlenebbül Tóth Pál Péter tanulmánya reflektál, hiszen a migrációs folyamatok és a politikai szereplők teendőinek összekapcsolásáról értekezik. Magyarország migrációs politikai stratégiájának kidolgozását sürgeti, amivel felül lehetne emelkedni azon, hogy a „senki által nem igazolt társadalmi elvárás és a végrehajtó apparátus teljesítőképessége (»jókedve«)” (148. old.) határozza meg a nemzetközi vándorlással kapcsolatos döntéseket. Hangsúlyozza, hogy hosszú távra érvényes stratégiára lenne szükség, aminek alapján kiküszöbölhetőek lennének az épp aktuális politikai érdekek, és valóban a felmerülő problémákra lehetne összpontosítani. Ennek kidolgozása során a magyarság sajátos történelmi helyzetét, vagyis a trianoni döntést követő nemzeti széttagolódást javasolja figyelembe venni. Alapvetően etnikai alapokon nyugvó stratégiában gondolkodik, aminek nemzeti kon-

szenzusra kell épülnie, és a lehetőségekhez mérten figyelembe kell vennie mind a kibocsátó, mind a befogadó közösség, mind pedig a migráció mellett döntő egyén szempontjait. Hadd tegyek itt is egy apró megjegyzést, ami ez esetben is a tanulmánynak csak egy mellékszálát, nem a fő gondolatmenetét érinti. A szerző *zökkenőmentes „itt dolgozom – ott élek”* migráns életformát említ, ami *a jelenleg feloldhatatlannak látszó el-entmondás* megoldása lehetne (155. old.). A magam részéről ezt kissé idealizálnak tartom. Egy szűkebb kör, különösen a határ közelében lakók esetében minden további nélkül elképzelhető, illetve néhány év távlatában szélesebb réteget érintően is. Ám a kétlakóság állandósulását kevésbé tartom valószínűnek a munkahely és az otthon közötti nagy távolság esetén. Ha ráadásul azt is figyelembe vesszük, hogy a Magyarországra érkezők nagy arányban célozzák meg a fővárost vagy annak közvetlen környékét – a munkavállalási lehetőségek sajátosságából is adódóan –, kevés esély van a zökkenőmentes „itt is, ott is” lét megvalósítására, sokkal inkább elképzelhető, hogy előbb-utóbb döntésre, azaz valamelyik székhely véglegesítésére kerül a sor.

A harmadik blokk az asszimiláció kérdését boncolgatja. A legkevesebb támpont itt van, a becslések több spekulatív eljárást igényelnek, ebből kifolyólag a módszertani kihívások is erőteljesekek. Izgalmas olvasmány Szilágyi N. Sándor – a többi íráshoz képest aránytalanul hosszú – tanulmánya, aki a népszámlálás „réseit” aknázza ki. Miután definiálja az asszimiláció fogalmát, illetve sorra veszi a vizsgálatot nehezítő, néhol torzít(hat)ó tényezőket (az autoidentifikáció és a korábbi heteroidentifikáció megváltozása, az etnikai reprodukció csökkenése egy másik etnikum javára), érdekesítő nyomozásba kezd, keresve az asszimilációs folyamatokról árulkodó mozzanatokot. Az etnikai és az anyanyelvi (ön)besorolás számainak eltérése, az etnikai és a felekezeti hovartartozás egymástól való eltávolodása (miközben az adott régió sajátosságából fakadóan az egyházak nagymértékben etnikai színezettel is bírnak), a megye magyar népessége és a magyarul tanuló iskolás gyerekek arányának hiányzó összhangja, valamint a vegyes házasságok és a gyerekek nemzetiségének összevetése mind olyan lehetőségek, melyeket nagy alapossággal, lenyűgöző következtetésekre jutva elemez a szerző. Az asszimiláció jelenségét az egyéni szintről a közösségre emelve etnikai reprodukcióról is beszél. Fontos különbségtétel ez, mint ahogy a biológiai reprodukciótól való különválasztás is. Az etnikai reprodukció ugyanis arról szól, hogy *„a természetes népmozgalmi és az asszimilációs folyamatok együttes hatását figyelembe véve valamely etnikum milyen mértékben termelődik újra.”* (181. old.) Végül pedig azt vizsgálja, hogy a különböző változók hogyan korrelálnak a magyarok fogyásának arányával, illetve egymással.

Hasonlóan érdekesítő Horváth István tanulmánya, aki továbbgondolja az etnikailag vegyes házasságok kérdéskörét, újabb forrásokat (erdélyi megyék házassági statisztikái) is bevonva. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra is, hogy a hagyományos társadalmi normák gyengülésének és pluralizálódásának következtében egyre elterjedtebbé válnak az élettársi kapcsolatok, amint azt a házasságon kívül született gyerekek arányának nagyméretű növekedése (1990-ben 4%, 1999-ben 24,10%) is jelzi. Bár a rendelkezésre álló statisztikai adatok aligha teszik lehetővé az elemzés kiterjesztését ezekre a párkapcsolatokra, megfelelkezni mégsem lehet róluk.

A vegyes házassághoz hasonlóan az iskoláztatás nyelve is nagy szerepet játszik az asszimilációs folyamatokban. Bár a magyar iskolák száma mennyiségileg megfelel a népességbeli arálynak, az érintettek 2,3–2,4 százaléka lemond az anyanyelvi oktatásról – állapítja meg Csata Zsombor. Tanulmányában két felmérésre támaszkodva (Balázs Ferenc Intézet adatfelvétele 1996-ban, Mozaik2001 vizsgálat) elemzi az iskolaválasztás

szociodemográfiai okait. Szignifikánsnak találja a településen lakó magyarok alacsony arányát, a vegyes házasságokat, a szülők román nyelvű képzését, a magyar intézményi tevékenységekből való kimaradást, illetve a magyarok közti baráti-munkatársi kapcsolatok leépülését. Számomra csak egy kérdés maradt megválaszolatlan: miért nevezi mind ezeket – a címben is és a szövegben is – „szociológiai háttérnek”? A szociológia szó egy tudományterületet jelöl, ezek a tényezők pedig sokkal inkább nevezhetők szociodemográfiai háttérnek.

Amit az előző írások igen gyakran érintenek, Kiss Dénes tanulmánya fejt ki részletesen Maros megye kapcsán: a magyar lakosság aránya a megyén, illetve a településen belül hatással van az asszimilációra és a migrációra. Közel százötven éves távlatban (1850–1992) vizsgálja a falvak enklávésodását, vagyis azt a folyamatot, hogy a magyar és a román etnikum szigetszerűen homogenizálódik, illetve ezzel párhuzamosan a egyes térségek folyamatosan zsugorodnak. Fontos jellemzője ezeknek a településeknek, hogy *valódi*, „*életképes*” (289. old.) közösségek, ugyanis az enklávésodás gyakran jár együtt a népesség növekedésével. Az elemzés *csak a Maros megyei falvak etnikai arányváltozásaival foglalkozik* – határolja le a szerző tanulmányának értelmezési tartományát az első sorokban (280. old.), ám a továbbiakban már nem számol ennek lehetséges torzító hatásaival. 150 év alatt falvakból városok lettek, illetve városok kebelezték be falvakat, így nem lehet világosan látni, hogy az összehasonlítások esetében hogyan kezeli a szerző ezeket a folyamatokat, illetve mikor milyen térséget képzelhetünk a különböző időpontok számadatai mögé (lásd pl. 2., 6., 8. táblázatokat).

A kötet zárásaként kitekintést kapunk két másik magyar kisebbség helyzetére. Gyurgyík László a 2001-es szlovákiai népszámlálás kapcsán vizsgálja az ott élő magyarok demográfiai jellemzőit. A tanulmány módszertanilag is igen tanulságos, mind az adatfelvétel alkalmával (esetleg) felmerülő torzítások számbavételét, mind a népszámlálás eredményeinek elemzését illetően. Sebők László pedig a délvidéki demográfiai tendenciákat veszi szemügyre, részletesen bemutatva Vajdaság (Szerbia) 20. századi tendenciáit, de kitér a horvátországi és a szlovéniai magyarok népesedési folyamataira is.

Elismerést érdemelnek mind a szerzők, mind a szerkesztő koncepciózus és gondos munkájukért. Az alapos elemzések egyben érdekesítő olvasmányok is, gazdagon ellátva ábrákkal, táblázatokkal és mellékletekkel. Ajánlom tehát mindazon olvasóknak, akik tudományos vagy személyes okokból érdeklődnek a közép-kelet-európai térség népesedési folyamatainak bármely aspektusa iránt, de azoknak is, aki módszertani tapasztalatokat kívánnak szerezni.

Turai Tünde

FOLYÓIRATCIKKEK

PIETER BEVELANDER: *The Employment Status of Immigrant Women: The Case of Sweden* (Bevándorló nők munkaerő-piaci státusa: Svédország esete). *International Migration Review*, 2005. Vol. 39. No 1. 173–202.

A tanulmány a Svédországba bevándorló nők különböző csoportjainak munkaerő-piaci helyzetét vizsgálja az 1970–1995 közötti időszakban, arra keresve a választ, hogy

milyen tényezők határozzák meg elhelyezkedésük sikerességét. Fontos adalék ugyanakkor a női migrációval, illetve a női bevándorlók integrációjával foglalkozó témakörhöz, amely – a férfiak migrációjához képest – elhanyagoltabb területe a nemzetközi kutatásoknak.

A vizsgálat az 1970-es és 1990-es svéd népszámlálások adataira épülő keresztmetszeti elemzést és az 1970–1995 közötti időszakra vonatkozó – rétegzett mintán végzett – longitudinális elemzést egyaránt tartalmaz.

A szerző – az adatok tanulmányozása előtt – röviden felvázolja a svédországi bevándorlás fontosabb időbeli sajátosságait, majd a svéd gazdaságban végbement strukturális átalakulásokat, valamint ezeknek a munkaerő-keresletre és ezáltal a bevándorlók gazdasági kilátásaira gyakorolt hatását. A szakirodalmat is áttekintve rámutat arra, hogy az 1950-es, 1960-as években – amikor főként Finnországból, Németországból és Dél-Európából érkeztek a bevándorlók – magas munkaerő-piaci részvétel, alacsony munkanélküliségi ráta és viszonylag magas jövedelem jellemezte a Svédországban élő bevándorolt nőket. Az 1970-es évek közepétől a szolgáltatói szektor terjeszkedésével és az ipari szektor visszaszorulásával elkezdődött a svéd gazdaság átalakulása. Ezzel egy időben változás következett be a bevándorlók származási helyét illetően is: elsősorban menekültek és családdegyesítő migránsok érkeztek Európán kívüli és kelet-európai országokból.

Az 1970–1995 közötti időszakra, összehasonlítva a bevándorló és a svéd születésű nők foglalkoztatottsági rátájának alakulását, az adatok azt tükrözik, hogy bár a '80-as évek végéig mindkettőben növekedés tapasztalható, ennek mértéke a bevándorló nők esetében sokkal kisebb, így idővel egyre nagyobb a szakadék a két csoport között. A '90-es évek elején a gazdasági recesszió következtében mind a bevándorló, mind a svéd születésű nők foglalkoztatottsági rátája visszaesett, azonban a csökkenés a bevándorlók esetében sokkal hangsúlyosabb volt.

A szerző rávilágít arra, hogy az egyéni jellemzők, valamint a diszkrimináció bizonyos formái mellett a gazdasági szerkezetben és az intézményi feltételekben végbement változások is fontos szerepet játszottak a bevándorló nők munkaerő-piaci integrációjának sikerességében. A gazdaság strukturális átalakulása, valamint a technológiai, szervezeti változások következtében – bár továbbra is fontos maradt a végzettség, illetve a szakképzettség – megnövekedett a munkavállalók informális jártasságának, általános szakértelmének a szerepe. Ez magában foglal bizonyos kultúra-specifikus jártasságot, nyelvi és kommunikációs készséget, valamint azon íratlan szabályoknak az ismeretét, amelyek segítenek megérteni a csoportmunka során követett különböző viselkedésmintákat, valamint a hatóságokkal és más munkaerő-piaci szereplőkkel való kapcsolatban. Mindez csökkentette a bevándorlók elhelyezkedési esélyét, hiszen ők – kiváltképpen az újonnan érkezők – mindezekkel a készségekkel, tudással nem (vagy kevésbé) rendelkeztek.

Ugyanakkor a migránsok munkaerő-piaci adaptációjának megkönnyítését célzó különböző politikai döntéseknek is negatív hatásuk volt. Az újonnan érkezőknek Svédország egész területén való egyenletes letelepítése (amelyet a '80-as évek végén vezettek be) bizonyos régiókban megnehezítette a munkaerő-piaci beilleszkedésüket. A szociális szervezeteknek a bevándorlókkal szemben gyakorolt „gondoskodó” magatartása pedig inkább meghosszabbította, semmint csökkentette az első munkába állásig eltöltött időt.

A bevándorló nők munkaerő-piaci státusának a népszámlálási adatokra épülő keresztmetszeti elemzése lehetővé tette a teljes bevándorló népesség egyéni szintű vizsgálá-

latát, elkerülve a mintavételből adódó problémákat. Bevándorlónak a külföldi születésű személyeket tekintették (tehát az ún. elsőgenerációs bevándorlókat), és az 1970-es népszámlálási adatbázisból 11, az 1990-es évből pedig 16 kibocsátó ország migránsai kerültek be a vizsgált alapsokaságba, amelyet leszűkítettek a 25–59 éves korcsoportra. Az elemzés a logisztikus regresszió módszerével történt és a következő változókat vette figyelembe: származási ország, az érkezés éve, családi állapot (illetve együttélés), a gyermekek száma, iskolai végzettség (illetve ennek kibocsátó országbeli vagy svédországi megszerzése), korábbi munkaerő-piaci tapasztalat.

A tanulmány rávilágít arra, hogy a munkaerő-piaci elhelyezkedés sikerességét a már említett intézményi és strukturális tényezők mellett az is befolyásolhatja, hogy a fogadó népességhez képest milyen kulturális és nyelvi közelség (ill. távolság) jellemzi a bevándorló csoportot és milyenek a migrációs motivációi. Ezek alapján rajzolódik ki az ún. befogadási kontextus, amely három tényező együtteséből áll: a bevándorló csoportnak a fogadó népesség (azaz a svédek) által észlelt kulturális távolsága, az anya- és svéd nyelv fonetikai viszonya, valamint a bevándorlók státusa a befogadó országban. A kulturális távolság szerint elkülönített három csoport: az észak- és kelet-európai országokból érkezők, a dél-európai és latin országokból érkezők, a nem európai és nem latin országokból érkezők; a kiejtési közelség alapján: német és finn anyanyelvűek, más európai anyanyelvűek, nem európai anyanyelvűek; a befogadási státus, illetve motivációk alapján: munkavállalási célú migránsok, családgyesítők, menekültek. A vizsgálat hipotézise szerint minél nagyobb a fenti dimenziókat tekintve a bevándorlók és a fogadó népesség között a távolság, annál kevésbé várható sikeres munkaerő-piaci beilleszkedés.

A logisztikus regresszió eredményei azt tükrözik, hogy – a különböző demográfiai és emberitőke-változókra kontrollálva – az 1970-es népszámlálás alapján a bevándorló nők munkaerő-piaci részvétele nem mutatkozott alacsonyabbnak. Az 1990-es népszámlálási adatok azonban már alátámasztják a hipotézist, ugyanis a nagyobb kulturális és nyelvi távolsággal jellemezhető bevándorló csoportok (elsősorban menekültek) számára több nehézséggel járt munkahelyet találni. A változás annak tudható be, hogy a gazdaság strukturális átrendeződése következtében 1990-ben ezeknek a bevándorlóknak már több intézményi akadályt kellett legyőzniük ahhoz, hogy elhelyezkedjenek.

A longitudinális elemzés megerősíti a fenti eredményt. Az érkezés utáni első két évben történő elhelyezkedés valószínűségét vizsgálva rámutat arra, hogy azok a bevándorló nők, akik befogadási kontextusát a nagyobb távolság jellemzi, kisebb eséllyel találtak munkát, főként a '80-as évek második felében. A Svédországhoz kulturális és nyelvi szempontból közelebb álló országokból származó bevándorló nők viszont nagyobb valószínűséggel jutottak munkahelyhez. Ugyanakkor az elemzés azt is feltárja, hogy a '80-as évek első felétől – a gazdasági hanyatlás következtében – a bevándorló nők valamennyi csoportja számára csökkent a munkába állás esélye, ám a nagyobb távolsággal jellemezhető csoportok esetében ez nem változott a '80-as évek második felében tapasztalható gazdasági fellendülést követően sem.

Mindez alátámasztja azt a feltételezést, hogy a svéd gazdaság strukturális átalakulása nyomán fokozódtak a munkavállalók nyelvi, kommunikációs és interperszonális készségei iránti követelmények, és ezáltal a bevándorló nők bizonyos csoportjai több akadállyal szembesültek a munkaerőpiacra való belépés során.

HAYWARD, MARK D. – BRIDGET K. GORMA: *The long arm of childhood: the influence of early-life social conditions on men's mortality* (A gyermekkor hosszú távú hatása: a korai életkörülmények hatása a férfiak mortalitására). *Demography*, 2004/1. 87–107.

A kutatók egyre többször fordulnak a gyermekkor felé annak érdekében, hogy jobban megértsék a felnőtt halandóság alapvető okait. A gyermekkor és a felnőttkori halandóság közötti kapcsolatra vonatkozó bizonyítékok ma még töredékesek – ennek a hiánynak a pótlására tesznek kísérletet a szerzők. Ez a kutatás a korai életkörülmények számos olyan elemére rámutat, amelyek kapcsolatban állnak egy sor krónikus megbetegedéssel. Az ezt megelőző vizsgálatok gyakran nem reprezentatív mintákon alapultak, a gyermekkorai életkörülmények vizsgálatát csak bizonyos speciális tényezőkre korlátozták, továbbá néha hiányzott a felnőttkori életkörülmények ismerete – ez pedig megakadályozta annak megértését, hogy a gyermekkorai és implicit módon a felnőttkori életkörülmények hogyan befolyásolják a halandóságot.

A tanulmány többféle módon járul hozzá a jelzett hiányosságok meghaladásához. A szerzők egy longitudinális vizsgálatból (National Longitudinal Survey of Older Men – Idősebb férfiak országos longitudinális adatfelvétele) országosan reprezentatív adatokkal rendelkeztek az 1966-ban 45–59 éves amerikai férfiakkól. Ennek a mintának az alanyait 24 évig követték, és adatokat gyűjtöttek a társadalmi-gazdasági jellemzőikről, az életmódjukról és a halálozásukról. A gyermekkorai életkörülményeket illetően kitértek a háztartásfő foglalkozására, iskolai végzettségére, arra, hogy az édesanya vállalt-e nem otthoni munkát, a család szerkezetére, továbbá a lakóhely falusi vagy városi jellegére, a kérdezt és szüleinek nemzetiségére. A felnőttkori életkörülmények jellemzői között szerepelt az iskolai végzettség, a családi jövedelem, a vagyon és a leghosszabb ideig tartó munkahely/foglalkozás karaktere. Az életmódot egyebek mellett a felnőttkori testtömeggel, a dohányzási és az alkoholfogyasztási szokásokkal írták le. 1966-ban közel 5000 fő vett részt a vizsgálatban, 1990-ig 2693 fő halt meg közülük. A halálozással kapcsolatos információk a halotti bizonyítványokból, illetve az özvegyek és rokonok beszámolóiból származtak.

A két életszakaszra vonatkozó információk kombinálása lehetővé tette annak vizsgálatát, hogy a gyermekkorai életkörülmények milyen mechanizmuson keresztül hatnak a férfiak felnőttkori halálozására.

A szerzők négy modellt dolgoztak ki a halálozási kockázat becslésére.

Az *első modellben* a gyermekkorai életkörülmények hatását becsülték. Az elemzés eredményei szerint ezek számos eleme kapcsolatban áll a felnőttkori mortalitással. A fizikai dolgozók családjából származók halálozási kockázata kifejezetten magasabb volt, mint a szellemi foglalkozásúak, illetve a szolgáltatási szektorban dolgozók családjából származóké. A családszerkezet hatását az anya munkaerő-piaci státusával együtt tudták csak értelmezni. Azok a férfiak, akik nem laktak együtt édesanyjukkal, erről a körülményről sem tudtak beszámolni. Ebben a csoportban egyébként 99%-kal nagyobb volt a halálozási kockázat. A legkevésbé veszélyeztetettek azok a férfiak voltak, akik együtt éltek biológiai szüleikkel, és édesanyjuk nem vállalt kereső munkát. Az is kiderült, hogy a vidéken felnevelkedő férfiak esetében szignifikánsan alacsonyabb volt a halálozási kockázat, mint a nagyvárosokban nevelkedő társaiknál. A válaszadó nemzetiisége nem mutatott szignifikáns hatást, ugyanakkor relatív védettséget élveztek azok a

férfiak, akiknek az édesapja bevándorló volt – de már egy bevándorló szülő is védő hatással járt.

A *második modellben* bevonták az elemzésbe a képzettséget annak tisztázása érdekében, hogy vajon az életkörülmények indirekt módon, a képzettségen keresztül fejtik-e ki hatásukat. E modell szerint a magasabb képzettségűek halálzási kockázata a gyermekkori életkörülmények kontrollálása mellett alacsonyabbnak bizonyult. A képzettség bevonása a foglalkozás hatásának közel 25%-os csökkenését hozta magával, ami arra utal, hogy az első modellben a háztartásfő foglalkozása és a halandóság közötti kapcsolat részben a gyermek végzettségén keresztül jutott érvényre. A többi tényező befolyása az első modellhez képest lényegében változatlan maradt, ami azt jelzi, hogy ez a mechanizmus a foglalkozással van speciális kapcsolatban.

A *harmadik modell* magában foglalta a családi állapotot, a felnőttkori lakóhelyet és a felnőttkori társadalmi-gazdasági jellemzőket is. Kézenfekvő volt az a hipotézis, hogy a gyermekkori hátrányok olyan módon állnak összefüggésben a felnőttkori halálzással, hogy csökkentik az olyan erős kötődések kialakulásának esélyét, mint például a házasság. Az eredmények azt mutatták, hogy az özvegyekhez viszonyítva a házasság és a korábban soha nem házasságú férfiak halálzási kockázata volt a legkisebb. A családfő foglalkozásának hatása ebben a modellben lényegesen csökkent, bár szignifikáns maradt. A kért képzettségének befolyása szintén alacsonyabbnak mutatkozott, amikor az anyagi jellemzőket és a leghosszabban betöltött foglalkozás jellemzőit is figyelembe vették, de szignifikanciája továbbra is fennállt. A gyermekkori családszerkezet, az anya foglalkozási státusa, a városi vagy falusi lakóhely és a szülők nemzetisége egyaránt olyan változó, amelynek hatása lényegében változatlan maradt.

A *negyedik modellbe* bevonták az életmódot leíró változót is annak kiderítése céljából, hogy a gyermekkori életkörülmények hatása gyengül-e ennek következtében. A vizsgált összefüggés alakzata valóban lényegesen megváltozott. A gyermekkori lakóhely már nem állt statisztikailag szignifikáns kapcsolatban a halálzással. Számottevően csökkent a háztartásfő foglalkozásának, a családszerkezetnek és az anya foglalkozási státusának befolyása. Egyedül a szülők nemzetiségének hatása maradt állandó. Mindez azt jelzi, hogy a felnőttkori életmód az egyik olyan mechanizmus, amelyen keresztül a társadalmi-gazdasági státus hatással van a majdani halálzássra.

További vizsgálatokkal a szerzők azt derítették ki, hogy az életmód tényezői közül leginkább a testtömeggel kapcsolatosak a harmadik és a negyedik modell közötti változások.

A kutatás során tehát azt figyelték meg, hogy a gyermekkori társadalmi-gazdasági jellemzők, családi körülmények és a férfiak halálzási esélyeinek kapcsolata inkább nagyrészt indirekt jellegű, az összefüggés nem közvetlen módon, hanem a felnőttkori társadalmi-gazdasági teljesítményen és életmódon keresztül érvényesül. A foglalkozás olyan módon befolyásolja a halálzást, hogy a kedvezőtlen gyermekkori társadalmi-gazdasági körülmények összefüggnek azokkal a felnőttkori hátrányokkal, amelyek miatt azután a férfiaknak nagyobb halálzási kockázattal kell számolniuk. A felnőttkori életmód tényezői, ezek közül elsősorban a testtömeg közvetíti a gyermekkori életkörülmények, az anya foglalkozási státusa és a lakóhely hatásait. Ez utóbbi meglehetősen jó előrejelzője a testtömegnek és az alkoholfogyasztásnak, míg a szülők képzettsége és nemzetisége a felnőttkori dohányzással áll hasonló viszonyban. Úgy tűnik tehát, hogy a gyermekkori létfeltételek közvetett kapcsolatban állnak a halálzással, és részben a

felnőttkori életmód, részben pedig a felnőttkori teljesítmények közvetítésével érvényesülnek.

A szerzők végeztek egy további kísérletet is: a negyedik változathoz kihagyták a gyermekkori életkörülményeket, s így módon egy tradicionális modellhez jutottak. Az ebből nyert eredmények összhangban álltak a korábbi kutatásokkal. Az egyetlen különbség az volt, hogy eltűnt a statisztikai összefüggés a képzettség és a halálozás között. Ebből arra lehet következtetni, hogy a társadalmi-gazdasági helyzet és a halálozás összefüggéseinek hagyományos elemzése során a kutatók alighanem alulbecsülik a képzettség ebben játszott szerepét.

Az eredmények alátámasztják azt az elképzelést, hogy a gyermekkori és a felnőttkori szociodemográfiai feltételek additív módon befolyásolják a halálozást, vagyis hatásuk összeadódik.

A szerzők tudomása szerint új eredménynek számít, hogy kimutatták a testtömegnek és az ezzel kölcsönkapcsolatban álló gyermekkori életkörülményeknek a halálozásban játszott szerepét. Ebből az is következik, hogy mélyebb kutatásokra van szükség ezen a területen.

A gyermekkori társadalmi-gazdasági és családi hátrányok számos közvetítőn keresztül fejtik negatív hatásukat. Nem létezik tehát egyetlen kizárólagos mechanizmus. Inkább azt lehet mondani, hogy mindezek a körülmények utat olyan hálózattá kapcsolódnak össze, amelyek aztán különböző módokon ugyan, de megváltoztatják az emberek életkilátásait. Az ilyen folyamatok komplexitása ellenére is azt mondhatjuk azonban, hogy a jobb körülmények közé születettek egész életükben megőrzik ezeknek az előnyöknek egy részét.

Az eredményekből arra is következtettek, hogy a korábbi kutatások, amelyek a társadalmi-gazdasági tényezők és a mortalitás összefüggését a gyermekkori életkörülmények bevonása nélkül vizsgálták, viszonylag robusztusak és nem torzítottak.

Bár a tanulmány következtetései nagymértékben hozzájárulnak a férfiak halandóságára ható tényezők alaposabb feltárásához, van néhány olyan korlátozó körülmény, amelyeket figyelembe kell venni az eredmények interpretálása során. Az egyik ilyen, hogy hiányoznak az információk a gyermekkori egészségi állapotról, pedig ez nyilvánvalóan hatással lehet a majdani halálra. A másik, hogy a gyermekkorra vonatkozó tényeket visszamenőleg, a kérdezettek 45–59 éves korában gyűjtötték össze, ami torzításokhoz vezethet. A harmadik, hogy a felnőttkori életmódra vonatkozó információkat különböző időpontokban gyűjtötték össze: a testtömegről 1973-ban, a dohányzásról és az ivási szokásokról pedig 1990-ben.

E fenntartások dacára leszögezhető, hogy a férfiak halálát befolyásoló tényezők nemcsak a felnőttkori döntések következményei, hanem a gyermekkori életkörülményekben is gyökereznek. Politikai nézőpontból ez azt az álláspontot támasztja alá, hogy a gazdaságpolitika és az oktatáspolitika implicit módon egyben egészségpolitika is.

F. E.

MCQUILLAN, KEVIN: *When does religion influence fertility?* (Mikor befolyásolja a vallásosság a termékenységet?) *Population and Development Review*, 2004/1. 25–56.

A demográfiai viselkedés tanulmányozásában már régóta kiemelt szerepet játszik a vallással való kapcsolatának a vizsgálata, különösen a katolikus felekezethez tartozók magas termékenysége. A katolikus közösségek azonban az iparosodott országokban nagy változásokon mentek keresztül, amelyek eredményeképpen demográfiai viselkedésük közeledett más felekezetek tagjaiéhoz, ezáltal az irántuk tanúsított érdeklődés is csökkent. A kutatókat manapság újra foglalkoztatja ez az összefüggés: egyrészt az európai termékenység csökkenése irányította rá ismét a figyelmet, másrészt a muzulmán világban tapasztalható magas és csak lassan csökkenő termékenység.

Bár számos felmérés tanúsága szerint az egyes vallási csoportok demográfiai viselkedése szignifikánsan különbözik, a demográfusok még mindig nem tudják kielégítően magyarázni ennek igen jelentős területi különbségeit.

A vallásnak a demográfiai viselkedésre gyakorolt befolyását kétféle módon szokás megközelíteni. Az *egyik* szerint ez a hatás csupán látszólagos, valójában a vallási csoport társadalmi-gazdasági jellemzői állnak a háttérben. A *másik* megközelítés szerint a vallás tanításainak elfogadásából következő magatartás a jellegzetes, többnyire magas termékenység. A szerző teljes egészében egyik megközelítést sem fogadja el: amellett érvel, hogy az összefüggés vizsgálata során nemcsak a kifejezetten a termékenységgel kapcsolatos vallási tanításokat kellene vizsgálni, hanem a vallás által közvetített szélesebb értelemben vett kulturális üzeneteket is; másrészt több figyelmet kellene szentelni a tanulmányozott vallási közösség társadalmi státusának.

A tanulmány központi kérdésének megválaszolása során – mikor befolyásolja a vallásosság a termékenységet – a szerző három tényezőt emel ki: a vallási értékek, a vallási intézmények és a vallási identitás szerepét.

A vallások kidolgozott erkölcsi kódexszel rendelkeznek, és a legtöbb nagy vallás megkülönböztetett figyelmet szentel a szexualitás kérdésének, a férfiak és a nők szerepének, valamint a család társadalomban elfoglalt helyének. Az értékek egy része közvetlenül, más része közvetetten hat a termékenységgel kapcsolatos viselkedésre. A termékenységre közvetlenül ható szabályokat tartalmaznak a Könyv vallásai: a zsidóság, a kereszténység és az iszlám. Ezeknek a fogamzásgátlásról és az abortuszról szóló tanításai sok társadalomban a leglényegesebb direkt tényezői a termékenységi magatartásnak. Bár a figyelem érthető módon elsősorban ezekre a mozzanatokra irányul, az is igaz, hogy sok vallás más szabályokat fogalmaz meg, amelyek azonban szintén hatással lehetnek a termékenység szintjére: ilyen például a szexuális élet megkezdésének szabályozása, amely vonatkozhat az életkorra, a házastársak számára (hány férje vagy felesége lehet valakinek) és a válást vagy özvegyülést követően az új házasságkötés feltételeire – ezek szintén tipikusak a tradicionális vallásokban; vagy például számos vallás tiltja a hivatalosan elismert kapcsolaton kívüli szexuális aktivitást.

A kevésbé közvetlenül befolyásoló tényezőknek két osztályát gyakran idézik a szakirodalomban. Az *egyik* olyan értékeket foglal magában, amelyek kifejezetten a termékenységre vonatkoznak, noha nem tartalmaznak speciális előírásokat a termékenységi gyakorlatra vonatkozóan: például az iszlám esetében ilyen a család fontossága és a nagy család pozitív értékelése – amit aztán a nők úgy értelmeznek, hogy bármilyen termékenységet csökkentő gyakorlat ellentétes a vallási előírásokkal. A *másik* csoportot

a társadalomra szélesebb értelemben vonatkozó normák képezik, mint például az iszlám tanítása a férfi-női szerepekről, amely a nő számára ideálisnak az anyai funkciót tekinti, ezáltal a muszlim nőket visszaszorítja a családi otthon falai közé.

A termékenységnek a különböző vallási felekezetek közötti eltéréseiről eddig összegyűjtött adatok jól mutatják, hogy az ugyanahhoz a felekezethez tartozó vallási közösségek demográfiai története szignifikánsan különbözhet egymástól. A katolikusok körében – akik esetében meglehetősen világosak a termékenységre vonatkozó szabályok – egyaránt megtalálhatjuk a korai termékenységcsökkenést és annak késleltetett formáját is. Normandia népessége például túlnyomórészt katolikus, ugyanakkor ezt a területet tekintik a termékenységcsökkenés úttörőjének. Ugyanakkor a katolicizmust gyakran idézik úgy, mint a termékenység csökkenését késleltető tényezők egyikét olyan területeken, mint Québec és Írország.

Vajon mi okozza, hogy vallási értékek bizonyos földrajzi területeken ilyen fontos szerepet játszanak, míg máshol nem? A különbség valószínűleg abban keresendő, hogy az adott vallási csoport birtokában-e van azoknak az eszközöknek, amelyek segítségével tanításait az egyház tagjai felé közvetíti, kikényszeríti az engedelmisséget és bünteti az engedetlenséget. Míg a normák követését a közösség – legalábbis részben – informális társadalmi nyomáson keresztül éri el, a vallás esetében gyakran egy formális szervezet van abban a pozícióban, hogy ezt megtehesse. Ebből is láthatjuk, hogy mennyire fontos a vallás és a vallási intézmények szerepének a társadalmi-politikai rendszerbe ágyazott vizsgálata.

A vallási intézmények jelentőségét jól mutatja Québec példája. Ebben a tartományban a katolikus egyház 1840 és 1900 között megszilárdította hatalmát, és monopolhelyzetre tett szert a társadalmi élet számos területének ellenőrzésében. Regisztrálta a születéseket, a házasságokat és a halálozásokat; az egészségügyi ellátásban döntő szerepet játszottak a rendek által alapított és működtetett intézmények; és ami talán a legfontosabb, a katolikus egyház szinte teljes ellenőrzést gyakorolt az oktatás fölött. Ez az óriási intézményi hatalom a hívők életének szinte teljes körű szabályozását tette lehetővé. Ennek eredményeképpen a társadalmi-gazdasági pozíció és a vallási közösségben elfoglalt hely szorosan összekapcsolódott: például a templomban a miséken elfoglalt ülőhely jelezte a közösségben elfoglalt helyet is. Az egyház erőfeszítései sikeresek voltak abban az értelemben, hogy csaknem teljesen kisajátította a szimbolikus univerzumot, a közösségi élet eseményeit vallási jelentéssel ruházta fel.

Az egyház stratégiájának kulcstényezője közösségi szinten az volt, hogy a vallásnál szélesebb funkciót betöltő csoportokat alakított ki, amelyek valamelyikébe gyakorlatilag a közösség minden tagja beletartozott. Ezek a csoportok gyakran nem és életkor szerint szerveződtek, és néha az egyetlen tagsági csoportot jelentették az egyén számára.

Az egyéni életvitelnek is állandó tényezője volt az egyház: büntetett és jutalmazott, és kijelölte mindenki helyét a közösségben. Az egyének életét a leghatékonyabban azzal befolyásolta, hogy kisajátította az élet fordulópontjaihoz kapcsolódó ünnepeket. A demográfiai alapeseményeket – születés, házasság, halál – minden társadalomban közösségi szertartásokkal ünneplik meg vagy emlékeznek meg róluk. A katolikus egyház nem csak adminisztrálta a vallási rítusokat, hanem a szertartásokon való részvételt a közösséghez tartozás és a későbbi üdvözülés feltételeként határozta meg.

A vallási csoportok nagyobb valószínűséggel befolyásolják követőik demográfiai viselkedését, ha a tagok kötődése erős. Bizonyos területeken a vallási közösségekhez

való tartozás csak egyike a számos elkötelezettségnek, és nem is mindig a legfontosabb. Más helyzetekben azonban a vallás határozza meg az egyes egyének életútját a társadalomban. Ez különösen igaz azokban az esetekben, amikor a vallási közösség valamilyen nacionalista mozgalomhoz is kapcsolódik, vagy ha van valami helyi jellegű konfliktus vagy versengés más etnikai-vallási csoportokkal. Ilyen körülmények között az egyének szolidaritásérzése erősödik, és ez a fokozott elkötelezettség megnöveli az engedelmesség jutalmát és szigorítja a deviancia büntetését.

Azoknak a katolikusoknak az esetében, akik más vallású népcsoport fennhatósága alatt éltek, általános jelenségnek számított a vallási és a nemzeti identitás összekapcsolódása, valamint az egyház előtérbe kerülése. Írországból a katolicizmus szorosan összekapcsolódott a nemzeti küzdelmekkel, különösen az egyház igen erős befolyása idején, a 19. század végén. Lengyelországban a katolicizmus a nemzeti identitás egyre fontosabb tényezőjévé vált az ortodox Oroszországtól és a nagyrészt protestáns Németországtól való függetlenség megőrzésére irányuló küzdelmek során. Hasonló fejlemények mutatkoztak a világ számos olyan részén, ahol az iszlám a globalizációval összefüggő gazdasági és kulturális változásokkal szembeni ellenállást képviselte. Iránban az 1979-es forradalomban az iszlám volt a sah megdöntésének és a rezsimmel összekapcsolódó nyugati típusú modernizáció elutasításának ideológiai bázisa.

A szerző azt a következtetést vonja le, hogy amikor ez a három attribútum – a termékenységet szabályozó normák, a betartásukat kikényszerítő intézmények és a vallási közösséghez való erős kötődés – egyidejűleg jelen van, a vallás nagy valószínűséggel hatással lesz a demográfiai viselkedésre. Megjegyzi azonban, hogy ez a hatás távolról sem egységes. Példaként említhető, hogy a vallásokat általában pronatalistának tartják, ez azonban nem szükségképpen igaz. Vehetjük a közelmúltból Irán esetét, ahol a nagymértékben intézményesült vallás fontos szerepet játszott a családtervezés elterjesztésében, s így végső soron a termékenység csökkentésében.

F. E.

SASSLER, SHARON: *The process of entering into cohabiting unions* (Az élettársi kapcsolat létesítésének folyamata). *Journal of Marriage and Family*, 2004/2. 491–505.

A fiatal felnőttek több mint fele létesít élettársi kapcsolatot, mielőtt házasságot kötne. Számos kutatás eredményei azt jelzik, hogy az együttélők túlnyomó részének szándékában áll a házasságkötés partnerével, de közben magát a folyamatot nem vizsgálják. Ez a tanulmány ezt a hiányosságot próbálja meg pótolni, és az együttélés eddig ritkábban vizsgált aspektusaira helyezi a hangsúlyt. Fő célja egyrészt annak dokumentálása, hogy az érintettek az együttélést megelőzően mennyi ideje ismerték már partnerüket, illetve álltak velük intim kapcsolatban; másrészt azoknak a körülményeknek a feltárása, amelyek befolyásolták őket döntésükben; és végül annak meghatározása, hogy az együttélő pároknak milyen közös terveik vannak, különös tekintettel a későbbi házasságra.

Az adatok 25 élettársi kapcsolatban élő, 20–33 év közötti személlyel folytatott mélyinterjúból származnak. Ez az életkori csoport jól reprezentálja a családalapítás előtt álló korosztályt – a fiatalok ekkor hozzák meg alapvető döntéseiket a munkáról, házasságról, gyermekvállalásról. Az interjúkat a szerző készítette 2000 nyara és 2001 tele

között. A vizsgálatban azok a heteroszexuális személyek vehettek részt, akik legalább három hónapja éltek társukkal közös lakásban. A félig strukturált, nyílt egyéni interjúk időtartama 1–2 óra volt. A résztvevők New York egyetemi városrészéből verbuvált önkéntesek voltak. Egy párnak csak egy tagja szerepelt a felmérésben, három pár kivételével. A válaszadók között 19 nő és 6 férfi volt.

Elsőként tekintsük át a kapcsolat kezdetétől az összeköltözésig eltelt időt. Részben ennek időtartama, részben a kapcsolat jellege szerint a szerző három csoportot különített el. Az elsőt *gyorsan összeköltözőknek* (*accelerated cohabitators*) nevezte. Rájuk az volt jellemző, hogy a szóban forgó két időpont között 6 hónapnál kevesebb telt el – sőt, egy jelentős részük esetében még 3 hónapnál is kevesebb. A kérdezetteknek több mint fele (13 fő) tartozott ide. A kapcsolat leírását az erős vonzalom, a kezdettől fogva sok együtt töltött idő és az intenzitás hangsúlyozása uralta. Sokan jelezték, hogy már a kapcsolat nagyon korai szakaszától kezdve hetente 5 vagy több éjszakát töltöttek együtt. Így maga az összeköltözés teljesen természetesnek tűnt számukra. Többen említették viszont, hogy sokáig nem definiálták együttélésként kapcsolatukat – sokszor a barátok, ismerősök döbbsentették rá őket ennek valódi természetére. Ez azt is jelenti, hogy a kutatások minden bizonnyal rendre alulbecslik az ilyen kapcsolatban élők számát. A második (7 fős) csoportot a *kísérletezők* (*tentative cohabitators*) alkották, akik fél–egy év ismeretség után költöztek össze. Ők fokozatosan jutottak el az együttéléshöz, és kissé bizonytalanok voltak a folyamat során. Egyikük sem élt együtt korábban a partnerével, ezt most sem tervezték, csak „úgy alakult”. Abban sem voltak biztosak, hogy vajon jó-e ez vagy sem. Az ide soroltak kapcsolata sokkal lassabban fejlődött, mint az előző csoport tagjaié, és rövidebb megszakítások is előfordultak. A harmadik, szintén 7 fős csoport a *szándékos késlekedők* (*purposeful delayers*). Esetükben 1–4 év között volt az együttélést megelőző kapcsolat időtartama, és többen közülük csak hétvégeken találkoztak a partnerükkel. Általában beszéltek a későbbi együttélés lehetőségéről, kezdetben kevés meggyőződéssel. Az összeköltözést egyfajta elkötelezettségként, a kapcsolat komolyabbra fordulásának jeleként értékelték.

Az előzőekben leírt csoportok, elsősorban a gyorsan összeköltözők és a másik két csoport között lényeges különbségek vannak az összeköltözés okait illetően, amelyek egyébként hat nagyobb csoportba voltak sorolhatók: anyagi; kényelmi; lakáshelyzettel kapcsolatos okok; egyszerűen össze akartak költözni; a szülők vagy a család hatására költöztek; az összeköltözés kísérleti jellegű volt. A 25 válaszadó kétharmada ezek közül legalább kettőt megjelölt. Az anyagi okok fordultak elő a legtöbbször, de a kényelmet is csaknem ugyanolyan gyakorisággal említették. Azok a válaszadók, akik elsődlegesen az anyagi okokat említették, kifejezetten a lakhatási költségeket értették ezen. Néha az gyorsította meg a folyamatot, hogy a felek valamelyike egyébként is lakást keresett. A leginkább a kényelmet szem előtt tartók kifejezték aggodalmukat amiatt, hogy nem tudták pontosan, hol vannak a ruháik, vagy zavarta őket a két lakás közötti állandó utazgatás. Esetükben inkább az együtt töltött idő mennyisége, nem pedig a lakhatási költségek megosztása volt perdöntő. Az összeköltözés másik jellemző oka az volt, ha valakinek elköltözött a lakótársa, vagy éppen ellenkezőleg, túl zsúfolttá vált a lakás, amelyben addig élt. Néhány esetben szerepet játszott a családi helyzet is, főként a fiatalabbak esetében. Érdekes módon azonban az együttélés mint a kapcsolat próbája vagy mint egy mód annak eldöntésére, hogy alkalmasak-e a felek a házasságra, ritkán szerepelt az említett okok között. Ha mégis szóba jöttek másodlagos, kevésbé fontos szempontként. Miután a mintában három pár is szerepelt, azzal szintén szembesülhetünk,

hogy a két fél nem mindig látja azonosan az összeköltözés indokait. A próbaházasság mint az együttélés indoka ráadásul az idők során is változik.

A domináns okok csoportonként különböznek: a gyorsan összeköltözők a kényelmi vagy anyagi okokat említették, ami *eseményvezérelt (event-driven)* kapcsolatra utal, azaz annak fejlődését külső hatások határozzák meg; a lakhatással kapcsolatos megfontolások elsősorban a kísérletezőknél jelentek meg; a szándékosan késlekedők leggyakrabban a lakáskörülményeket és az anyagi okokat nevezték meg.

Meglehetősen hasonlóan bizonyultak ugyanakkor a három csoport tagjai terveiket illetően. A kérdezetteknek csupán egyharmada nyilatkozott úgy, hogy az összeköltözést megelőzően beszélt partnerével a kapcsolat jövőjéről. A szándékos késlekedőkre volt ez leginkább jellemző: 7-ből öten említették. Az ő esetük a *kapcsolatvezérelt (relationship-driven)* kifejezéssel írható le, vagyis viszonyuk alakulását elsősorban annak belső dinamikája határozta meg, nem pedig külső események. A kapcsolat jövőjét előzetesen felvetők fele kifejezetten nem tervezett partnerével házasságkötést a későbbiekben sem. Itt is találkozhattunk azzal a jelenséggel, hogy a partnerek indokai az összeköltözést, illetve az együttélést illetően különbözőek voltak, de ez nem jelentett akadályt. Az együttélés első évében azonban a házasság kérdése gyakran felmerült, és komolyabban, mint az összeköltözést megelőzően. Az eddigiek ismeretében elképzelhető, hogy a házasságot tervezőknek a nagy adatfelvételekben mutatkozó magas aránya szelekció következménye, mivel azok maradnak együtt, akik kölcsönösen egyetértenek kapcsolatuk jövőjét illetően. Azok a válaszadók, akik ebben a kutatásban házassági tervekről beszéltek, általában kb. 2 éve élnek együtt partnerükkel. Tehát nem az a jellemző, hogy már az összeköltözéskor van ilyen szándékuk, hanem inkább az, hogy bizonyos – hosszabb – idő elteltével kerül komolyan terítékre ez a kérdés. Azonban még a házasságot tervezők sem a közeli jövőre gondolnak. Az ifjabb válaszadók úgy érzik, túl fiatalok még a házassághoz. Az idősebbek más indokokat hoznak fel: még le kell zárniuk tanulmányaikat, vagy ha ez már megtörtént, akkor arra várnak, hogy partnerük is befejezze, megfelelő(bb) munkahelyet kell találniuk, még nem érzik magukat elég érettnek a házasságra. Továbbá legtöbbször él az a meggyőződés, hogy a férfiaknak biztos állással és megfelelő anyagiakkal kell rendelkezniük a házasságkötés előtt.

Ennek a feltáró jellegű vizsgálatnak az eredményei megerősítették, hogy a kapcsolatok különböző ütemben fejlődnek, és hogy ez összefügg azzal, hogy a felek mennyire találják egymást vonzónak, mennyire illenek össze, illetve számos esetben külső körülményekkel is. A mintában szereplő párok fele rövid időt követően költözött össze, és a házasság nem szerepelt legfontosabb indokok között. Azok, akik késleltették partnerükkel az összeköltözést, általában idősebbek és tapasztaltabbak voltak, aggódtak amiatt, hogy ez a fordulat eltéríti őket más életcéljaiktól, vagy egyszerűen csak óvatosak voltak.

A tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy sokkal alaposabban kell megvizsgálni az együttélés szerepét a párkapcsolatokban. Bár számosan érezték úgy, hogy megtalálták életük párját, sok pár beszélt házasságról, mégsem ez volt az összeköltözés közvetlen célja. Úgy érezték, hogy az együttélés a randevúzás vagy együttjárás egy előrehaladottabb formája, amely kívánatosabb, mint más lakótársal együtt lakni, ugyanakkor a házassághoz viszonyítva bizonyos előnyökkel jár (például nagyobb szabadság). A partner és a kapcsolat iránti nagyobb elkötelezettség inkább az összeköltözés után, nem pedig előtte alakul ki.

A vizsgálatnak eredményei mellett vannak olyan hiányosságai, amelyek nem teszik alkalmassá a párkapcsolatok fejlődésének maradéktalan felderítésére. Az egyik maga a

minta, amely túl kicsi és nem is reprezentatív, még a New Yorkban élőkre sem. További gond, hogy a kutató az interjúk során csupán retrospektív adatokhoz juthatott. Ráadásul csak a még fennálló élettársi kapcsolatokkal tudott foglalkozni, miközben lehetséges, hogy a felbomló élettársi kapcsolatok másképp működnek: más lehet fejlődésük dinamikája, különbözhetnek az összeköltözés indokai, a tervek. Követésem vizsgálatokra lenne szükség annak kiderítéséhez, hogy a kapcsolatok dinamikája, fejlődése hat-e az együttélések kimenetelére és a kapcsolat stabilitására. Szintén megfontolandó, hogy a szerző New Yorkban végezte vizsgálatát, ahol az etnikai, gazdasági és kulturális sokféleség sokkal inkább jellemző, mint sok más helyen, és ahol különösen drágák a lakások.

A legtöbb érintett számára az együttélés nem előkészítő fázis: bár megosztják egymással az ágyat és az asztalt, mégsem a házasságkötés céljával lépnek élettársi kapcsolatra. Ha meg szeretnénk érteni, hogy a 21. században mi ösztönöz a házasságra, illetve mi tart vissza attól, akkor sokkal többet kell tudnunk arról, hogy mit jelent az együttélés az érintett feleknek, miért részesítik ezt előnyben, és miként hat a házassággal, a gyermekszüléssel, a nemek közötti kapcsolattal és a családi otthon iránti felelősséggel kapcsolatos attitűdökre.

F. E.

BROWN, S.L.: Family structure and child well-being: the significance of parental cohabitation (Családszerkezet és gyermekjólét: a szülők házasságon kívüli együttélésének jelentősége). Journal of Marriage and Family, 2004/2. 351–367.

A családszerkezet és a családi formációk alaposan megváltoztak az elmúlt 30 év során. Ez nemcsak az elváltak számának növekedésére és a mostoha szülővel alkotott, nem házas családok magas arányára vezethető vissza, hanem a házasságon kívüli gyermekvállalásra és együttélésre is. Jóllehet a kutatók kimutatták, hogy a családszerkezet befolyásolja a gyermekvállalást, a legtöbb vizsgálat a házasságban élők, az elvált anyák és az újránházasodók összehasonlítására szorítkozott.

Jelen tanulmány számára az 1999-es NASF-felmérés biztosítja a házas, újránházasodó és egyedülálló szülő család kapcsolatok megfelelő méretű mintáját. A legtöbb korábbi tanulmány igazolta, hogy az együttélés a gyermekjólét alacsonyabb színvonalával jár, különösen a házasságban élőkhez viszonyítva. Ebben a munkában a szerző olyan empirikus modellekkkel dolgozik, amelyek családi folyamatokat és minőségeket mérnek, számolva a szülők anyagi és mentális erőforrásaival is.

Az elméleti megközelítések szerint a gyermekjólétben a családszerkezetnek továbbá a gazdasági forrásoknak, a szülői forrásoknak vagy a szocializációnak van meghatározó súlya. Az együttélés a tisztázatlan családi szerepek, jogok és kötelezettségek miatt hátráltatja a gyermekek fejlődését.

Az együttélő párok általában alacsonyabb iskolázottsága, ebből következően alacsonyabb keresete miatt is a gyermekszegénység ezen családokra jellemzőbb. Továbbmenve, a gazdaságilag rosszabb helyzet a szülők mentális jólétét is aláássa, ami pedig kulcseleme lenne a szülői funkciók hatékony betöltésének.

Korábbi kutatások bizonyítják, hogy az egyedülálló anyák a házasokhoz képest hajlamosabbak a depresszióra. Az alacsony jövedelemmel rendelkező nem házas anyák helyzete is hozzájárul a mentális hátrányokhoz.

A tanulmány a családszerkezet és a jólét közötti összefüggést a 6–11 éves gyermekek és a 12–17 éves kamaszkorúak között vizsgálja. A középső gyermekkorban a gondoskodó közreműködés és a kötődés a legfőbb elősegítője a szellemi fejlődésnek és az önmérséklet kialakulásának, míg a kamaszkorban elengedhetetlen a szülői ellenőrzés és támogatás az identitás megeremtéséhez.

Mivel az együttélések száma folyamatosan emelkedik, a családkutatók számára még fontosabbá válik az a kérdés, hogy ez a párkapcsolati forma miként hat a gyermekek jólétére.

A vizsgálat négy kérdés megválaszolására irányul. Az első, hogy a házasságban élő gyermekek helyzete messze jobb-e, mint ha a biológiai szülők az együttélést választják? Az utóbbi családok kevesebb gazdasági forrással rendelkeznek, és a kapcsolat – intézményesítés hiányában – sebezhetőbb, ami hatással van a szülők lelki jólétére is. Ezért a szerző az együttélő párok helyzetét messze rosszabbnak ítéli, mint a házasokét. A második kérdés, hogy sokkal jobban élnek-e a gyermekek a házasságban, mint a mostoha- vagy mostohaszülővel alkotott, nem házasságban? A fenti érvek itt is megállják helyüket, kiegészítésként pedig meg kell említeni, hogy ebben az esetben nincs formális kötöttség szülő és gyermek között. Ez a helyzet előnytelenebb, mint a mostoha- vagy mostohaszülővel együtt alkotott, nem házasságban. Harmadik kérdés, hogy a két biológiai szülő együttélése sokkal jobb forma-e a gyermekek számára, mint a mostoha- vagy mostohaszülővel alkotott, nem házasságban? Ez a változat különösen fontos, mivel kiindulóponttal szolgál annak tisztázására, hogy a biológiai szülői státusz meghatározó-e. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a biológiai szülők együttélése sokkal előnyösebb a gyermek számára, mint a mostoha- vagy mostohaszülővel alkotott, nem házasságban. A negyedik kérdés, hogy a családi közösség bármely formájában jobb-e a gyermekeknek, mint ha egyedülálló anyjikkal élnének? Korábbi kutatási eredmények alapján a különbség elhanyagolható.

A tanulmány eredményei igazolják, hogy a két korosztályt külön célszerű vizsgálni.

Sz. G. S.

MCNAY K. – AROKIASAMY, P. – CASSEN, R.H.: *Why are uneducated women in India using contraception? A multilevel analysis* (Miért alkalmaznak iskolázatlan nők Indiában fogamzásgátlót? Több szintű vizsgálat). *Populations Studies*, 2003/1. 21–44.

Felkeltette a kutatók figyelmét az a jelenség, hogy Dél-Ázsia tanulatlan asszonyainak körében mennyire elterjedt a fogamzásgátlás. A trend azt sugallja, hogy gyengül a műveltség és a termékenység hagyományosan erős összefüggése. A nők szocioökonómiai körülményei, de hasonlóképpen műveltségük sem tűnik a termékenységi magatartásuk megbízható indikátorának. A cikk célja az ezektől különböző tényezőknek a vizsgálata.

Kérdés, hogy miként terjednek az alacsony termékenységet eredményező eljárások és attitűdök. Az egyik megoldás az információkat közvetítő személyek közötti hálózat vagy olyan személytelen forrás, mint a tömegkommunikáció. Második mechanizmus a személyes döntések külső befolyásolása, mint például a nyomásgyakorlás a sterilizáció esetében, amely a (leg)képzettebbek között a leginkább elterjedt.

A szerzők a termékenység visszaesését magyarázó különböző elméleteket ismertetnek India tanulatlan asszonyainak esetével szemléltetve. A teljes NFHS-1 mintából

46 961 13–49 éves, pillanatnyilag házas, tanulatlan (analfabéta és iskolába soha nem járt) személyt választottak ki. Kimaradtak a vizsgálatból azok, akiket vagy akik férjét több mint öt éve sterilizáltak. Mivel a döntés alternatív: vagy használ jelenleg fogamzásgátlást, vagy nem, a logikai becslés a helyes megközelítés.

A változók számára tekintettel a jelentés összevonta a cenzusadatokat az NSHF-minta adataival (1991-es census, 1992/93-es NFHS).

A termékenység átmenet jól feltárt jelenség. Ennek ismeretében úgy tűnik, hogy Indiában gyorsabb a változás, mint ahogy az a hagyományos szocioökonómiai összefüggésekkel magyarázható lenne. Ezeknek a tényezőknek a hatását a vizsgált adatok ezúttal is igazolják, csak módosított szereppel. A sok erőfeszítés elnyomja a gyermek utáni vágyat és megnöveli a fogamzásgátlók használatát azon nők körében, akik uralják saját helyzetüket. Másrészt azonban szerepe van itt a társadalmi közeg termékenységi magatartásának is. Úgy tűnik, hogy ahol a fogamzásgátlás bármilyen okból is elterjedt, a tanulatlan nők – függetlenül saját körülményeiktől – sokkal nagyobb valószínűséggel alkalmazzák ezt. Hangsúlyozni kell a média jelentőségét az attitűdök terjesztésében: a termékenységi magatartás alakításában ennek is fontos része van.

Természetesen a vizsgálat a tárgykör egészét nem ölelheti fel. Nem tért ki például arra, hogy a családtervezési program közvetlenül milyen hatást gyakorol a tanulatlan nők fogamzásgátló gyakorlatára. Ez talán sokkal eredményesebben megtehető India következő NFHS-adataiból. A szerzők nem tudták maradéktalanul feltárni, hogy adott tanulatlan nők meghatározott közösségi formában miért nem úgy viselkednek, ahogyan mások más körülmények között. E korlátok ellenére a tanulmány tisztáz néhány kérdést a fogamzásgátlóknak az érintett körben történő használatáról, ami fontos tényező India termékenységi átmenetében.

Sz. G. S.

LUY, M.: Verschiedene Aspekte der Sterblichkeitsentwicklung in Deutschland von 1950 bis 2000 (A halálozás alakulásának különböző megközelítései Németországban 1950 és 2000 között). Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft, 2004/1. 3–62.

A tanulmány a halálozás németországi alakulását vizsgálja 1950 és 2000 között évenként újrászámított halálozási táblák segítségével. Ezekből megmutatkozik, hogy a halálozás csökkenése a 20. század második felében korosztályonként eltérően ment végbe. Legnagyobb az előrelépés a csecsemőhalandóság terén, amely az az 1950-es évhez viszonyítva 90%-os csökkenést mutat. A 90 évesek és idősebbek mortalitása ma a bázisévinek 60–70%-át teszi ki. A legfontosabb haláloknak a nők és férfiak esetében egyaránt a keringési problémák mutatkoznak, mintegy 50%-os részesedéssel. Ezt követik az új okok kerek 20%-kal, a többi halálok súlya kevésbé jelentős. Megfigyelhető, hogy a halálokok nemenkénti különbségei az utóbbi években némileg csökkentek. 2000-ben a nők születéskor várható élettartama az 1980-as évekhez képest 6 évvel volt magasabb. A férfiak várható élettartama 6,5 évvel volt alacsonyabb, mint a nőké. A férfiak 1935 és 1955 között született évjárataiban a halálozási többlet a fiatal és közepes felnőttkorban különösen magas.

Az ismertetett vizsgálat az új és a régi szövetségi tartományok összevetésére összpontosít. Megfigyelhető, hogy az 1970-es évek óta nyíló olló az újraegyesítés után

fokozatosan ismét záródik. A korszpecifikus halálozási különbségek a férfiak esetében azért karakteresebb, mert alacsonyabb a várható élettartamuk. A differenciák a fiatalabb és a középső felnőtt korosztályban magasabbak, Kelet-Németország hátrányával.

A halálloki struktúrában kimutatott különbségek meghatározó elemei nemektől függetlenül a keringési megbetegedések. A férfiakat tekintve még két további jelentős ok említendő, mégpedig az emésztőszervi bántalmak, valamint a sebesülések és mérgezések. Ezek erősen függenek az orvosi műszerezettség minőségétől, ám meglepő módon nem hozhatók kapcsolatba a két országrész halálozási viszonyainak gyors homogenizálódásával.

Sz. G. S.

BADÉ, K.L. – OLTMER, J.: Zwischen Aus- und Einwanderungsland: Deutschland und die Migration seit der Mitte des 17. Jahrhunderts (A ki- és bevándorlóország státusa között: Németország és a migráció a 17. század közepe óta). *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2003/4. 263–306.

A tanulmány a németnyelvű terület vándorlási történéseinek alapvonásait tekinti át a harmincéves háborútól napjainkig. Az 1806 előtti régi birodalom, majd az 1815–1866-os évek szövetsége is inkább többé, mint kevésbé autonóm terület volt, bár szilárd határok nélkül, ám rögzített intézményrendszerrel. A megfigyelt időszak elején egységes német nyelvterület nem létezett: számos, nagyon különböző dialektus élt egymás mellett. Az igazi irodalmi német nyelv csak igen lassan, a korai újkorban fejlődött ki.

Az 1814/15-ös bécsi kongresszus élesebben vontta meg a határokat.

Az első világháború kapcsán túlbujánzó nacionalizmus a kisebbségek kitelepítésére ösztönzött és erősítette az idegengyűlöletet. A világháború után jelentős számban visszatérő lengyel kisebbség a „polonizálás” rémképét hívta elő.

A második világháború végén a koncentrációs és megsemmisítő táborok túlélő áldozatai számára a lehető leggyorsabban meg kellett szervezni a hazaszállítást. Kereken 10 millió volt azoknak a száma, akiket evakuáltak, s ezek közül évek után is csak kevesek tudták szükségshelyüket elhagyni és szülőhazájukba visszautazni. Számuk még 1947-ben is négymillió volt. Az 1950-es népszámlálás rögzítette ennek a milliós nagyságrendű menekültmozgalomnak a mérlegét.

A második világháború utáni időszak oka és következménye volt a gazdasági felendülésnek, a német szövetségi munkaerőpiac átlagon felüli kibővülésének és a Dél-Európából beáramló mindkét nembeli vendégmunkásnak. Az 1955-ben Olaszországban, 1961-ben Spanyolországban és Görögországban induló első toborzásokat a törökországi, marokkói, portugáliai, tunéziai, majd jugoszláviai követte. Az 1973-as „olajársokk” azonban megállította a folyamatot, a Német Szövetségi Köztársaságban a külföldiek foglalkoztatása mintegy 30%-kal visszaesett.

A funkciójukat veszített, ám az országban intézményes keretek között tartózkodó külföldiek hosszú távra determinálták a szociálpolitika teendőit.

Az NDK-ban is voltak külföldi munkavállalók, elsősorban Vietnámból és Mozambikból, általában kétoldalú megállapodás alapján. Az 1989-es őszi fordulat idejéig ezek a szerződések lezárultak.

A vasfüggöny leomlásával Németország ismét célország lett a kelet–nyugati migráció számára. Köztudott, hogy az 1990-es évek Berline az illegális építőmunkások nélkül nem tudott volna megfelelni az elvárásoknak. A szolgáltatóiparban is illegálisan alkalmaztak munkaerőt. Az idegen munkavállalók a 21. század kezdetén kerültek a német migrációs és integrációs politikai vita középpontjába. 1990-től kezdve változott a külföldiek jogállása mindenekelőtt a 2000. évi állampolgársági törvénnyel, ami megnehezítette a nem német születésűek számára, hogy állampolgárságot szerezzenek.

Ugyanakkor az 1990-es évektől megindult Németország legmagasabbban kvalifikált és legalkalmasabb korban lévő munkavállalóinak kivándorlása az európai országokba és különösen az USA-ba.

A tanulmány kiemeli a vándorlás markáns, évszázados súlypontjait, így mindenekelőtt a koraújkorban a hívő menekültek bevándorlását, a Kelet-, Közép- és Délkelet-Európa felé irányuló korai 19. századi telepesvándorlás és a kései 19. századi tömeges transzatlanti kivándorlást.

A kései 20. és a kezdeti 21. századot a bevándorlás jellemezte. A németnyelvű területen azonban a kivándorlás, illetve a bevándorlás ritkán volt egyoldalú.

Sz. G. S.

GROHMAN, H.: *Die Alterung unserer Gesellschaft. Ursachen, Wirkungen, Handlungsoptionen* (Társadalmunk öregedése. Okok, hatások, kezelési lehetőségek). *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2003/2–4. 443–462.

Egy társadalom öregedéséről akkor beszélünk, ha az egymást követő generációkat összevetve az öregebbek aránya megnő a fiatalabbakéhoz képest.

A fejlettebb országokban mindenütt ezzel a jelenséggel kell szembenézni, de a világ majd minden más részén is mutatkoznak már ennek jelei.

Az előttünk álló 10–15 évben az ebből eredő pénzügyi problémák egyre erősödnek, ezért intenzíven keresni kell kezelésük módját. A legjobb lépés a munkapiac gyors strukturális átalakítása lenne, a munkával töltött életszakasz meghosszabbításával.

A már nyugdíjas korú vagy ahhoz közelálló nemzedék kénytelen lenne jövedelmi igényeit korlátozni, de a szociális rendszer nem változna egzisztenciáját veszélyeztető módon.

A középső korosztály azonban duplán veszélyeztetett. Nagyrészt rá vár a várandóságok fedezetének megteremtése, anélkül, hogy számíthatna hasonló szolidáris rendszerre. Mindent meg fog tehát tenni, hogy önmagát tehermentesítse, és alternatív megoldást találjon saját nyugdíja biztosítására. Ez a különút azonban nem lenne kockázatmentes, minthogy a generációk elosztási konfliktusának új formáját rejti magában.

Előfordulhat, hogy a fokozottan technicizált és individualizálódott világban a kiélestedő elosztási küzdelmek erodálják a társadalom egyes alapértékeit, mielőtt létrejönne a teherbíró társadalombiztosítás új rendszere. A nemkívánatos folyamatok kockázata mindenesetre annál nagyobb lesz, minél később kezdi a politika komolyan venni és kezelni a várható demográfiai fejleményeket.

A társadalom előregeredésének használható mutatója az öregedési kvóciens, amelyet a 60 évesek és idősebbek, illetve a 20 és 60 közöttiek számának hányadosából nyernek. A Német Szövetségi Köztársaságban ez az indikátor a dinamikus nyugdíjak bevezetése óta

28-ről 39-re emelkedett, majd 36-nál stabilizálódott. Az 1990-es évek kezdete óta azonban addig ismeretlen ütemű növekedésbe kezdett, és a rendelkezésekre álló számítások szerint 2030-ra meghaladja a 70-et, és később is ilyen magas marad. A folyamat sajnos már az 1980-as évek elején érzékelhető volt. Az akkori számítások szerint 2000-re várt korösszetételt az azóta fokozódó migráció és a süllyedő halandóság módosította. Mindez hasonlóságot mutat a nemrég 2030-ra végzett előrejelzéssel. Okkal feltételezhetjük tehát, hogy a demográfiai folyamatok meghatározott feltételek teljesülése esetén hosszú távra felmérhetők, így racionális döntéseket alapozhatnak meg. Az elkövetkező évtizedek várható drámai fejleményei erős hatással lesznek a gazdaság és a társadalom csaknem valamennyi területére. Noha a távolabbi jövőt szolgáló intézkedéseknek társadalmi és politikai korlátai vannak, a nyugdíjrendszer terhelésmentesítése elkerülhetetlen.

Sz. G. S.

KLEIN, TH. – ECKHARD, J.: Fertilität in Stieffamilien (Termékenység a mostohaszülővel alkotott családokban). Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 2004/1. 71–94.

A tanulmány elméletileg alátámasztott empirikus vizsgálatokat közöl a mostohaszülővel alkotott családok termékenységéről a 2000. évi családi felmérés alapján. Ezekben a párkapcsolatokban ritkábban kívánnak közös gyermeket.

Az első ok a mostohaszülővel alkotott család női tagjának magasabb életkora. Feltehető, hogy ez a körülmény mostohagyermek nélkül is termékenységsökkentő hatással járna. Az a hatás viszont, amit a családpszichológiában válási kockázatnak neveznek, itt nem mondható jelentősnek.

A mostohaszülővel alkotott családokban született első közös gyermekek alacsony aránya másodszor a mostohaszülői kapcsolatokkal hozható összefüggésbe. Itt megint csak belép a korkülönbség hatása: ha ezt kiszűrjük, megmutatkozik a partneri kapcsolat erősítésének motívuma.

A korról, a képzettséggel és a vallásossággal kontrolálva, a különféle családi formák termékenységének különbsége kevésbé karakteres.

A második közös gyermek iránti vágy alacsonyabb azokban a családokban, ahol az apa a mostoha.

A mostohaszülővel alkotott családokról fontos ismeretekhez jutottunk az eddig rendelkezésre álló tanulmányokból. Az itt ismertetett munka viszont az egyetlen, amely a termékenységükkel foglalkozik.

Sz. G. S.

ENGELHARDT, H. – PRSKAWETZ, A.: *On the changing correlation between fertility and female employment over space and time* (A termékenység és a női munkavállalás közti változó összefüggéséről térben és időben). *European Journal of Population*, 2004/1. 35–62.

A tanulmányban a szerzők megkísérelték kimutatni azokat a tényezőket, amelyek országonként differenciálják a termékenység és a női munkavállalás negatív összefüggését. A munka tisztán leíró természetű, a szükséges makroadatok egy részének hiánya miatt. A heterogenitás számszerű meghatározását országcsoportok dinamikus kialakításával kezdték. Ennek során országspecifikus heterogenitáshoz hozzárendelték a női munkavállalás bővülését. Ezek után a nők munkaerő-piaci részvételének különböző gazdasági és társadalmi változóit vizsgálták, valamennyit összefüggésbe hozva a teljes termékenységi mutatóval (TFR), majd az FLP (Female Labour Force Participation Rate) szórásával, végül megfigyelve ezek kölcsönkapcsolatát.

Áttekintve valamennyi változót, csak a képzettség és a demográfiai tényezők magyarázzák jól a termékenység magasabb szintjét azokban az országokban, ahol a nők munkaerő-piaci részvétele alacsony. Ezek a változók felölelik a nők bruttó beiskolázási arányát, iskoláztatásuk átlagos időtartamát, első házasodásuk rátáját, teljes válási rátájukat és az első szülésük tervezett idejét. Az a tény, hogy a termékenység leginkább a nők alacsony munkaerő-piaci női részvételével jellemezhető országokban csökkent, részben megmagyarázható a női munkanélküliségi rátával, az első szülés tervezett idejével és az első gyermekre jutó családi pótlék eloszlásával.

A nemzeti mintákból származó eredmények természetesen nem bizonyítják, hogy a vizsgált összefüggés a jövedelemstruktúra, valamint a szociális körülmények jellegéből következik-e. A kutatók tehát sokváltozós panelanalíziseket terveznek ezek kontrollálására.

A tanulmány üzenete abban summázható, hogy a női munkaerő részvétele csak egy eleme a befolyásoló tényezőknek. Ahhoz, hogy jobban megértsük a termékenység országonkénti különbségeit, mutatók szélesebb spektrumában kell gondolkodni.

Sz. G. S.

ZHIROVA, I.A. – FROLOVA, O.G. *etc.*: *Abortion-related maternal mortality in the Russian Federation* (Abortusból eredő anyai halálozás az Orosz Köztársaságban). *Studies in Family Planning*, 2004/3. 178–187.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy milyen sajátosságokat mutat a megindított és a spontán vetélésekből eredő halálozás az Orosz Köztársaságban. Az országos statisztikai adatokat kiegészítendő az írás 113 nő eredeti orvosi anyagát is felhasználja, így felöleli az 1999-ben abortusz következtében elhunytak 74%-át. A 2000. évi anyai halálozás az 1991-es bázis 52–56%-át tette ki. Regionális és településtípus szerinti összehasonlításra korlátozottan van lehetőség. A megindított abortuszok 24%-a intézményben történt, 67%-a orvosi intézményen kívül. 9%-ot tett ki a spontán abortusz aránya. Az orvosi intézményen kívül zajlott esetekben idősebb nőkről volt szó, általában több terhesség után, ezek túlréprezentáltak. Különösen magas a halálozási ráta a terhesség 13–21. és a 22–27. hete között, függetlenül az abortusz helyétől. A könnyebb hozzáférés, a beavat-

kozás közben végrehajtott megelőző intézkedések és a komplikációk megfelelő kezelése kulcsfontosságúak az ekképpen bekövetkező halálozások csökkentése érdekében.

A 100 000 főre jutó 63 haláleset hozzávetőlegesen 10-szerese a nyugat-európainak és az észak-amerikainak, és ez megdöbbentő. A tanulmány ennek okait kutatja. A leírt adatok részben választ adnak a kutatók kérdéseire, de maradnak tisztázandó problémák.

Talán a legnyugtalanítóbb kérdés az, hogy az orvosi intézményen kívül megindított abortuszok száma hogyan lehet ilyen magas. A WHO 1998-ban felbecsülte, hogy a nem intézményben végrehajtott ezer abortusz közül az európai régióban kevesebb mint egy végződik halállal. Ezek egynegyede Oroszországban következik be. Az Orosz Köztársaságban tehát évente 20 000–25 000 nem biztonságos abortuszt végeznek. 1999-ben több mint 87 000 ügynevezett nem specifikált abortuszt jelentettek, amelynek többségéről úgy tudják, hogy nem orvosi intézményben történtek.

A második még tisztázatlan fontos kérdés, hogy vajon kik végezték ezeket az abortuszokat. Fokozott ugyanis annak veszélye, hogy a nem orvosi intézményben végzett beavatkozás halálozáshoz vezet. Ennek részletes feltárásához kiegészítő kutatások szükségesek.

A harmadik jelentős megválaszolatlan kérdés: miért vállalkoznak a nők nem intézményes megoldásra egy olyan országban, ahol a terhesség első harmadában kívánságra elvégzik a műtétet és a második harmadban – megfelelő orvosi és szociális okok esetén – ugyancsak lehetőség van rá? A kutatók adatai azt sugallják, hogy sok olyan nő lép fel ezzel az igénnyel, akinek indokai elégtelenek az abortusz legális elvégzéséhez. A fatálisán végződött műtéteknek majdnem 80%-a a második trimeszterben történt és természetesen nem orvosi intézményben.

A tanulmány legjelentősebb eredménye, hogy szembesít a terhesség második harmadában végzett abortuszok drámai következményeivel. Arra is rámutat, hogy az okok összetettek. Közéjük tartozik a beavatkozás nem megfelelő módszere, a komplikációk félrediagnosztizálása, a nem megfelelő kezelés és a késedelmes beavatkozás.

Sz. G. S.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓRATSZEMLE

DEMOGRAFIE

a Cseh Statisztikai Hivatal folyóirata

2005. No. 3.

KRETSCHMEROVA, T.: A Cseh Köztársaság népesedési helyzete 2004-ben

CERMAK, Z.: Vándorlás és a szuburbanizációs folyamatok a Cseh Köztársaságban

HOLÁ, B.: A belső vándorlási statisztikák összehasonlíthatósága

MORAVKOVA, S.: A nem házas együttélés egyes jellemzői a 2001. évi népszámlálás adatai alapján.

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2005. No. 2

- CASE, A. – PAXSON, C.*: Nemek szerinti különbségek a megbetegedésekben és a halandóságban
- WHITE, K.J.C. – CROWDER, K. – TOLNAY, S.E. – ADELMAN, R.M.*: Faj, nem és házasság: a célok kiválasztása a „nagy vándorlás” idején
- CHEUNG, S.L.K. – ROBINE, J-M. – TU, E.J-C. – CASELLI, G.*: A továbbélési görbe három dimenziója: horizontális, vertikális és az élethossz
- SULLIVAN, R.*: Az első gyermekek születési arányának életkor szerinti jellegzetességei az amerikai nők körében
- HANNUM, E.*: Piaci átmenet, iskolázottsági különbségek és családi stratégiák a vidéki Kínában: új bizonyítékok a nemek szerinti különbségekről és a fejlődésről
- CAI, Y. – FENG, W.*: Éhínség, szociális szakadék és nem szándékolt magzati veszteség: bizonyítékok a kínai adatfelvételek alapján.
- MONDEN, C.W.-S. – SMITS, J.*: Etnikailag vegyes házasságok a társadalmi változások idején: Lettország esete
- PARRADO, E.A. – FLIPPEN, C.A. – MC QUISTION, C.*: Vándorlás és a kapcsolatok ereje: a mexikói nők esete
- FOLBRE, N. – YOON, J. – FINNOFF, K. – FULIGNI, A.S.*: Hogyan mérjük? A gyermekekre fordított idő az Egyesült Államokban
- SANDBERG, J.F. – HOFFERTH, S.L.*: Változások a szülőkkel töltött időben: egy korrekció

2005. No. 3.

- MONTGOMERY, M.R. – HEWETT, P.C.*: Városi szegénység és egészség a fejlődő országokban: háztartási és szomszédsági hatások
- SIGLE-RUSHON, W. – HOBBCRAFT, J. – KIERNAN, K.*: A szülők válása és az abból következő hátrányok: kohorszok közötti összehasonlítás
- AUGHINBAUGH, A. – PIERRET, C.R. – ROTHSTEIN, D.S.*: A családstruktúra átalakulásának hatása a fiatalok teljesítményére: bizonyítékok az 1997. évi Nemzeti Longitudinális Felvételtől
- DE JONG, G.F. – ROEMPKE, D. – PIERRE, T. ST.*: Jóléti reform és a szegény családok államok közötti vándorlása
- SOUTH, S.J. – CROWDER, K. – CHAVEZ, E.*: Vándorlás és területi asszimiláció az amerikai „latinok” körében: klasszikus versus részekre bontható pályák
- WINKLER, A.E. – MC BRIDE, T.D. – ANDREWS, C.*: Feleségek, akik többet keresnek férjüknél: átmeneti vagy állandó jelenség?
- ASSUNCAO, R.M. – SCHMERTMANN, C.P. – POTTER, J.E. – CAVENAGHI, S.M.*: Kistérségi demográfiai kilátások empirikus Bayes-bebecslése
- TODD, P.M. – BILLARI, F.C. – SIMAO, J.*: A házasságkötési életkor aggregált jellemzői egy párkereső heurisztikus modellből
- LI, N. – LEE, R.*: Koherens halandósági előrebecslések a népesség egy csoportjára: a Lee-Carter-módszer alkalmazása

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION
 az Európai Népesedési Társaság folyóirata
2005. No. 1.

- HENZ, U. – THOMSON, E.*: Az együttélés stabilitása és termékenysége Ausztriában, Finnországban, Franciaországban és Nyugat-Németországban
LAPPEGARD, T. – RONSEN, M.: Az iskolai végzettség többarcú hatása a gyermekvállalásra
KULU, H.: Vándorlás és termékenység: a versenyhipotézis felülvizsgálata
NOACK, T. – SEIERSTAD, A. – WEEDON-FEKJAER, H.: A nyilvántartott partnerkapcsolatok (azonos neműek együttélése): Norvégia esete

2005. No. 2–3.

- BEETS, G.*: A konfliktusok és az erőszak statisztikája
BRUNBORG, H. – TABEAU, E.: A konfliktusok és az erőszak statisztikája: egy új terület
LACINA, B. – GLEDITSCH, N.P.: Irányzatok a háborúk megfigyelésére: új adatok a harctéri halálzásokról
FENRICK, W.I.: Nemzetközi humanitárius egyezmények és a harctéri sérülések
TABEAU, E. – BIJAK, J.: Háborús halálzások az 1992–1995-ös Bosznia-Hercegovina közötti fegyveres konfliktusokban: a korábbi becslések kritikái és az újabb adatok
NEUPERT, R.F. – PRUM, V.: Kambodzsa: A múlt demográfiai stabilitásának rekonstrukciója és a jövő demográfiai gyógyulásának előrejelzése
SINGH, K. – KARUNAKARA, U. – BURNHAM, G. – HILL, K.: Kikényszerített vándorlás és a gyermekhalandóság: a menekültek és a helyiek összehasonlítása Északnyugat-Ugandában és Dél-Szudánban
VERWIMP, P. – BAVEL, J.V.: A gyermekek továbbélése és a termékenység a ruandai menekültek körében
RANDALL, S.: A konfliktusok, a száműzetés és a hazatérés demográfiai következményei: esettanulmány a mali tuaregekről
BOSQUIER, P. – MAUPEU, H.: Az afrikai kis intenzitású konfliktusok elemzése újság-cikkek alapján

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata
2005. No. 1.

- COSTA, D.L.*: Az egészség javulásának és az élet hosszabbodásának okai az időskorban: a magyarázatok áttekintése
FERRUCCI, L. – WINDHAM, B.G. – FRIED, L.P.: Az idősebb személyek esendősége
ROBINE, J.-M. – CASELLI, G.: A százévesek számának soha nem látott emelkedése

- VALLIN, J. – MESLÉ, F.:* Konvergencia és divergencia: az országos és területi várható élettartamok trendjeinek elméleti keretei
- COSTA, D.L. – LAHEY, J.:* A legöregebbnek lenni: bizonyítékok az amerikai történeti adatokból
- CRIMMINS, E.M.:* Az egészség és a halandóság társadalmi-gazdasági különbségei az idős korban
- WILMONT, J.R.:* Az amerikai társadalombiztosítás adatainak elemzésén alapuló halandósági előrejelzések módszertani kérdései
- BUETTNER, T. – ZLOTNIK, H.:* Az élettartam növekedésének jövője az ENSZ-becslések alapján

2005. No. 2.

- POOL, I. – CHEUNG, J.:* Miért volt Új-Zélandon a várható átlagos élettartam olyan magas a XX. század kezdetén
- KOUAOUCI, A. – ROBITAILLE, E. – GUIMOND, E.:* Egyes résznépességek születéskor várható élettartamának indirekt becslése az amerikai népszámlálási irodák adatai alapján
- BAWAH, A.A. – ZUBERI, T.:* Társadalmi-gazdasági helyzet és csecsemőhalandóság Dél-Afrikában
- PIERANNUNZIO, D. – GIORGI, P.:* A Dawn-szindróma megelőzésének európai gyakorlatában alkalmazott megoldások értékelése dekompozíciós modell segítségével
- POSTON, D.L. – GLOVER, K.S.:* Túl sok a férfi: a nemi arány egyensúlyhiányának hatása a házassági piacra Kínában
- CALTABIANO, M.:* Az első romantikus kapcsolat a serdülőkorban: egy összehasonlító elemzés

2005. No. 3–4.

- DE VALK, H. – LIEFBROER, A.C. – ESVELDT, I. – HENKENS, K.:* A hollandiai bevándorlók családösszetétele és kulturális integrációja
- FRABONI, R.:* A nupcialitás dinamikája és a házassági piac Olaszországban
- RETFERD, R.D. – ROY, T.K.:* A családösszetétel hatása a nemek szerint differenciáló abortuszok gyakoriságára Punjabban, Indiában
- LUY, M.:* Halandósági különbségek Kelet- és Nyugat-Németország között az egyesülés előtt és után. Az események és a hatótényezők makro- és mikroszintű elemzése
- RUZICKA, L.T. – CHOI, C.Y. – SADKOWSKY, K.:* Az öngyilkosok betegségei a többes halálteki feldolgozás fényében

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
 az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2005. No. 3.

- SCHUCK, A.M.*: A feketék és a fehérek közötti különbségek a rossz bánásmódban: szegénység, női háztartásfők és az urbanizáció
- FRIAS, S.M. – ANGEL, R.J.*: A partner erőszakosságának kockázata az alacsony keresetű spanyol eredetűek csoportjában
- TIEFENHALER, J. – FARMER, A. – SAMBRIA, A.*: Szolgáltatások és az intim partner erőszakossága az Egyesült Államokban: területi elemzés
- YOUNT, K.M.*: Források, családszervezet és a nők elleni családon belüli erőszak Minyaban, Egyiptomban
- FELSON, R.B. – PARE, P-P.*: A családon belüli erőszak és szexuális támadások jelentése a rendőrségnek
- MINCY, R. – GARFINKEL, I. – NEPOMNYASCHY, L.*: Kórházon belüli apai intézmények és az apák bevonásának helyzete a „törékeny” családokban
- MURRY, V.M. – BRODY, G.H. – MC NAIR, L.D. – LUO, Z. – GIBBONS, F.X. – GERRARD, M. – WILLS, T.A.*: Az apai részvétel erősíti a vidéki afroamerikai fiatalok büszkeségét és szexuális önképét
- GAUNT, R.*: Az értékek prioritásának hatása az apák és anyák részvételére a gyermeknevelésben
- GERSHUNY, J. – BITTMAN, M. – BRICE, J.*: Kilépés, hang és szenvedés: a párok azonosulnak a változó munkavállalási szokásokhoz?
- VOYDANOFF, P.*: Társadalmi integráció, munka-család konfliktus és feloldása, a munka és a családi élet minősége
- SMOCK, P.J. – MANNING, W.D. – PORTER, M.*: Mindent, kivéve a pénzt: mekkora szerepe van a pénznek az együtt élők házassági döntésében
- CRISSEY, S.R.*: Faji és etnikai különbségek a tizenévesek házassági elképzeléseiben: a romantikus kapcsolatok szerepe
- CUNNINGHAM, M. – THORTON, A.*: Az együttélés átalakulásának hatása a fehér felnőttek összeköltözésére
- LOPOO, L.M. – WESTERN, B.*: A börtönbe kerülés hatása a házas együttélés stabilitására és alakulására
- SIGLE-RUSHTON, W.*: Apaság a fiatal korban és a az ebből következő hátrányok az Egyesült Királyságban
- LINCOLN, K.D. – CHATTERS, L.M. – TAYLOR, R.J.*: Társadalmi támogatás, traumatikus események és depressziós jelek az afroamerikaiak körében
- KNOESTER, C. – HAYNIE, D.L.*: A közösség hatása, integrálódás a családba és erőszak a fiatalok körében

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeştudományi Intézet folyóirata
2005. No. 1–2.

- DE LUCA, V.*: A család eszméjének újraépítése Franciaországban: pronatalista és családcentrikus propaganda az iskolákban és a hadseregben (1920–1940)

- NI BHROLCHAIN, SIGLE-RUSHTON, W.*: Társkeresési lehetőségek Angliában és az Egyesült Államokban: becslések és nemi ellentmondások
- DESEQUELLES, A.*: Fogyatékkal élők a francia börtönökben: mennyiben különbözik a helyzet a fogyatékkal élők általános helyzetétől
- PAILHÉ, A.*: Munkakörülmények: milyen életkorúakat védik Franciaországban?
- HAUDIDIER, B.*: Okspecifikus halandóság Franciaországban és a korábbi NSZK-ban, 1950–1995: azonosságok és különbségek
- SCHOCKAERT, I.*: Női foglalkoztatottság és termékenység Latin-Amerikában: a kérdés áttekintése

2005. No. 3.

- DESGREES DU LOU, A.*: Párok és a HIV/AIDS a Szaharától délre: elmondani a társnak, szexuális aktivitás és gyermekvállalás
- TISPERGER, D. – MESLE, F.*: Gazdasági válság és halandóság: Antananarivo esete, 1976–2000
- VILLE, I. – GUERIN-PACE, F.*: Az azonosság kérdése: egy adatfelvétel fejleményei Franciaországban
- DITTMER, A.*: A lakáshelyzet és a háztartásnagyság a helyi népesedés alakulásában: Párizs példája
- LOISEAU, M. – BONVALET, C.*: Az 1948. évi lakásépítési törvény hatása a párizsi régióban

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2005. No. 2.

- SMIL, V.*: A következő ötven év: a folyamatosság megszakadása
- ALEXANDROS, N.*: A gyors népességnövekedéssel és a források elégtelenségével küzdő országok: élelmiszer, mezőgazdaság és fejlődés
- ROGERS, R.G. – HUMMER, R.A. – KRUEGER, P.M. – PAMPEL, F.C.*: A dohányzással összefüggő halálozások az Egyesült Államokban
- MAC KELLAR, L.*: Prioritások az egészséggel, az AIDS-el és a népesedés kérdéseivel összefüggő tevékenységekben

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a Kluwer Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2005. No. 3.

- SHAHIDULLAH, M. – FLOTOW, M.*: A megfelelő módszer kiválasztása a 2000 utáni megyei népesség előreszámításához: esettanulmány Illinois állam népességének becslésére
- SANA, M.*: Belépés a nemzetek fölötti közösségbe: a bevándoroltak pénzküldeményei, társadalmi helyzet és asszimiláció

- CHO, Y. – SONG, S-E. – FRISBIE, P.*: Eltérő születési események a koreai származású amerikaiak körében: a más koreaiakhoz fűződő születési és társadalmi közelség hatásai
- HEATON, T.B. – HUNTSMAN, T.K. – FLAKE, D.F.*: A nők autonómiájának helyzete Bolíviában, Peruban és Nicaraguában

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népszámvizsgáló Bizottságának folyóirata
2005. No. 2.

- SCHOEN, R. – CANUDAS-ROMO, V.*: Az első házasságok időzítése: huszadik századi tapasztalatok Angliában és Walesben, valamint az Egyesült Államokban
- WOODS, R.*: A csecsemőhalandóság történeti trendjének becslése Angliában és Walesben
- OKUN, B.S. – FRIEDLANDER, D.*: Az arabok és izraeliek iskolázottsági megoszlása: történelmi hátrány, diszkrimináció és lehetőség
- AGREE, E.M. – BIDDLECOM, A.E. – VALENTE, T.W.*: A források generációk közötti transzferje az öregek és a szélesebb rokonság között Tajvanon és Fülöp-szigeteken
- DEROSE, L.F. – EZEH, A.C.*: A férfiak szerepe a termékenység csökkenésének megindulásában és felgyorsulásában Ghánában, 1988–98
- KALMIJN, M. – LUIJKX, R.*: Változott a munkavállalás és házasság fordított viszonya a férfiak esetében? Az 1930–1970 között Hollandiában született férfiak életútelemezése
- FREJKA, T. – SARDON, J-P.*: Megjegyzések Francesco C. Billari és Hans-Peter Kohler „Alacsony és a nagyon alacsony termékenység Európában” című, a *Population Studies* 52. évfolyam 2. számában megjelent cikkében szereplő kohorszelemzéssel kapcsolatban
- BILLARI, F.C. – KOHLER, H-P.*: Válasz Frejka és Sardon az „Alacsony és a nagyon alacsony termékenység Európában” című cikkünkre tett észrevételeire és egy hibajegyzék
- JOHANSSON, S.R.*: Fogel és a halandóság története

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata
2005. No. 120.

- BHROLCHAIN, M.N.*: A házaspárok korkülönbsége Angliában és Walesben: jellegzetességek és trendek
- TOMASSINI, C.*: A legöregebbek demográfiai jellemzői az Egyesült Államokban
- YOUNG, H. – GRUNDY, E. – KALOGIROU, S.*: Ki gondoz? Az önkéntes gondozás területi különbségei Angliában és Walesben: a 2001. évi népszámlálás adatai

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT
a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
2004. No. 3–4.

- DORBRITZ, J.*: Demográfiai trendek és a Német Népesedéspolitikai Vizsgálat eredményei
- DORBRITZ, J.*: Demográfiai ismeret, a demográfiai változások megítélése és a termékenység csökkenésének okai
- RUCKDESCHEL, K.*: A kívánt gyermekszám meghatározói Németországban
- LENGERER, A.*: A családpolitika elfogadásáról
- ROLOFF, J.*: Az öregek szerepe a társadalomban és foglalkozás a gondozásra szoruló öregekkel
- MAI, R.*: A időskorúakra vonatkozó reformpolitika
- NADERI, R.*: A külföldiekkel kapcsolatos magatartás Németországban
- SCHMID, S.*: Németország 2030-ig tartó demográfiai fejlődését kutató Delphi Study módszerei és eredményei